भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा मार्च २०२४ रोजी संपलेल्या कालावधीसाठी जल जीवन अभियानावरील निष्पादन लेखापरीक्षा अहवाल....

**महाराष्ट्र शासन**
**वित्त विभाग**
**शासन परिपत्रक, क्रमांक क. भानिम २०२६ / प्र.क्र. ६३ /लोलेस,**
**मंत्रालय, मुंबई- ४०००३२.**
**दिनांक १४ जुलै, २०२६.**

**परिपत्रक**

**संदर्भ :- शासन परिपत्रक वित्त विभाग क्रमांक भानिम १२००/प्र.क्र.२०५ / लोलेस दि.१८ जानेवारी २००१.**

१. भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा मार्च २०२४ रोजी संपलेल्या कालावधीसाठी जल जीवन अभियानावरील निष्पादन लेखापरीक्षा अहवाल. महाराष्ट्र विधानमंडळाच्या दोन्ही सभागृहांना दिनांक १० जुलै, २०२६ रोजी सादर करण्यात आला आहे. सदर अहवालाची एक प्रत PDF स्वरुपात या परिपत्रकासोबत आवश्यक त्या समयबद्ध कार्यवाहीसाठी पाठविण्यात येत आहे.सदर अहवाल भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक कार्यालयाच्या https://cag.gov.in/ag/nagpur/en या संकेतस्थळावर देखील उपलब्ध आहे.

२. संबंधित मंत्रालयीन प्रशासकीय विभागांना सूचीत करण्यात येते की,भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक याचां मार्च २०२४ रोजी संपलेल्या कालावधीसाठी जल जीवन अभियानावरील निष्पादन लेखापरीक्षा अहवालात त्यांच्या विभागाशी / कार्यासनांशी संबंधित मुद्यांसंदर्भात स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनाच्या प्रती , संबंधित विभागांच्या सचिवांच्या मान्यतेने तसेच प्रधान महालेखापाल कार्यालयाची संमती ( Vetting ) करुन घेऊन परस्पर लोक लेखा समिती कक्ष,विधानमंडळ सचिवालय, विधानभवन मुंबई, यांच्याकडे पाठविण्यात याव्यात व त्याची एक प्रत या कार्यासनास अग्रेषित करावी. तदनंतर विभागातील संबंधीत कार्यासनांनी वरीलप्रमाणे कार्यवाही करुन स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनांच्या प्रती या कार्यासनास सादर कराव्यात.सदर अहवाल प्राप्त झाल्याच्या दिनांकापासून त्यावरील स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनाच्या प्रती तीन महिन्यांच्या विहित मुदतीत लोक लेखा समितीस सादर करण्यात याव्यात.

३. लोक लेखा समितीच्या यापूर्वी झालेल्या साक्षींदरम्यान प्रशासकीय विभागांकडून स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने पाठविण्याबाबत होणारा विलंब आणि त्यामध्ये असलेल्या त्रुटी यांचा लोक लेखा समितीने गांभिर्यपूर्वक विचार केलेला आहे व त्याबाबत नाराजी व्यक्त केली आहे. यास्तव या विभागाच्या संदर्भाधीन दिनांक १८ जानेवारी, २००१ च्या शासन परिपत्रकातील सूचनांचे कोटेकोरपणे पालन करावे, तसेच खालील सूचना प्रकर्षाने ध्यानात घ्याव्यात.

I स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने परिपूर्ण आणि स्वयंस्पष्ट असावीत. त्यामध्ये चूकीची माहिती दिलेली नसावी. स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनाच्या २० इंग्रजी प्रती व तसेच ४० मराठी प्रती लोक लेखा समिती, विधानमंडळ सचिवालयास पाठवाव्यात. तसेच त्या पत्राची व स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापनांची प्रत्येकी १ प्रत लोलेस कार्यासन, वित्त विभाग यांचेकडे पाठवावी

II. उपरोक्त प्रयोजनासाठी विभाग प्रमुखांकडून/नियंत्रण अधिकाऱ्यांकडून काही माहिती मागविणे आवश्यक असेल तर ती माहिती "अत्यंत तातडीने पाठवावी" अशी त्यांना सूचना करावी.

III.या मध्ये क्षेत्रीय कार्यालयांकडून दिरंगाई झाल्यास त्याबाबतची वस्तुस्थिती संबंधित सचिवांच्या तात्काळ निदर्शनास आणावी.

IV. कोणत्याही परिस्थितीत स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने लोक लेखा समितीकडे पाठविण्याबाबत विलंब होता कामा नये, याची सर्व संबंधीत विभागांनी कटाक्षाने काळजी घ्यावी.

V. मंत्रालयीन प्रशासकीय विभागांकडून लोक लेखा समितीला स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने फार विलंबाने प्राप्त होतात. याबाबत लोक लेखा समितीच्या अध्यक्षांनी शासनाकडे वेळोवेळी नाराजी व्यक्त केली आहे. त्यामुळे लोक लेखा समिती विषयक कामकाज गांभिर्याने व तत्परतेने हाताळण्यात यावे.

४. यासंदर्भात असेही निदर्शनास आणून देण्यात येते की, जर भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षकांच्या सदर अहवालातील परिच्छेदांची स्पष्टीकरणात्मक ज्ञापने महालेखापालांच्या मान्यतेने लोक लेखा समिती, महाराष्ट्र विधानमंडळ यांच्याकडे व त्याची एक प्रत वित्त विभागाकडे विहित मुदतीत पाठविण्यास संबंधितांकडून विलंब झाला, तर संबंधित अधिकाऱ्यांवर जबाबदारी निश्चित करुन आवश्यक ती कारवाई करण्यात यावी.

सदर शासन परिपत्रक महाराष्ट्र शासनाच्या www.maharashtra.gov.in या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आले असून त्याचा संकेताक २०२६०७१४१५०९०००६०५ असा आहे. हे परिपत्रक डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने,

Digitally signed by RAVIKUMAR BALAJIRAO LINGANWAD
Date: 2026.07.14 15:12:11 +05'30'

(रविकुमार लिंगनवाड)
उप सचिव, महाराष्ट्र शासन.

**सोबत** :- अहवालाची प्रत PDF स्वरुपात.(online)

**प्रतिः**- सर्व अपर मुख्य सचिव/ प्रधान सचिव / सचिव,
सर्व मंत्रालयीन प्रशासकीय विभाग, मुंबई -३२
सर्व सह सचिव / उप सचिव वित्त विभाग, मंत्रालय, मुंबई-३२

**प्रत** :- माहितीसाठी:-
संचालक, लेखा व कोषागारे,मुंबई.
प्रधान महालेखापाल (लेखापरीक्षा)- १, महाराष्ट्र मुंबई
प्रधान महालेखापाल (लेखा व अनुज्ञेयता) १ महाराष्ट्र मुंबई
उप सचिव, लोक लेखा समिती कक्ष, महाराष्ट्र विधानमंडळ सचिवालय, मुंबई

SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA
लोकहितार्थ सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

# भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा मार्च 2024 रोजी संपलेल्या कालावधीसाठी जल जीवन अभियानावरील निष्पादन लेखापरीक्षा अहवाल

# Report of the Comptroller and Auditor General of India Performance Audit on Jal Jeevan Mission for the period ended March 2024

Marathi

English

## महाराष्ट्र शासन
## Government of Maharashtra

वर्ष 2026 चा अहवाल क्रमांक 2
Report No. 2 of 2026

(निष्पादन लेखापरीक्षण - नागरी)
(Performance Audit – Civil)

SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA

लोकहितार्थ सत्यनिष्ठा

Dedicated to Truth in Public Interest

# भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा मार्च 2024 रोजी संपलेल्या कालावधीसाठी जल जीवन अभियानावरील निष्पादन लेखापरीक्षा अहवाल

## महाराष्ट्र शासन

## वर्ष 2026 चा अहवाल क्रमांक 2

## (निष्पादन लेखापरीक्षण - नागरी)

# भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक
# यांचा मार्च 2024 रोजी संपलेल्या कालावधीसाठी
# जल जीवन अभियानावरील निष्पादन
# लेखापरीक्षा अहवाल

**महाराष्ट्र शासन**

**वर्ष 2026 चा अहवाल क्रमांक 2**

**(निष्पादन लेखापरीक्षण - नागरी)**

## अनुक्रमणिका

# उपोद्घात

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांचा हा अहवाल, भारतीय संविधानाच्या अनुच्छेद 151 अन्वये महाराष्ट्राच्या राज्यपालांना सादर करण्यासाठी तयार करण्यात आला आहे.

या अहवालात एप्रिल 2019 ते मार्च 2024 या कालावधीतील 'जल जीवन अभियान' या निष्पादन लेखापरीक्षणाचे निष्कर्ष समाविष्ट आहेत. हे लेखापरीक्षण, भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांच्या नियंत्रक व महालेखापरीक्षक (कर्तव्ये, अधिकार आणि सेवाशर्ती) अधिनियम, 1971 आणि त्याअंतर्गत अधिसुचित केलेल्या लेखापरीक्षण व लेखे विनियम, 2007 (2020 सुधारित) च्या तरतुदींनुसार करण्यात आले आहे.

भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक यांनी निर्गमित केलेल्या लेखापरीक्षण मानकांनुसार हे निष्पादन लेखापरीक्षण करण्यात आले आहे.

**टीप: मूळ इंग्रजी अहवालावरून अनुवादित: शंका समाधानासाठी कृपया इंग्रजी अहवाल पाहावा.**

## पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग

## जल जीवन अभियानाचे निष्पादन लेखापरीक्षण

### लेखापरीक्षण थोडक्यात

| आम्ही हे लेखापरीक्षण का केले? | आपल्याला काय आढळले? |
|---|---|
| ➢ कार्यक्रमाची उद्दिष्ट्ये यशस्वीरित्या साध्य झाली आहेत,<br>➢ योजनेच्या नियोजन, अंमलबजावणी आणि कार्यान्वयनोत्तर व्यवस्थापनासाठी कार्यक्षम संस्थात्मक रचना अस्तित्वात होती,<br>➢ आर्थिक संसाधनांचा वापर काटकसरीने आणि कार्यक्षमतेने करण्यात आला आहे; आणि<br>➢ कार्यक्रमाद्वारे निर्माण केलेली मालमत्ता पुढील दोन ते तीन दशकांसाठी शाश्वत आहे आणि त्यामुळे भावी पिढ्यांच्या जलसुरक्षेला कोणताही धोका पोहोचत नाही. | राज्यातील 1.46 कोटी ग्रामीण कुटुंबांना कार्यान्वित घरगुती नळ जोडणी (एफएचटीसी) देण्याचे उद्दिष्ट असताना, मार्च 2024 पर्यंत 1.25 कोटी कुटुंबांना एफएचटीसी देण्यात आली. 2019-24 या वर्षात महाराष्ट्रातील पाणी पुरवठा योजनांची (डब्ल्युएसएस) प्रगती केवळ 24.64 *टक्के* होती, कारण राज्यात एकूण 51,560 डब्ल्युएसएस सुरू करण्यात आल्या होत्या, त्यापैकी 12,703 पूर्ण झाल्या होत्या आणि 75.35 *टक्के* (38,857) डब्ल्युएसएस प्रगतीपथावर होत्या. राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठी सुरुवातीचा अंदाजित खर्च (सप्टेंबर 2020) ₹ 13,668.50 कोटी होता. तथापि, प्रत्येक कुटुंबाला एफएचटीसी देण्याचे उद्दिष्ट साध्य न करताच मार्च 2024 पर्यंत ₹ 26,410.51 कोटी खर्च झाले होते.<br>पायाभुत सर्वेक्षण न केल्याने झालेल्या कमकुवत नियोजनामुळे जेजेएमच्या अंमलबजावणीवर परिणाम झाला. आवश्यक मापदंडांचा समावेश न करता तयार करण्यात आलेला ग्राम कृती आराखडा सदोष होता. संपूर्ण योजनेच्या कालावधीसाठी जिल्हा कृती आराखडा तयार करण्यात आला नव्हता आणि खात्रीशीर जलस्रोतांशिवाय योजनांचे नियोजन करण्यात आले होते. |

| **आम्ही हे लेखापरीक्षण का केले?** | **आपल्याला काय आढळले?** |
|---|---|
| | अपुरे प्रारंभिक नियोजन, सदोष सर्वेक्षणे, अंमलबजावणीतील विलंब आणि योजनांमध्ये वारंवार होणारे बदल यांमुळे अंमलबजावणीचा खर्च वाढला. अतिरिक्त रहिवाशांसाठी कामाची व्याप्ती वाढणे, जलस्रोत/जमिनीत बदल, अतिरिक्त कामांची अंमलबजावणी, निविदा दरापेक्षा जास्त दराने काम देणे या कारणांमुळे राज्य स्तरावर 27 *टक्के* (51,560 पैकी 13,835) आणि निवडक जिल्हा स्तरावर 38 *टक्के* (7,730 पैकी 2,976) डब्ल्युएसएस, या दर बदलाच्या प्रक्रियेत होत्या, ज्यामुळे खर्चात ₹ 9,608.87 कोटींची वाढ झाली. |
| | उपयोगीता प्रमाणपत्रे आणि लेखापरीक्षित लेखे सादर करण्यास झालेल्या विलंबामुळे केंद्र आणि राज्य निधीचे वेळेत वितरण आणि वापर यावर प्रतिकूल परिणाम झाला. |
| | राज्य स्तरावर, 26.50 *टक्के* (40,297 पैकी 10,677) गावांना 'हर घर जल' म्हणून प्रमाणित करण्यात आले, तर निवडक जिल्हा स्तरावर 27.30 *टक्के* (8,005 पैकी 2,185) गावांना 'हर घर जल' म्हणून प्रमाणित करण्यात आले. |
| | पाणी गुणवत्ता तपासणीसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा अपुऱ्या असल्याचे आढळून आले, कारण राज्य प्रयोगशाळा स्थापन झालेली नव्हती आणि उपविभागीय प्रयोगशाळांचे अधिमान्यता होणे बाकी होते. |
| | संचालन आणि देखभाल धोरण तयार केले गेले नव्हते. |
| | राज्यात, ₹ 2,043.79 कोटींच्या एकूण देय सामुदायिक योगदानापैकी, ₹ 21.72 कोटी |

| आम्ही हे लेखापरीक्षण का केले? | आपल्याला काय आढळले? |
|---|---|
| | (एक *टक्का*) रक्कम गोळा केली गेली (ऑक्टोबर 2024).<br>निवडक जिल्ह्यात आयएमआयएस मध्ये विसंगतीची प्रकरणे निदर्शनास आल्याने, जेजेएम-आयएमआयएस माहिती विश्वसनीय आणि अचूक नव्हती.<br>जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियानाच्या बैठका नियमितपणे आयोजित केल्या जात नव्हत्या. |
| प्रमुख आकडेवारी<br>**ऑगस्ट 2019 पर्यंत**<br>एकूण कुटुंबे: 138.54 लाख<br>एफएचटीसी व्याप्ती - 48.44 लाख<br>**मार्च 2024 पर्यंत**<br>एकूण कुटुंबे: 146.81 लाख<br>एफएचटीसी व्याप्ती: 125.01 लाख<br>पाणी पुरवठा योजना: (2019-24)<br>एकूण हाती घेतलेल्या पाणी पुरवठा योजना: 51,560<br>पूर्ण झालेल्या पाणी पुरवठा योजना: 12,703<br>हर घर जल असलेले तालुके: 351 पैकी 02 (0.56 टक्के)<br>हर घर जल प्रमाणपत्र असलेली गावे: 40,297 पैकी 10,677 (26.50 टक्के)<br>एकूण खर्च (2019-24): | ***आमची शिफारस काय आहे?***<br>***शासन पुढील गोष्टी करू शकते:***<br>➢ ***जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांमध्ये नमूद केल्यानुसार, प्रभावी आणि कार्यक्षम ग्राम कृती आराखडा, जिल्हा कृती आराखडा आणि राज्य कृती आराखडयाद्वारे कामांचा स्पष्ट अंमलबजावणी पथनकाशा आणि संतुलित कार्यान्वयन प्रदान करावे.***<br>➢ ***पाण्याच्या खात्रीशीर स्रोतांची खात्री केल्यानंतरच डब्ल्युएसएस मंजूर केल्या जातील याची खात्री करावी.***<br>➢ ***जेजेएमअंतर्गत, खाजगी/स्वस्रोतावरून नळजोडणी असलेल्या सर्व घरांचे नियमित एफएचटीसीमध्ये रूपांतरण सुनिश्चित करणे.***<br>➢ ***केंद्र आणि राज्याच्या वाट्याचा निधी वेळेवर वितरित करण्यासाठी आणि त्याचा इष्टतम वापर सक्षम करण्यासाठी निधी वाटप नियोजन मजबूत करावे.***<br>➢ ***अखर्चीत रकमेवरील मिळणारे व्याज एकत्रित निधीमध्ये जमा करण्याची*** |

| आम्ही हे लेखापरीक्षण का केले? | आपल्याला काय आढळले? |
|---|---|
| ₹ 26,410.51 कोटी<br>अमान्य खर्च: ₹ 7.62 कोटी | *आणि उपयोगिता प्रमाणपत्रे (युसी) व लेखापरीक्षित लेखे सादर करण्याची कालमर्यादा सुनिश्चित करावी.*<br>➢ *अधिक चांगले अंतर्गत नियंत्रण आणि नियमित देखरेखीद्वारे अमान्य खर्च टाळण्यासाठी यंत्रणा तयार करावी.*<br>➢ *प्रत्येक घराला एफएचटीसी प्रदान करण्याची प्रक्रिया जलद करणे, तसेच प्रलंबित डब्ल्युएसएस पूर्ण करून त्यांना पूर्णपणे कार्यान्वित करणे आणि डब्ल्युएसएस मंजूर करण्यापूर्वी व प्रदान करण्यापूर्वी जमिनीची उपलब्धता आणि अनिवार्य परवानग्या सुनिश्चित कराव्या.*<br>➢ *अचूकता आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी देखरेख यंत्रणा बळकट करणे आणि एफएचटीसी माहितीची जुळवाजुळव करणे, तसेच, विशेषतः हर घर जल (एचजीजे) गावांचे प्रमाणीकरण, घरगुती जोडण्यांचे मीटरिंग आणि मालमत्ता संरक्षण या बाबतीत जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांचे काटेकोरपणे पालन करावे.*<br>➢ *राज्य प्रयोगशाळेची लवकर स्थापना करून जल चाचणी सुविधा बळकट करण्याबरोबरच, जल गुणवत्ता चाचणी आणि अहवाल देण्याची प्रक्रिया अधिक मजबूत करावी.*<br>➢ *पाण्याच्या नमुन्यांच्या तपासणीची प्रक्रिया अधिक विश्वसनीय करण्यासाठी राज्यातील सर्व उपविभागीय प्रयोगशाळांना एनएबीएल मान्यता* |

| आम्ही हे लेखापरीक्षण का केले? | आपल्याला काय आढळले? |
|---|---|
| | *आणि अधिस्वीकृती देण्याचा विचार करावा.*<br>➢ *ओ&एम धोरणाची लवकरात लवकर निर्मिती आणि अंमलबजावणी सुनिश्चित करावी आणि डब्ल्युएसएसच्या कार्यक्षम संचालन आणि देखभाल (ओ&एम) साठी सामुदायिक योगदान गोळा करण्याकरिता एक प्रभावी यंत्रणा तयार करावी.*<br>➢ *प्रभावी देखभालीसाठी कुशल मनुष्यबळ विकसित करण्याकरिता एक यंत्रणा तयार करावी.*<br>➢ *सर्व भूजल-आधारित योजनांसाठी अंतिम टप्प्यातील पाण्याची सुरक्षा आणि कृत्रिम पुनर्भरण प्रणाली सुनिश्चित करावी.*<br>➢ *जेजेएम-आयएमआयएस माहितीची सत्यता सुनिश्चित करावी.*<br>➢ *डब्ल्युएसएसचे प्रभावी सनियंत्रण सुनिश्चित करण्यासाठी, सरकारने जिल्हा जल व स्वच्छता अभियानाच्या नियमित बैठका घेण्याचा, ग्रामपंचायतीचा समावेश असलेला त्रिपक्षीय करार करण्याचा, तसेच सेन्सर्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आयओटी), सानुकूलित डॅशबोर्ड, स्काडा प्रणाली आणि डीएमए यांसारख्या माहिती तंत्रज्ञान साधनांचा अवलंब करण्याचा विचार करावा.* |

## कार्यकारी सारांश

जल जीवन अभियान (जेजेएम) हा भारत सरकारचा प्रमुख कार्यक्रम आहे, जो प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला कार्यान्वित नळजोडणी देण्यासाठी 15 ऑगस्ट 2019 रोजी सुरू करण्यात आला. राष्ट्रीय स्तरावर जलशक्ती मंत्रालय हे जेजेएमच्या सर्वांगीण धोरण, नियोजन, निधीपुरवठा आणि समन्वयासाठी नोडल मंत्रालय आहे. हा कार्यक्रम राज्य शासनाच्या भागीदारीने सुरू करण्यात आला आहे.

जेजेएमच्या सुरुवातीला (ऑगस्ट 2019) महाराष्ट्रात 138.54 लाख कुटुंबे होती, त्यापैकी 48.44 लाख कुटुंबांना नळजोडणी मिळाली होती. याचा खर्च भारत सरकार आणि महाराष्ट्र शासन यांच्यात 50:50 या प्रमाणात समान विभागला जाणार होता.

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, नळजोडणी तेव्हाच कार्यान्वित मानली जाते, जेव्हा ती दरडोई दररोज किमान 55 लिटर पाणी पुरवते, पाणी बीआयएस:10500 गुणवत्ता मानकांची पूर्तता करते आणि दीर्घकाळ अखंडित पाणी पुरवठा सुनिश्चित करते.

खालील बाबींचे मूल्यांकन करण्यासाठी, 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीचे निष्पादन लेखापरीक्षण जुलै 2024 ते ऑक्टोबर 2024 या दरम्यान करण्यात आले, त्यात हे पाहीले गेले की:

- कार्यक्रमाची उद्दिष्ट्ये यशस्वीरित्या साध्य झाली आहेत,
- योजनेच्या नियोजन, अंमलबजावणी आणि कार्यान्वयनोत्तर व्यवस्थापनासाठी कार्यक्षम संस्थात्मक रचना अस्तित्वात आहे,
- आर्थिक संसाधनांचा वापर काटकसरीने आणि कार्यक्षमतेने केला गेला आहे; आणि
- कार्यक्रमाद्वारे निर्माण केलेली मालमत्ता पुढील दोन ते तीन दशकांसाठी शाश्वत असून त्यामुळे भावी पिढ्यांच्या जलसुरक्षेला बाधा येणार नाही.

***जल जीवन अभियानाच्या नियोजनाची रचना***

लेखापरीक्षणात गाव, जिल्हा आणि राज्य स्तरावर जल जीवन अभियानाच्या नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये प्रणालीगत त्रुटी आढळून आल्या. तपासणी केलेल्या कोणत्याही जिल्ह्यात पायाभूत सर्वेक्षण करण्यात आले नव्हते. निवडलेल्या सर्व 24 गावांनी ग्राम कृती आराखडा (व्हीएपी) तयार केला असला तरी, 13 गावांच्या बाबतीत, ग्राम कल्याण सेवा केंद्रांनी (व्हीडब्ल्युएससी) ग्रामपंचायतींकडून ठराव मंजूर करून न घेताच व्हीएपी तयार केला होता. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार जिल्हा कृती आराखडा (डीएपी) तयार करण्यात

त्रुटी होत्या, कारण एफएचटीसी पुरवण्यासाठी त्रैमासिक आणि वार्षिक कृती आराखाडा, आर्थिक कृती आराखाडा, जल सुरक्षा, जमीन व मनुष्यबळाची आवश्यकता आणि जलस्रोत इत्यादी आवश्यक मापदंड डीएपीत समाविष्ट नव्हते. याचा परिणाम संसाधनांच्या आवश्यकतेचे मूल्यांकन आणि हाती घ्यावयाच्या कामाच्या प्रमाणावर झाला. राज्य स्तरावर, सर्वसमावेशक राज्य कृती आराखाडयाच्या अभावामुळे अंमलबजावणीत त्रुटी, कमकुवत संसाधन नियोजन आणि शाश्वततेवर अपुरे लक्ष केंद्रित झाले.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, पाणी पुरवठा वाढवण्यासाठी 13 डब्ल्युएसएस मंजूर करण्यात आल्या होत्या, परंतु जलस्रोताची खात्री न केल्यामुळे डब्ल्युएसएस पूर्ण होण्यास विलंब झाला. जलशुद्धीकरण प्रकल्पाची तरतूद न करता दोन डब्ल्युएसएस मंजूर करण्यात आल्या, ज्यामुळे पिण्यायोग्य नसलेल्या पाण्याचा पुरवठा झाला.

राज्य पातळीवर, जेजेएम अंतर्गत 27.74 लाख खाजगी नळजोडण्या समाविष्ट असल्याचे दाखवण्यात आले. निवडक सहा जिल्ह्यांमध्ये, जेजेएम डॅशबोर्डवर 37.89 लाख नळजोडण्या दाखवण्यात आल्या, ज्यात खाजगी/स्वस्रोतांच्या 9.64 लाख नळजोडण्यांचा समावेश होता, ज्या अद्याप जेजेएम अंतर्गत समाविष्ट व्हायच्या होत्या. खाजगी/स्वस्रोतांच्या नळजोडण्यांमुळे कार्यक्षमतेची खात्री मिळत नाही आणि म्हणूनच जेजेएम अंतर्गत एफएचटीसी प्रदान करण्याचे लक्ष म्हणून त्यांची गणना केली जाऊ शकत नाही.

***शिफारसी:***

- ***शासनाने जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये नमूद केल्यानुसार, कामांचा स्पष्ट अंमलबजावणी पथनकाशा आणि कामाचे शिल्लक कार्यान्वयन प्रभावी आणि कार्यक्षम व्हीएपी, डीएपी आणि एसएपीद्वारे प्रदान करावे.***
- ***शासनाने खात्रीशीर जलस्रोतांची खात्री केल्यानंतरच डब्ल्युएसएस मंजूर केल्या जातील हे सुनिश्चित करावे.***
- ***शासनाने जेजेएम अंतर्गत खाजगी/स्वस्रोतांवरून नळजोडणी असलेल्या सर्व घरांचे नियमित एफएचटीसीमध्ये रूपांतर केले जाईल हे सुनिश्चित करावे.***

***आर्थिक व्यवस्थापन***

निधी वितरणात (केंद्र/राज्य) विलंब झाला. पाचही वर्षांमध्ये, महाराष्ट्राला ₹ 59,740.99 कोटी देय होते, परंतु एकूण वितरित निधी (केंद्र आणि राज्य, सर्व टप्पे) केवळ ₹ 27,657.56 कोटी (46.30 *टक्के*) होता. 2019-24 या

कालावधीत राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीवर एकूण खर्च ₹ 26,410.51 कोटी होता. उपयोगिता प्रमाणपत्रे आणि लेखापरीक्षित लेखे सादर करण्यास झालेल्या विलंबामुळे, मंजुर निधीच्या तुलनेत निधी वितरणावर परिणाम झाला.

राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीचा सुरुवातीचा अंदाजित (सप्टेंबर 2020) खर्च ₹ 13,668.50 कोटी होता. अतिरिक्त रहिवाशांसाठी कामाची व्याप्ती वाढणे, पाण्याच्या स्रोतात/जमिनीत बदल, अतिरिक्त कामांची अंमलबजावणी, निविदा दरापेक्षा जास्त दराने काम देणे या कारणांमुळे राज्य स्तरावर 27 *टक्के* (51,560 पैकी 13,835) आणि निवडक जिल्ह्यांच्या स्तरावर 38 *टक्के* (7,730 पैकी 2,976) डब्ल्युएसएस, या दर बदलाच्या प्रक्रियेत होत्या, ज्यामुळे खर्चात ₹ 9,608.87 कोटींची वाढ झाली.

2020-21 ते 2023-24 या वर्षांदरम्यान केंद्र आणि राज्याला मिळालेले ₹ 220 कोटीचे व्याज एकत्रित निधीमध्ये जमा करण्यास विलंब झाला. जेजेएमच्या कोणत्याही उद्दिष्टाशी संबंधित नसलेल्या सॉफ्टवेअरची खरेदी, कर्मचाऱ्यांच्या निवासस्थानांचे बांधकाम, वीज बिलांचे पेमेंट यांसारख्या अमान्य खर्चाची उदाहरणेही निदर्शनास आली.

यावरून कमकुवत आर्थिक नियंत्रण आणि जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन न झाल्याचे दिसून आले.

***शिफारसी:***

- ***केंद्र आणि राज्याच्या वाट्याची रक्कम वेळेवर वितरित करण्यासाठी आणि तिचा इष्टतम वापर सुनिश्चित करण्यासाठी शासनाने निधी वाटप नियोजन अधिक मजबूत करावे.***
- ***शासनाने न वापरलेल्या शिल्लक रकमेवरील मिळालेले व्याज एकत्रित निधीमध्ये जमा करण्याची आणि उपयोगिता प्रमाणपत्रे व लेखापरीक्षित लेखे सादर करण्याची कालमर्यादा सुनिश्चित करावी.***
- ***शासनाने अधिक चांगले अंतर्गत नियंत्रण आणि नियमित देखरेखीद्वारे अमान्य खर्च टाळण्यासाठी एक यंत्रणा तयार करावी.***

***जल जीवन अभियानाची अंमलबजावणी***

राज्यातील 34 जिल्ह्यांमध्ये एफएचटीसी द्वारे पाणी पुरवठा करण्यासाठी पाणी पुरवठा योजना हाती घेऊन जेजेएमची अंमलबजावणी केली गेली. जेजेएमच्या सुरुवातीला (ऑगस्ट 2019) महाराष्ट्रात 138.54 लाख कुटुंबे होती, त्यापैकी

48.44 लाख कुटुंबांना नळजोडणी मिळाली होती. मार्च 2024 पर्यंत एफएचटीसी प्रदान करण्याचे उद्‌दिष्ट 85.15 *टक्के* होते, ज्यामध्ये खाजगी/स्वतःच्या स्रोताकडून नळजोडणी मिळालेल्या (27.74 लाख) कुटुंबांचा समावेश होता, जी जेजेएम अंतर्गत समाविष्ट व्हावयाची होती. अशाप्रकारे, जेजेएमअंतर्गत नळजोडणी विचारात घेतल्यास, डिसेंबर 2024 पर्यंत हे उद्‌दिष्ट 101.31 लाख म्हणजेच 69 *टक्के* होते. निवडक सहा जिल्ह्यांमध्ये, मार्च 2024 पर्यंत एफएचटीसी प्रदान करण्याचे उद्‌दिष्ट 22.45 लाख (82.72 *टक्के*) होते. 22.45 लाख नळजोडण्यांपैकी, 10.43 लाख नळजोडण्या खाजगी/स्वतःच्या स्रोताकडून होत्या. जेजेएम अंतर्गत दिलेल्या 12.02 लाख घरगुती नळजोडण्यांचा विचार करता, ही कामगिरी 44.29 *टक्के* होती. पुढे, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, राज्यात जेजेएम अंतर्गत एफएचटीसी देण्यासाठी डीएपीतून 1,08,000 कुटुंबे वगळण्यात आली होती.

राज्यात 2019-24 दरम्यान एकूण 51,560 डब्ल्युएसएस सुरू करण्यात आल्या, त्यापैकी 24.64 *टक्के* (12,703) पूर्ण झाल्या आणि 75.30 *टक्के* (38,857) डब्ल्युएसएस प्रगतीपथावर होत्या. निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये डब्ल्युएसएसची प्रगती 16.57 *टक्के* होती. सर्व तपासलेल्या जिल्ह्यांमध्ये जिल्हा परिषद (झेड्पी) आणि महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण (एमजेपी) या दोन्हींद्‌वारे पाणी पुरवठा योजनांची पूर्णत्वातील कमी ही अंमलबजावणीतील अडचण दर्शवते आणि नियोजन व अंमलबजावणी क्षमतेमधील तफावतीकडे लक्ष वेधते, ज्यामुळे अभियानाची उद्‌दिष्ट्ये वेळेत साध्य होण्यावर प्रतीकुल परिणाम होत आहे. डब्ल्युएसएस पूर्ण होण्यास झालेला विलंब हा प्रामुख्याने कामाच्या सुरुवातीस झालेला विलंब, पाणी पुरवठा योजनेच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी आवश्यक जमिनीची अनुपलब्धता, वन विभागाकडून वनजमिनीची मंजुरी न मिळणे, विविध प्राधिकरणांकडून ना हरकत प्रमाणपत्र (एनओसी) मिळण्यास झालेला विलंब इत्यादी कारणांमुळे होता. पुरवठा केलेल्या पाण्याचे प्रमाण मोजण्यासाठी कोणतीही यंत्रणा अस्तित्वात नव्हती आणि त्यामुळे लेखापरीक्षणाद्‌वारे पाण्याची पर्याप्तता म्हणजेच दरडोई दररोज किमान 55 लिटर (एलपीसीडी) पाण्याची उपलब्धता निश्चीत करता आली नाही.

राज्य स्तरावर, 26.50 *टक्के* (40,297 पैकी 10,677) गावांना 'हर घर जल' (एचजीजे) म्हणून प्रमाणित करण्यात आले, तर निवडक जिल्हा स्तरावर 27.30 *टक्के* (8,005 पैकी 2,185) गावांना एचजीजे म्हणून प्रमाणित करण्यात आले. एसडब्ल्युएसएम आणि जिल्हा अंमलबजावणी संस्थांमधील एफएचटीसी माहितीमधील तफावत, 'हर घर जल' गावांचे चुकीचे प्रमाणीकरण आणि मालमत्तांच्या जिओ-टॅगिंगमधील पुनरावृत्तीमुळे अहवालाच्या विश्वासार्हतेशी

तडजोड झाली. प्रत्येक घराला पाणी पुरवठा झाला नसतानाही गावांना एचजीजे गाव म्हणून घोषित करण्यात आले. एसएलएसएससी च्या पूर्वपरवानगीशिवाय कार्यादेश निर्गमित करणे, कंत्राटदारांच्या बोली क्षमतेचे चुकीचे मूल्यांकन, डब्ल्युएसएसचा विमा काढण्यातील अनियमितता, अतिरिक्त कामगिरी सुरक्षा रकमेची अपुरी प्राप्ती यांसारख्या कराराच्या अटींचे उल्लंघन देखील निदर्शनास आले.

***शिफारसी:***

- ***शासनाने प्रलंबित डब्ल्युएसएस पूर्ण कराव्या आणि प्रत्येक घराला एफएचटीसी देण्याची प्रक्रिया जलद करुन, एफएचटीसी पूर्णपणे कार्यान्वित करावे. तसेच डब्ल्युएसएस मंजूर व प्रदान करण्यापूर्वी जमिनीची उपलब्धता आणि अनिवार्य परवानग्या सुनिश्चित कराव्यात.***
- ***शासनाने अचूकता आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी देखरेख प्रणाली मजबूत करावी व एफएचटीसी डेटाची जुळवाजुळव करावी आणि विशेषतः एचजीजे गावांचे प्रमाणीकरण, घरगुती जोडण्यांचे मीटरिंग आणि मालमत्ता संरक्षण या बाबतीत जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांचे काटेकोरपणे पालन करावे.***

***पाण्याच्या गुणवत्तेचे सनियंत्रण आणि देखरेख***

शासनाने सर्व स्रोतांमधून नियमितपणे पाण्याची चाचणी करणे सुनिश्चित केले नाही. निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांपैकी पाच जिल्ह्यांमध्ये जलस्रोतांच्या चाचणीमध्ये लक्षणीय कमतरता होती. लेखापरीक्षणामध्ये असे आढळून आले की, निवडलेल्या चार गावांमध्ये जल गुणवत्ता व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (ड्ब्ल्युक्युएमआयएस) माहितीमध्ये चाचणीसाठी प्राप्त झालेल्या नमुन्यांच्या संख्येपेक्षा केलेल्या चाचण्यांची संख्या जास्त दाखवण्यात आली होती. लेखापरीक्षणामध्ये असे दिसून आले की, अहिल्यानगरमध्ये, तालुक्यांमधून प्राप्त झालेले 301 पाण्याचे नमुने जिल्हा प्रयोगशाळांमध्ये तपासले गेले नाहीत. त्याचप्रमाणे, जळगाव जिल्ह्यात, 577 पाण्याचे नमुने प्रयोगशाळेत प्राप्त झाल्यानंतरही तपासले गेले नाहीत.

राज्य प्रयोगशाळा स्थापन न झाल्यामुळे पाणी गुणवत्ता तपासणीसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा अपुऱ्या असल्याचे आढळून आले. शिवाय, लेखापरीक्षणात असे दिसून आले की, सहा प्रादेशिक आणि 28 जिल्हा प्रयोगशाळांना एनएबीएल कडून मान्यता मिळाली होती, तर राज्यातील 143 उपविभागीय प्रयोगशाळांना अद्याप मान्यता मिळालेली नव्हती.

***शिफारसी:***

- ***शासनाने राज्य प्रयोगशाळेची लवकरात लवकर स्थापना करून पाणी तपासणी सुविधा बळकट करण्याबरोबरच, पाणी गुणवत्ता तपासणी आणि अहवाल देण्याची प्रक्रिया अधिक मजबूत करावी.***
- ***पाण्याच्या नमुन्यांच्या तपासणीची प्रक्रिया अधिक विश्वसनीय करण्यासाठी, शासनाने राज्यातील सर्व उपविभागीय प्रयोगशाळांना एनएबीएलची मान्यता आणि अधिस्वीकृती देण्याचा विचार करावा.***

***कार्यान्वयनोत्तर व्यवस्थापन आणि सनियंत्रण***

राज्यात कोणतेही संचालन आणि देखभाल धोरण तयार केले गेले नव्हते किंवा अस्तित्वात नव्हते, ज्यामुळे निर्माण केलेल्या पायाभूत सुविधांची देखभाल आणि योजनांच्या संचालनावर प्रतिकूल परिणाम होईल. शिवाय, ₹ 2,043.79 कोटींच्या एकूण देय सामुदायिक योगदानापैकी, ₹ 21.72 कोटी म्हणजेच केवळ एक *टक्का* रक्कम गोळा झाली. तसेच, निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये, ₹ 919.80 कोटींच्या देय सामुदायिक योगदानापैकी, केवळ ₹ 3.72 कोटी म्हणजेच 0.4 *टक्के* रक्कम गोळा झाली. सर्व जिल्ह्यांमधील संघटन पातळीची नगण्यता ही सामुदायिक सहभाग यंत्रणेतील कमतरता दर्शवते आणि जेजेएम अंतर्गत अपेक्षित शाश्वतता व मालकीच्या उद्दिष्टांना कमी लेखते.

शिवाय, प्रत्येक जिल्ह्यातून नल जल मित्र ओळखण्यासाठी नामांकने केवळ ऑक्टोबर 2024 मध्ये मागवण्यात आली होती आणि डब्ल्युएसएसच्या प्रभावी देखभालीसाठी कुशल मनुष्यबळाची ओळख आणि प्रशिक्षणाची पुढील प्रक्रिया राज्यात अद्याप सुरू व्हायची होती.

निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये 1,730 सौर ऊर्जा आधारित डब्ल्युएसएस हाती घेण्यात आल्या होत्या. लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, यापैकी केवळ 25 *टक्के* डब्ल्युएसएसची स्थापना पूर्ण झाली होती. शिवाय, निवड केलेल्या भूजल आधारित डब्ल्युएसएस असलेल्या कोणत्याही गावात स्रोताची शाश्वतता सुनिश्चित करणारी बोअरवेल पुनर्भरण संरचना प्रस्तावित करण्यात आली नव्हती.

जेजेएम-आयएमआयएस माहिती विश्वसनीय आणि अचूक नव्हती. याव्यतिरिक्त, निवडलेल्या सहापैकी पाच जिल्ह्यांमध्ये, जिल्हा जल व स्वच्छता अभियानाच्या मीटिंग्जमध्ये (डीडब्ल्युएसएम) 62 *टक्क्यांपासून* ते 78 *टक्क्यांपर्यंत* कमतरता होती. निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये, जल पायाभूत सुविधांच्या देखरेखीसाठी सेन्सर्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आयओटी), कस्टमाइज्ड डॅशबोर्ड्स, स्काडा प्रणाली आणि जिल्हा मीटरिंग क्षेत्र (डीएमए) यांसारखी आयटी साधने एकतर स्वीकारली

गेली नव्हती किंवा त्यांची अंमलबजावणी अंशतः झाली होती. ग्रामपंचायत, अंमलबजावणी संस्था आणि कंत्राटदार यांच्यात डब्ल्युएसएस साठीचा त्रिपक्षीय करार झाला नव्हता, त्यामुळे पाणी डब्ल्युएसएसच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत ग्रामपंचायती/व्हीडब्ल्युएससी सहभागी झाल्या नव्हत्या.

***शिफारसी:***

- ***शासनाने लवकरात लवकर संचालन आणि देखभाली (ओ&एम) धोरणाची निर्मिती व अंमलबजावणी सुनिश्चित करावी आणि डब्ल्युएसएसच्या कार्यक्षम ओ&एम साठी सामुदायिक योगदान गोळा करण्याकरिता एक प्रभावी यंत्रणा तयार करावी.***
- ***शासनाने प्रभावी देखभालीसाठी कुशल मनुष्यबळाच्या विकासाकरिता एक यंत्रणा तयार करावी.***
- ***शासनाने सर्व भूजल-आधारित योजनांसाठी अंतिम टप्प्यातील पाण्याची सुरक्षा आणि कृत्रिम पुनर्भरण प्रणाली सुनिश्चित करावी. शासनाने जेजेएम-आयएमआयएस वरील माहितीची सत्यता सुनिश्चित करावी.***
- ***डब्ल्युएसएसचे प्रभावी निरीक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी, शासनाने जिल्हा जल व स्वच्छता अभियानाच्या नियमित बैठका घेणे, ग्रामपंचायतीचा समावेश असलेला त्रिपक्षीय करार करणे, तसेच सेन्सर्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आयओटी), गरजेनुसार डॅशबोर्ड, स्काडा प्रणाली यांसारखी माहिती तंत्रज्ञानाची साधने आणि जिल्हा मीटरिंग क्षेत्र (डीएमए) यांसारख्या यंत्रणांचा अवलंब करण्याचा विचार करावा.***

# प्रकरण - I

# प्रस्तावना

# पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग

# जल जीवन अभियानावरील निष्पादन लेखापरीक्षण

## प्रकरण I

### 1.1 प्रस्तावना

स्वातंत्र्यापासून, भारत सरकारने ग्रामीण जनतेला सुरक्षित पिण्याचे पाणी पुरवण्यासाठी विविध कार्यक्रम हाती घेतले आहेत. 2009 मध्ये, भारत सरकारने पूर्वीच्या कार्यक्रमांमध्ये सुधारणा करून राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम (एनआरडीडब्ल्युपी) सुरू केला. या कार्यक्रमात पंचायत राज संस्था (पीआरआय) आणि सामुदायिक संघटनांचा समावेश असलेला विकेंद्रित दृष्टिकोन स्वीकारून, पिण्यायोग्यता, पर्याप्तता, सोय, परवडणारी किंमत आणि समानता या बाबतीत पाण्याची उपलब्धता शाश्वतपणे टिकवून ठेवण्यावर प्रमुख भर देण्यात आला.

11.24 कोटी लोकसंख्या (जनगणना 2011) आणि 3.08 लाख चौरस किलोमीटर भौगोलिक क्षेत्रफळ असलेले महाराष्ट्र, लोकसंख्येनुसार दुसऱ्या आणि क्षेत्रफळानुसार तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. राज्यातील ग्रामीण भाग पिण्याच्या पाण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भूजलावर अवलंबून आहे, कारण जवळपास 80 *टक्के* जलस्रोत भूजलावर अवलंबून आहेत. महाराष्ट्राची 54.77 *टक्के* लोकसंख्या ग्रामीण असून, ऑगस्ट 2019 पर्यंत यापैकी 34.96 *टक्के* घरांमध्ये नळजोडणी होती.

### 1.2 जल जीवन अभियानाची उद्दिष्ट्ये

जल जीवन अभियान (जेजेएम) हा भारत सरकारचा प्रमुख कार्यक्रम आहे, जो 15 ऑगस्ट 2019 रोजी सुरू करण्यात आला. राष्ट्रीय स्तरावर जलशक्ती मंत्रालय हे जेजेएमच्या सर्वांगीण धोरण, नियोजन, निधीपुरवठा आणि समन्वयासाठी नोडल मंत्रालय आहे. हा कार्यक्रम राज्य शासनाच्या भागीदारीने सुरू करण्यात आला आहे.

या योजनेचे उद्दिष्ट 2024 च्या अखेरपर्यंत देशातील 19 कोटी ग्रामीण कुटुंबांना एफएचटीसी द्वारे पिण्यायोग्य नळपाणी पुरवठा करणे हे होते. जेजेएम अंमलबजावणीच्या कार्यान्वयन मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार (2019), पाणीपुरवठ्याच्या बाबतीत कार्यान्वित नळजोडणीमध्ये तीन निश्चित वैशिष्ट्ये, म्हणजेच पुरेशा प्रमाणात (दरडोई दररोज किमान 55 लिटर), विहित गुणवत्तेचा (बीआयएस: 10500) आणि नियमितपणे अखंडित पाणी पुरवठा हे आहेत.

महाराष्ट्र शासनाने (जीओएम) दिनांक 04 सप्टेंबर 2020 रोजीच्या शासन निर्णयाद्वारे राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीस मान्यता दिली. एनआरडीडब्ल्युपी अंतर्गत सुरू असलेले कार्यक्रम देखील जेजेएममध्ये विलीन करण्यात आले.

## 1.3 योजनेची भौतिक प्रगती

2019-2024 या कालावधीत, महाराष्ट्र शासनाने जेजेएम अंतर्गत एकूण 51,560 पाणी पुरवठा योजना (डब्ल्युएसएस) हाती घेतल्या. जेजेएमची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी या डब्ल्युएसएस 2024 पर्यंत पूर्ण करायच्या होत्या. मार्च 2024 पर्यंत, 12,703 डब्ल्युएसएस पूर्ण झाल्या होत्या आणि 38,857 योजना प्रगतीपथावर होत्य. त्याचप्रमाणे, राज्यातील 1.46 कोटी ग्रामीण कुटुंबांना एफएचटीसी देण्याचे उद्दिष्ट असताना, मार्च 2024 पर्यंत 1.25 कोटी कुटुंबांना एफएचटीसी पुरवण्यात आले.

## 1.4 राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठीची संघटनात्मक रचना

योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी, खालील तपशिलानुसार चार-स्तरीय संस्थात्मक यंत्रणा उभारण्यात आली आहे:

**राष्ट्रीय स्तरावर,** राष्ट्रीय जल जीवन अभियानाची स्थापना करण्यात आली आहे, ज्याचे प्रमुख अभियान संचालक असतात. ते जेजेएमच्या सर्वांगीण अंमलबजावणीसाठी जबाबदार असून, सहभागी राज्यांना धोरणात्मक मार्गदर्शन, आर्थिक सहाय्य आणि तांत्रिक सहाय्य पुरवतात.

**राज्य स्तरावर,** राज्य पाणी व स्वच्छता अभियान (एसडब्ल्युएसएम) असून, त्याची निर्णायक मंडळ (सर्वोच्च समिती) आणि कार्यकारी समिती जेजेएमच्या सर्वांगीण नियोजन, अंमलबजावणी आणि नियंत्रणासाठी जबाबदार आहेत.

**जिल्हा स्तरावर,** जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियान (डीडब्ल्युएसएम) जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठी जबाबदार आहे.

**ग्राम स्तरावर,** ग्राम पाणी व स्वच्छता समिती (व्हीडब्ल्युएससी), ग्रामपंचायत (ग्रा.प.) किंवा तिच्या उपसमितीमार्फत, ग्राम कृती आराखडा तयार करणे आणि गावांतर्गत पाणी पुरवठा योजनांचे नियोजन, रचना, अंमलबजावणी, संचालन व देखभाल करण्यासाठी जबाबदार आहे. गावाचा ग्रामसेवक हा व्हीडब्ल्युएससी सदस्य सचिव असतो.

राज्यात एक राज्यस्तरीय योजना मंजुरी समिती (एसएलएसएससी) देखील आहे, जी मूलतः जेजेएमसाठी राज्यस्तरीय तांत्रिक समिती म्हणून काम करते.

एसएलएसएससीचे अध्यक्ष पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता विभागाचे (डब्ल्युएसएसडी) प्रधान सचिव असतात. एसएलएसएससी अशा योजनांच्या मंजुरीसाठी, ज्या डीडब्ल्युएसएमच्या अखत्यारीत येत नाहीत, उदा., आंतरीक/आंतर-जिल्हा वितरण जाळे, प्रादेशिक जलपुरवठा योजना, प्रक्रिया प्रकल्प इत्यादी, बैठका आयोजित करते.

**राज्यातील अंमलबजावणी संस्थांची भूमिका**

**महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण (एमजेपी):** ही डब्ल्युएसएसडी अंतर्गत एक स्वायत्त संस्था आहे. राज्य स्तरावर सदस्य सचिव हे कार्यकारी प्रमुख असतात आणि विभागीय स्तरावर कार्यकारी अभियंता (कार्य.अभि.) हे प्रमुख असतात. पाच कोटी रुपयांपेक्षा जास्त अंदाजित खर्च असलेल्या पाणी पुरवठा योजना आणि बहु-ग्रामीण योजनांची अंमलबजावणी एमजेपीद्वारे केली जाते.

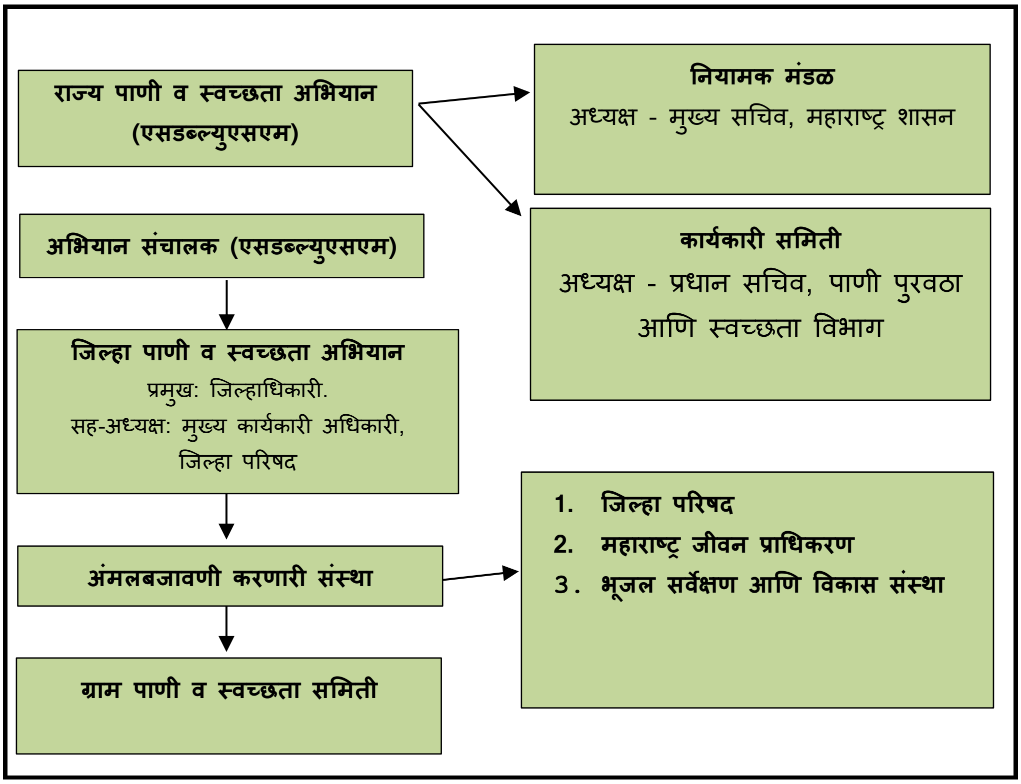
**जिल्हा परिषद:** ही ग्रामीण विकास आणि पंचायत राज विभागाच्या (आरडीपीडी) अंतर्गत काम करते. जिल्हा परिषदेचे (झेडपी) मुख्य कार्यकारी अधिकारी (सीईओ) हे डीडब्ल्युएसएमचे सह-अध्यक्ष असतात. कार्य.अभि., ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, (आरडब्ल्युएसडी) जिल्हा परिषद हे पाच कोटी पर्यंत अंदाजित खर्च असलेल्या पाणी पुरवठा योजनांच्या संपूर्ण अंमलबजावणीची देखरेख करतात.

**भूजल सर्वेक्षण आणि विकास संस्था (जीएसडीए):** ही संस्था संचालनालयाच्या अखत्यारीत असून, विविध योजनांच्या माध्यमातून राज्यातील भूजल संसाधनांचा विकास आणि व्यवस्थापन करण्याचे काम करते. समाजाला सुरक्षित आणि पिण्यायोग्य पाणी पुरविणे हे तिचे मुख्य उद्दिष्ट आहे.

अंमलबजावणी संस्था (आयए) या गावातील पायाभूत सुविधांसाठी आराखडा, अंदाजपत्रक तयार करणे आणि तांत्रिक मंजुरी देणे यांसारख्या कामांसाठी व्हीएपी तयार करण्याकरिता गाव समुदायाला तांत्रिक मदत पुरवण्यासाठी देखील जबाबदार आहेत.

राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठीची संघटनात्मक रचना **तक्ता 1** मध्ये दिली आहे:

**तक्ता 1: जेजेएमचा ऑर्गनोग्राम**




*स्रोत: विभागाची कागदपत्रे*

## 1.5 वित्तीय व्यवस्थापन

राष्ट्रीय स्तरावर या अभियानाचा अंदाजित खर्च (2019) ₹ 3.60 लाख कोटी होता, ज्यामध्ये केंद्र आणि राज्यांचा वाटा अनुक्रमे ₹ 2.08 लाख कोटी आणि ₹ 1.52 लाख कोटी होता.

महाराष्ट्र शासनाने (सप्टेंबर 2020) राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठी ₹ 13,668.50 कोटींचा अंदाज वर्तवला आहे. जेजेएम निधीच्या उप-घटकांमध्ये व्याप्ती निधी, सहाय्यक उपक्रम आणि जल गुणवत्ता व्यवस्थापन प्रणाली (डब्ल्युक्युएमएस) यांचा समावेश आहे. राज्याला वाटप केलेल्या निधीपैकी पाच *टक्क्यांपर्यंत* आणि दोन *टक्क्यांपर्यंतचा* निधी अनुक्रमे सहाय्यक उपक्रमांसाठी आणि जल गुणवत्ता व्यवस्थापन प्रणालीच्या उपक्रमांसाठी वापरला जाईल. घटकनिहाय केंद्र-राज्य निधी वितरणाचा नमुना खालील **तक्ता 1** मध्ये दर्शविला आहे:

**तक्ता 1: जेजेएम निधीचे घटक**

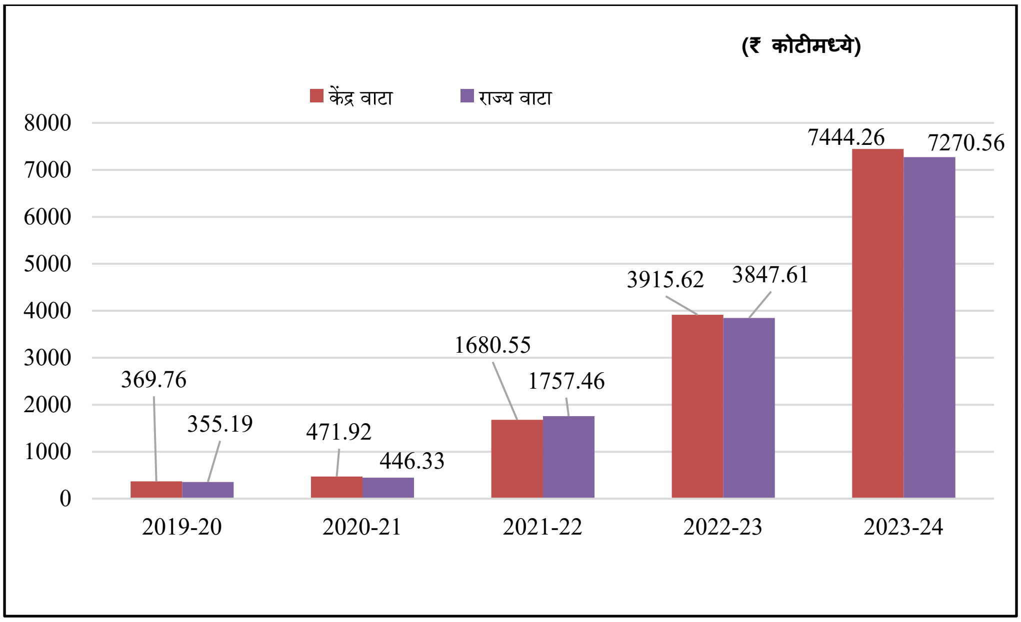
| घटक | केंद्र/राज्य निधी गुणोत्तर | खर्च |
|---|---|---|
| व्याप्ती निधी | 50:50 | घरघुती नळजोडणी देण्यासाठी पाणी पुरवठा योजनांचे बांधकाम करणे. |

| घटक | केंद्र/राज्य निधी गुणोत्तर | खर्च |
|---|---|---|
| सहाय्यक उपक्रम | 60:40 | स्थानिक समुदायांमध्ये माहिती, शिक्षण आणि संवाद; मानवी संसाधन विकास; प्रशिक्षण आणि कौशल्य विकास; स्थानिक समुदायांचे संघटन; त्रयस्थ पक्ष तपासणी; बदल व्यवस्थापन; संसाधन केंद्रे; ज्ञान केंद्र; कार्यशाळा, आढावा बैठका, जेजेएमवरती अभ्यास दौरे; एकात्मक व्यवस्थापन माहीती प्रणाली (आयएमआयएस) |
| पाण्याच्या गुणवत्तेचे निरीक्षण आणि देखरेख | 60:40 | पाण्याच्या गुणवत्तेची चाचणी, प्रयोगशाळा इत्यादी संबंधित बाबी. |

सोसायटी नोंदणी अधिनियम, 1860 अंतर्गत नोंदणीकृत असलेल्या एसडब्ल्युएसएम या संस्थेने, एचडीएफसी बँक, ठाणे येथे 'एस्क्रो खाते' म्हणून एकल नोडल खाते (एसएनए) कार्यान्वित केले आहे. जेजेएम निधीमधील केंद्र आणि राज्याचा वाटा थेट या एसएनए मध्ये जमा केला जातो.

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत, महाराष्ट्रात जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठी वाटप केलेला एकूण निधी (केंद्र आणि राज्याचा वाटा) ₹ 27,559.26 कोटी होता. जेजेएम निधीमधील केंद्र आणि राज्याच्या वाट्याचा वर्षनिहाय तपशील **तक्ता 2** मध्ये दिला आहे.

**तक्ता 2: जेजेएममधील केंद्र आणि राज्यांचा वाटा**




*स्रोत: एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती*

घटकनिहाय निधी **तक्ता 2** मध्ये दिला आहे.

**तक्ता 2: केंद्र आणि राज्य हिश्श्याच्या घटकांचा तपशील**

***(₹ कोटी मध्ये)***

| वर्ष | केंद्रीय वाटा | | | | राज्य वाटा | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | व्याप्ती निधी | सहाय्यक निधी | डब्ल्युक्यूएमएस | एकूण | व्याप्ती निधी | सहाय्यक निधी | डब्ल्युक्यूएमएस | एकूण |
| 2019-20 | 345.76 | 17.10 | 6.90 | 369.76 | 339.19 | 11.40 | 4.60 | 355.19 |
| 2020-21 | 439.74 | 23.04 | 9.14 | 471.92 | 425.22 | 15.11 | 6.00 | 446.33 |
| 2021-22 | 1563.89 | 83.33 | 33.33 | 1680.55 | 1679.32 | 55.84 | 22.30 | 1757.46 |
| 2022-23 | 3641.53 | 195.78 | 78.31 | 3915.62 | 3641.53 | 153.87 | 52.21 | 3847.61 |
| 2023-24 | 6923.16 | 372.21 | 148.89 | 7444.26 | 6923.16 | 248.14 | 99.26 | 7270.56 |
| **एकुण** | **12914.08** | **691.46** | **276.57** | **13882.11** | **13008.42** | **484.36** | **184.37** | **13677.15** |

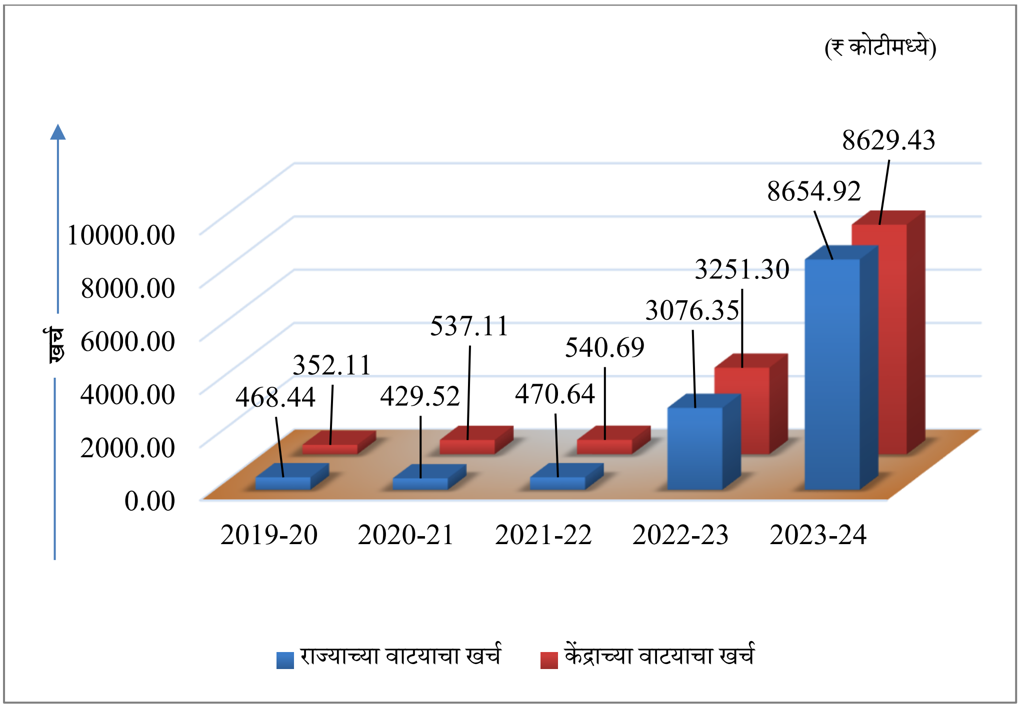
*स्रोत: वर्षनिहाय उपयोगिता प्रमाणपत्रे*

राज्य आणि केंद्र सरकारच्या वाटपाव्यतिरिक्त, बँकेचे व्याज आणि इतर प्राप्ती देखील कार्यक्रम/एसएनए खात्यात जमा केल्या जातात.

2019-20 ते 2023-24 या कालावधीत ₹ 27559.26 कोटींच्या एकूण वाटपाच्या तुलनेत राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीवर एकूण खर्च ₹ 26410.51 कोटी झाला आहे.

महाराष्ट्रातील जेजेएमचा वर्षनिहाय खर्च **तक्ता 3** मध्ये दर्शविला आहे.

**तक्ता 3: जेजेएम अंतर्गत झालेला खर्च**




*स्रोत: एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती*

## 1.6 लेखापरीक्षणाची उद्दिष्ट्ये

हे मूल्यांकन करण्यासाठी लेखापरीक्षण हाती घेण्यात आले की:

- कार्यक्रमाची उद्दिष्ट्ये यशस्वीरित्या साध्य झाली आहेत,
- योजनेच्या नियोजन, अंमलबजावणी आणि कार्यान्वयनोत्तर व्यवस्थापनासाठी कार्यक्षम संस्थात्मक रचना अस्तित्वात आहे,
- आर्थिक संसाधनांचा वापर काटकसरीने आणि कार्यक्षमतेने केला गेला आहे; आणि
- कार्यक्रमाद्वारे निर्माण केलेली मालमत्ता पुढील दोन ते तीन दशकांसाठी शाश्वत असून त्यामुळे भावी पिढ्यांच्या जलसुरक्षेला बाधा येत नाही.

## 1.7 लेखापरीक्षणाचे निकष

निष्पादन लेखापरीक्षणासाठी स्वीकारलेल्या निकषांमध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे:

- जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे.
- ग्रामीण कुटुंबांना सुरक्षित पिण्याचे पाणी पुरवण्यासाठी ग्रामपंचायत आणि ग्राम पाणी स्वच्छता समितीसाठी मार्गदर्शिका.
- जल गुणवत्ता सनियंत्रण आणि देखरेख रचना.
- पाणी, स्वच्छता व आरोग्य यासाठी शाश्वत विकास उद्दिष्टांची बंधने आणि मानक संचालन कार्यपद्धती.
- सामान्य वित्तीय नियम, 2017 आणि मुंबई वित्तीय नियम.
- महाराष्ट्र शासनाच्या पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागाने निर्गमित केलेले व जेजेएमच्या अंमलबजावणीस मदत करणारे आदेश.
- महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणाचे अधिनियम, नियम, विनियम, परिपत्रके आणि दरसूची.
- जिल्हा परिषद/ग्रामपंचायतीने निर्गमित केलेले अधिनियम, नियम, विनियम आणि सूचना.
- केंद्रीय दक्षता आयोगाने निर्गमित केलेली निविदा प्रक्रियेवरील मार्गदर्शक तत्त्वे.

## 1.8 लेखापरीक्षणाची व्याप्ती आणि कार्यपद्धती

निष्पादन लेखापरीक्षणात 2019-20 ते 2023-24 या कालावधीतील जेजेएम अंमलबजावणीचा समावेश होता. 7 ऑगस्ट 2024 रोजी झालेल्या आगमन बैठकी मध्ये लेखापरीक्षणाने प्रधान सचिव, डब्ल्युएसएसडी आणि उपसचिव, आरडीपीडी यांच्यासोबत लेखापरीक्षणाची व्याप्ती आणि कार्यपद्धती यावर चर्चा केली. लेखापरीक्षणासाठी जिल्ह्यांची निवड स्तरीकृत यादृच्छिक नमुना पद्धतीचा वापर करून करण्यात आली. जिल्ह्याने प्रदान केलेल्या एफएचटीसीच्या टक्केवारीच्या आधारावर, जिल्ह्यांची तीन स्तरांमध्ये विभागणी करण्यात आली, ज्यात अव्वल कामगिरी करणारे (60 *टक्के* आणि त्याहून अधिक), मध्यम कामगिरी करणारे (30-60 *टक्क्यांच्या* दरम्यान) आणि कमी कामगिरी करणारे (30 टक्क्यांपेक्षा कमी) यांचा समावेश होता. प्रत्येक स्तरातून दोन जिल्ह्यांची निवड पुनर्स्थापना न करता साध्या यादृच्छिक नमुना पद्धतीचा वापर करून करण्यात आली. पुढे, निवडलेल्या प्रत्येक जिल्ह्यातील दोन तालुके आणि निवडलेल्या प्रत्येक तालुक्यातील दोन गावांची निवड, योजना पूर्ण झालेल्या गावांच्या यादीतून यादृच्छिक आधारावर करण्यात आली. निष्पादन लेखापरीक्षणासाठी एकूण सहा[1] जिल्हे, 12 तालुके आणि 24 गावांची निवड करण्यात आली. निवडलेल्या जिल्ह्यांचा, तालुक्यांचा आणि गावांचा तपशील ***परिशिष्ट 1*** मध्ये सविस्तर दिला आहे.

लेखापरीक्षणाने जेजेएमच्या 480 लाभार्थ्यांचे (निवडलेल्या 24 गावांपैकी प्रत्येकी 20 लाभार्थी) सर्वेक्षण केले. योजनेची अंमलबजावणी, सामुदायिक योगदान आणि पाण्याची गुणवत्ता यांसारख्या प्रमुख मुद्द्यांच्या संदर्भात निवडलेल्या 24 ग्रामपंचायती/ व्हीडब्ल्युएससीचे देखील सर्वेक्षण करण्यात आले. योजनेच्या अंमलबजावणीचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि लाभार्थी सर्वेक्षण करण्यासाठी गावांची निवड करताना, ज्या गावांमध्ये पाणी पुरवठा योजना प्रत्यक्षपणे पूर्ण झाली आहे, अशा गावांच्या यादीतून नमुना म्हणून गावे निवडण्यात आली. निवडलेल्या गावांव्यतिरिक्त, लेखापरीक्षणाने अंमलबजावणी संस्था स्तरावर तपासलेल्या कामांच्या नोंदींच्या आधारावर गावांची निवड केली.

क्षेत्रीय लेखापरीक्षणामध्ये निवडलेल्या जिल्हा आणि तालुक्यांशी संबधीत, प्रधान सचिव, डब्ल्युएसएसडी आणि आरडीपीडी, एसडब्ल्युएसएम, डीडब्ल्युएसएम, झेडपी, एमजेपी आणि जीएसडीए यांचे विभाग आणि ग्रामपंचायत/गाव यांच्या कार्यालयांमध्ये ठेवलेल्या नोंदी आणि अभिलेख्यांची छाननी समाविष्ट होती.

[1] अहिल्यानगर, जळगाव, कोल्हापूर, पुणे, सोलापूर आणि ठाणे.

जेजेएम डॅशबोर्ड/ आयएमआयएस वर उपलब्ध असलेल्या माहितीचा वापर संदर्भ आणि चाचणी तपासणीसाठी देखील करण्यात आला.

11 डिसेंबर 2025 रोजी डब्ल्युएसएसडीच्या प्रधान सचिवांसोबत निर्गमन बैठक आयोजित करण्यात आली होती, ज्यामध्ये लेखापरीक्षणाच्या निरीक्षणांवर चर्चा करण्यात आली. राज्य शासनाकडुन मिळालेली उत्तरे अहवालात समाविष्ट करण्यात आली आहेत. लेखापरीक्षणाचे निष्कर्ष पुढील प्रकरणांमध्ये चर्चिले आहेत.

## 1.9 अभिस्वीकृती

या निष्पादन लेखापरीक्षणाच्या दरम्यान विविध टप्प्यांवर डब्ल्युएसएसडी, आरडीपीडी, एसडब्ल्युएसएम आणि अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांची कार्यालये (झेडपी, एमजेपी आणि जीएसडीए) व त्यांच्या अधिकाऱ्यांनी दिलेले सहकार्य आणि मदत लेखापरीक्षणाद्वारे अभिस्वीकृत केलेली आहे.

# प्रकरण-II

# जल जीवन अभियानाच्या नियोजनाची रचना

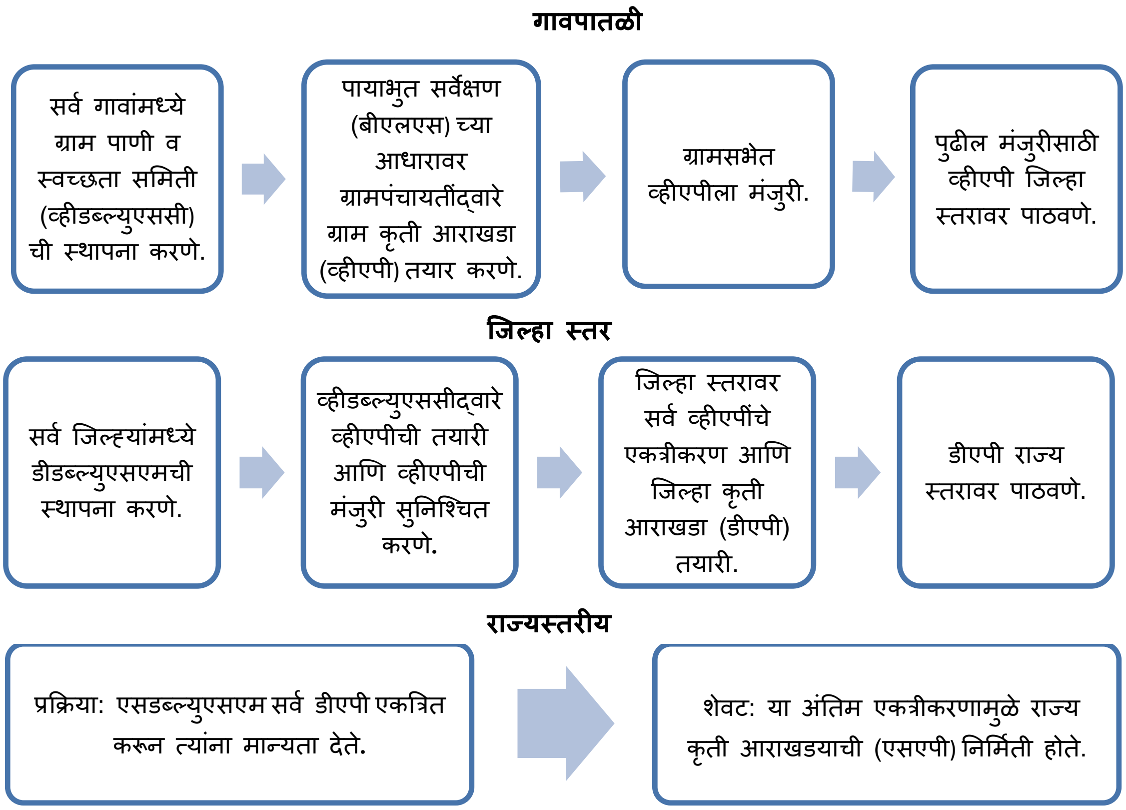
## प्रकरण-II

## नियोजन

## 2. जल जीवन अभियानाच्या नियोजनाची रचना

जेजेएमने नियोजनासाठी तळापासून वरपर्यंतचा दृष्टिकोन स्वीकारला आहे. जिल्हा आणि राज्य स्तरासोबतच, जनगणना-संकेतित महसूल गाव हे जेजेएमच्या नियोजनाचे एकक आहे. खाली दर्शवलेला फ्लोचार्ट जेजेएमची बहुस्तरीय नियोजन प्रक्रिया स्पष्ट करतो:-

**जेजेएम नियोजन प्रक्रिया: एक तळापासून वरचा दृष्टिकोन**




निवडलेल्या जिल्ह्यांच्या, तालुक्यांच्या आणि गावांच्या पायाभूत सर्वेक्षण (बीएलएस), ग्राम कृती आराखडा आणि जिल्हा कृती आराखडा यांचेशी संबंधित नोंदींची छाननी करण्यात आली. लेखापरीक्षणातील निरीक्षणे खाली सविस्तर दिली आहेत.

### 2.1 ग्राम, जिल्हा आणि राज्य स्तरावर कृती आराखडा तयार करणे

#### 2.1.1 ग्राम पातळीवरील नियोजनातील त्रुटी

मार्गदर्शक तत्वांनुसार, व्हीडब्ल्युएससी मार्फत बीएलएस केले जाणार होते. बीएलएसच्या आधारे, उपलब्ध घरगुती नळजोडण्यांची संख्या आणि पुरवठा

होणाऱ्या पाण्याची गुणवत्ता व प्रमाण यांचे मूल्यांकन करण्यासाठी व्हीडब्ल्युएससी मार्फत ग्राम कृती आराखडा (व्हीएपी) तयार केला जाणार होता. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, व्हीएपीत ग्रामपंचायत ठराव, घरांपर्यंतच्या व्याप्तीचा तपशील, पुढील 15 आणि 30 वर्षांसाठी लोकसंख्येचा अंदाज, शाळा/अंगणवाडी/ग्रामपंचायती इत्यादींचा तपशील, एफएचटीसीची उपलब्धता, पर्जन्यजल संचयन आणि शोषखड्डे, पाण्याची एकूण दैनंदिन गरज, सांडपाणी व्यवस्थापन इत्यादींचा समावेश असेल.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, तपासणी केलेल्या एकाही जिल्ह्यात बीएलएस करण्यात आले नव्हते. निवडलेल्या सर्व 24 गावांनी जरी व्हीएपी तयार केला असला तरी, 13 गावांच्या बाबतीत, व्हीडब्ल्युएससीने ग्रामपंचायतींकडून ठराव मंजूर करून न घेताच व्हीएपी तयार केला होता. चार प्रकरणांमध्ये, व्हीएपी मध्ये ग्रामपंचायत ठरावासंबंधी माहिती नमूद केली नव्हती. शिवाय, दहा गावांमध्ये व्हीडब्ल्युएससी एकतर अंशतः गठित होत्या किंवा गठितच नव्हत्या. निवडलेल्या एकाही गावात जलस्रोत शाश्वतता आणि सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी नियोजन केले गेले नव्हते. हे देखील निदर्शनास आले की, वीस गावांच्या व्हीएपी मध्ये आवश्यक मापदंड जसे की सध्याची लोकसंख्या, घरांची व्याप्ती, एफएचटीसीची स्थिती, पाणीपुरवठ्याचा इतिहास, धुलाई/स्नानगृहाच्या जागेची ओळख, जलस्रोत/जमिनीची ओळख, वार्षिक ओ&एम शुल्क आणि सामुदायिक वाटा यासंबंधी तपशील नमूद केले नव्हते. शिवाय, लेखापरीक्षणाने तपासलेल्या 24 पैकी 20 व्हीएपी मध्ये संसाधन/स्रोत नकाशांकन (मॅपिंग) देखील केले गेले नव्हते. निवडलेल्या 24 गावांच्या व्हीएपी मध्ये आढळलेल्या त्रुटी ***परिशिष्ट II*** मध्ये सविस्तरपणे दिल्या आहेत. ***परिच्छेद 4.1.1*** मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, बीएलएस न केल्यामुळे सर्व घरांची व्याप्ती सुनिश्चित झाली नाही.

बीएलएस न करण्यासंदर्भात, एसडब्ल्युएसएम ने उत्तर दिले की व्हीएपीला बीएलएस म्हणून गणले गेले आणि अंमलबजावणी सहाय्यक संस्था[2] (आयएसए) यांच्याशी सल्लामसलत करून व कार्य. अभि., झेडपीच्या तांत्रिक सहाय्याने ग्रामपंचायतीने व्हीएपी तयार केला होता.

[2] गैर-सरकारी संस्था/ ग्राम संघटना/ महिला स्व-सहायता गट/ ट्रस्ट/ प्रतिष्ठान यांना आयएसए म्हणून संबोधले जाते आणि गावांतर्गत पाणी पुरवठा पायाभूत सुविधांचे नियोजन, रचना, अंमलबजावणी, व्यवस्थापन, संचालन आणि देखभाल करण्यासाठी समुदायांना संघटित व सहभागी करून घेण्यात भागीदार म्हणून त्या महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

निर्गमन बैठ्कीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने उत्तर दिले की, विविध स्रोतांकडून उपलब्ध असलेल्या माहितीच्या आधारे, वेगवेगळ्या संस्थांच्या (डीडब्ल्युएसएम, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण/ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, झेडपी, जीएसडीए, आयएसए) सहाय्याने ग्रामपंचायतीने व्हीएपी तयार केला होता.

तथापि, व्हीएपी तयार करण्यात असलेल्या त्रुटी लेखापरीक्षणाकडुन निदर्शनास आणल्यानंतर कोणतेही उत्तर दिलेले नाही.

### 2.1.2 जिल्हा स्तरावरील नियोजनातील त्रुटी

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार डीडब्ल्युएसएम, डीएपी तयार करून त्याला अंतिम स्वरूप देते, जे अनिवार्यपणे जिल्ह्यांच्या सर्व व्हीएपीचे एकत्रीकरण असते. 2024 पर्यंत पूर्ण एफएचटीसी साध्य करण्यासाठी पथनकाशा देण्याव्यतिरिक्त, या योजनेत जिल्ह्याचे वार्षिक जल अंदाजपत्रक तयार करून जिल्ह्याच्या दीर्घकालीन पिण्याच्या पाण्याच्या सुरक्षेचा समावेश असेल. पिण्याच्या पाण्याची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी करावयाचे जलसंधारणाचे प्रयत्न आणि सर्व हितधारकांच्या क्षमता बांधणीच्या गरजा यांचाही यात समावेश असेल. डीडब्ल्युएसएम, डीएपीच्या आधारावर, नळजोडणीची आवश्यकता, पाण्याची उपलब्धता, इतर संसाधने आणि हाती घ्यावयाच्या कामाचे प्रमाण यांचे मूल्यांकन करू शकेल.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, ***परिच्छेद 2.1.1*** मध्ये चर्चा केल्यानुसार आवश्यक मापदंडांचा समावेश न करता सहा निवडक जिल्ह्यांमध्ये व्हीएपी तयार करण्यात आले होते. याचा परिणाम डीएपी तयार करण्यावर झाला, कारण सहा निवडक जिल्ह्यांचे डीएपी जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनुसार तयार केले गेले नव्हते. सहा डीडब्ल्युएसएम पैकी, चार डीडब्ल्युएसएमने[3] संपूर्ण योजनेच्या कालावधीसाठी (2019-24) डीएपी तयार करण्याऐवजी एक ते चार वर्षांच्या कालावधीसाठी डीएपी तयार केले. सर्व सहा डीडब्ल्युएसएममध्ये, एफएचटीसी प्रदान करण्यासाठी त्रैमासिक आणि वार्षिक कृती आराखडा (एएपी), वित्तीय कृती आराखडा, जल सुरक्षा, जमिनीची आवश्यकता, विविध स्तरांवरील एकूण मनुष्यबळाची आवश्यकता, जलस्रोतांच्या प्रकारांचा अंदाज, वितरण जाळे, सांडपाणी आणि पुनर्वापर उपाययोजना आणि स्रोत शाश्वतता उपाययोजना इत्यादी आवश्यक मापदंडांचा समावेश केला गेला नव्हता. डीएपी तयार करण्यातील त्रुटींमुळे संसाधनांची आवश्यकता आणि जिल्ह्यात करावयाच्या कामाच्या प्रमाणाच्या मूल्यांकनावर परिणाम झाला, कारण जेजेएम-पूर्व काळात नियमित कामांसाठी

[3] अहिल्यानगर, जळगाव, पुणे आणि सोलापूर.

मंजूर केलेल्या त्याच मनुष्यबळासह अंमलबजावणी संस्था काम करत होत्या, ज्यामुळे मनुष्यबळाची कमतरता निर्माण झाली. पुढे, पुढील परिच्छेदांमध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, जलशुद्धीकरण प्रकल्पाची (डब्ल्युटीपी) आवश्यकता, गावातील सर्व वस्त्यांपर्यंत वितरण जाळे पोहोचवणे आणि प्रस्तावित स्रोतामधून पाण्याची उपलब्धता यांचे मूल्यांकन न करताच पाणी पुरवठा योजना (डब्ल्युएसएस) मंजूर करण्यात आल्या.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, सर्व गावांना 100 *टक्के* एफएचटीसीने व्याप्त करण्यासाठी 2024 पर्यंतच्या नियोजनासह डीएपी तयार करण्यात आले होते. डीएपी तयार करण्यातील त्रुटी या योजनेच्या मोठ्या व्याप्तीमुळे होत्या. रिक्त जागा भरण्यासाठी वेळोवेळी अंमलबजावणी संस्था यांना सूचित करण्यात आले होते.

### 2.1.3 राज्य कृती आराखडा तयार करणे

जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांच्या ***परिच्छेद 7.5*** मध्ये असे नमूद केले आहे की, प्रत्येक राज्याने पंचवार्षिक राज्य कृती आराखडा (एसएपी) तयार करणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये एफएचटीसीचे वार्षिक लक्ष्य आणि संबंधित आर्थिक गरजांचा अंदाज वर्तवला जाईल. जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांच्या ***परिच्छेद 3.6.1*** मध्ये असे नमूद केले आहे की**,** डीएपीच्या आधारावर, एसडब्ल्युएसएमद्वारे एसएपी तयार करून अंतिम करणे अपेक्षित होते, ज्याचा उद्देश राज्याची संपूर्ण पिण्याच्या पाण्याची सुरक्षा साध्य करणे आणि राज्यातील सर्व ग्रामीण कुटुंबांना समाविष्ट करण्यासाठी आर्थिक नियोजनाकरिता त्याचा वापर करणे हा होता.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, एसडब्ल्युएसएमने राज्यासाठी एसएपी तयार केला नाही**,** त्याऐवजी 2020 ते 2024 या वर्षांसाठी वार्षिक कृती आराखडा **(**एएपी**)** तयार करण्यात आले. एसएपीच्या अनुपस्थितीत, योजनेच्या कालावधीत डब्ल्युएसएसची अंमलबजावणी एकसमान नव्हती, हे यावरून स्पष्ट होते की 75 *टक्के* डब्ल्युएसएस (51560 पैकी 38761) केवळ 2021-22 आणि 2022**-**23 या वर्षांमध्येच हाती घेण्यात आले. एसएपीच्या अनुपस्थितीत, जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठी सार्वजनिक-खाजगी भागीदारी प्रकल्पाची शक्यता तपासली गेली नाही, जमिनीची आवश्यकता योग्यरित्या मोजली गेली नाही ज्यामुळे योजनांच्या अंमलबजावणीस विलंब झाला ***(परिच्छेद 4.1.3),*** आयएसए साठी मूल्यांकन केले गेले नाही ज्यामुळे अकार्यक्षम आयएसएंची नियुक्ती झाली ***(परिच्छेद 6.7.2)***. शिवाय, ***परिच्छेद 6.1*** मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे कोणतेही ओ&एम धोरण अंतिम केले गेले नाही.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की संपूर्ण अभियान कालावधी 2020-2024 साठी आर्थिक नियोजनासह एएपी तयार करण्यात आले होते. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये जमीन संपादनासाठी कोणतीही तरतूद नव्हती. त्यामुळे, ग्रामपंचायतीच्या सहकार्याने डीडब्ल्युएसएमद्वारे जमीन उपलब्ध करून दिली जाणार होती. ओ&एम धोरण राज्य शासनाच्या स्तरावर अंतिम करण्याच्या टप्प्यावर होते. पुढे असेही सांगण्यात आले की, अभियंत्यांची कमतरता भरून काढण्यासाठी, पाच प्रकल्प व्यवस्थापन सल्लागार संस्थांची (पीएमसी) नियुक्ती करण्यात आली होती आणि डीपीआर तयार करणे, देखरेख, मूल्यांकन आणि आयएमआयएस वरील माहिती अद्ययावत करण्यामध्ये समन्वयासाठी अतिरिक्त मनुष्यबळालाही परवानगी देण्यात आली होती.

जरी एएपी तयार केले गेले असले तरी, 2024 पर्यंत जेजेएमची उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी एसएपी एक व्यापक मार्गदर्शक आराखडा म्हणून काम करण्यासाठी आवश्यक होते. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 6.2 नुसार, योजनेसाठी जमिनीची उपलब्धता सुनिश्चित करण्याची जबाबदारी अंमलबजावणी संस्था ची होती; तथापि, विभागाने प्रभावी अंमलबजावणीसाठी जमिनीच्या उपलब्धतेवर देखरेख ठेवली नाही. शिवाय, पीएमसीची नियुक्ती करून आणि विविध कामांसाठी अतिरिक्त मनुष्यबळाला परवानगी देऊनही मार्च 2024 पर्यंत केवळ 24.64 *टक्के* (12,703) पाणी पुरवठा योजना पूर्ण झाल्या, जे अंमलबजावणीतील मोठी कमतरता दर्शवते.

## 2.2 अयोग्य नियोजन

जेजेएमचा उद्देश प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला दीर्घकालीन आधारावर पिण्याच्या पाण्याची सुरक्षा सुनिश्चित करण्यासाठी सहभागी ग्रामीण पाणी पुरवठा धोरणाचे नियोजन करण्यामध्ये राज्याला सहाय्य करणे, सक्षम करणे आणि सुविधा देणे, तसेच पाणी पुरवठा प्रणालीची शाश्वतता सुनिश्चित करण्यास सहाय्य करणे हा आहे. अयोग्य नियोजनाचे परिणाम खालीलप्रमाणे आहेत:

### 2.2.1 पाणीपुरवठ्याच्या हमीशिवाय योजनेला मंजुरी

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, एमजेपीने ठाणे जिल्ह्यातील नऊ[4] डब्ल्युएसएसचा पाणी पुरवठा 40 एलपीसीडी वरून 55 एलपीसीडी पर्यंत वाढवला,

[4] अघई (शहापूर तालुका), शेलार बोरपाडा, कारीवली, काटई, अंबाडी, रहानाळ, कोनगाव, बोरिवली (राहूर) आणि पडगा (भिवंडी तालुका).

ज्यामध्ये पाण्याचे पूर्वीचे स्रोत बीएमसी, एसटीईएम[5] मधून पाणी काढणे, भूजल किंवा पृष्ठजल होते. सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर 2022 दरम्यान एमजेपीने या योजनांना मंजुरी दिली असली तरी, प्रस्तावित पाणी पुरवठा योजनांसाठी बीएमसीच्या स्रोतांमधून पाणी काढण्याच्या परवानगीसाठी मे 2023 मध्ये बीएमसीकडे संपर्क साधण्यात आला. याला प्रतिसाद म्हणून, बीएमसीने नकार दिला (जून 2023). या डब्ल्युएसएसवर (जुलै 2024) ₹ 35.69 कोटी खर्च करण्यात आला होता.

त्याचप्रमाणे, ठाणे जिल्हा परिषदेने बीएमसीच्या परवानगीशिवाय चार[6] योजनांसाठी जलस्रोतांची क्षमता 40 वरून 55 एलपीसीडी पर्यंत वाढवण्यासाठी बीएमसीच्या स्रोतांचा वापर करण्याचा प्रस्ताव दिला. या योजनांसाठी पाण्याचा पूर्वीचा स्रोत भूजल होता. या योजनांना सप्टेंबर 2021 मध्ये मंजुरी देण्यात आली. तथापि, बीएमसीच्या स्रोतातून पाणी घेण्याची परवानगी न मिळाल्याने (जुलै 2023) जलस्रोतांचे काम सुरू होऊ शकले नाही. बीएमसीने जलस्रोतांचे पाणी घेण्यास नकार दिल्यानंतर, नवीन स्रोताचा विचार करून चार जलस्रोतांचे पुनरावलोकन केले जात असल्याचे कार्य. अभि., जिल्हा परिषद ठाणे यांनी सांगितले (सप्टेंबर 2024).

एमजेपीअंतर्गत ठाणे जिल्ह्यातील नऊ जलस्रोतांना बीएमसीच्या स्रोतातून अतिरिक्त पाणी देण्यास नकार दिल्याच्या संदर्भात, शासनाने निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) सांगितले की, सहा[7] गावांना बीएमसीकडून आधीच परवानगी मिळाली असून त्यांची दरडोई मागणी 40 एलपीसीडी आहे. ज्या दोन[8] गावांसाठी बीएमसीने मागणी मंजूर करण्यास नकार दिला होता, ती गावे एसटीईएम प्राधिकरणाच्या अखत्यारीत आणली जातील आणि त्यासंबंधीचा प्रस्ताव प्रगतीपथावर होता. उर्वरित पाडगा गावात, पर्यायी स्रोताचा प्रस्ताव प्रगतीपथावर होता. ठाणे जिल्हा परिषदेच्या चार योजनांबाबत कोणतेही उत्तर देण्यात आले नाही. प्रस्ताव अंतिम करण्यापूर्वी सर्व खबरदारी घेण्याबाबत अंतर्गत प्राधिकरणांना सूचना दिल्या जातील, असेही शासनाने सांगितले.

---

5 एसटीईएम वॉटर डिस्ट्रिब्युशन अँड इन्फ्रास्ट्रक्चर कंपनी प्रायव्हेट लिमिटेड, जी ठाण्यात मोठ्या प्रमाणावर पाणी वितरणाचे व्यवस्थापन करते.

6 कुंदे, कुरुंद, कवड खुर्द, वाघिवली (भिवंडी तालुका).

7 अघई (शहापूर तालुका), शेलार बोरपाडा, कारीवली, अंबाडी, रहानाळ, आणि बोरिवली (राहूर).

8 काताई आणि कोंगाओन.

हे उत्तर स्वीकार्य नाही, कारण अंतर्गत प्राधिकरणांनी बीएमसीकडून पूर्वपरवानगी घेऊन योजनेसाठी खात्रीशीर पाणीस्रोताची उपलब्धता सुनिश्चित केली नाही, ज्यामुळे डब्ल्युएसएस अद्याप अपूर्ण राहिल्याने लाभार्थ्यांना योजनेच्या लाभांपासून वंचित राहावे लागले.

### 2.2.2 डब्ल्युटीपी शिवाय डब्ल्युएसएसची मंजुरी

(i) लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, अहिल्यानगर जिल्ह्यातील शिंगवे तुकाई गावात, महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या (एमआयडीसी) वितरण वाहिनीतून पाणी पुरवठा होईल, अशा डब्ल्युएसएसला (सप्टेंबर 2021) मंजुरी देण्यात आली होती. एमआयडीसीचा डब्ल्युटीपी डिसेंबर 2022 पर्यंत पूर्ण झाला नसल्यामुळे, या वितरण वाहिनीतून कच्चे पाणी सोडले जात होते. शिंगवे तुकाई गावातील डब्ल्युएसएसची रचना, डब्ल्युटीपीच्या गरजेचा विचार न करता, करण्यात आल्यामुळे लाभार्थ्यांना प्रक्रिया न केलेले पाणी मिळत होते. तपासणी केली असता (ऑक्टोबर 2024), एमआयडीसीच्या स्रोतातील पाणी पिण्यायोग्य नव्हते.

**छायाचित्र 1** मध्ये दाखवल्याप्रमाणे, गावात एक डब्ल्युटीपी आणि एक सेवा साठवणुक टाकी (ईएसआर) वापरात नसलेल्या स्थितीत होते, ज्यांचा नवीन डब्ल्युएसएसमध्ये विचार केला गेला नाही.




**छायाचित्र 1: शिंगवे तुकाई गावातील (अहिल्यानगर जिल्हा) वापरात नसलेले डब्ल्युटीपी आणि ईएसआर**

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, या योजनेसाठी पाणी पुरवठा एमआयडीसीच्या स्रोतातून प्रस्तावित होता, त्यामुळे डब्ल्युटीपीची गरज नव्हती.

परंतु वस्तुस्थिती ही होती की, गावकऱ्यांना कच्चे पाणी मिळत होते, जे त्यांच्या आरोग्यासाठी धोकादायक ठरू शकत होते.

(ii) लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, श्रीगोंदा तालुक्याच्या काष्टी गावात, पृष्ठभागावरील पाणी स्रोत असलेल्या डब्ल्युएसएसला डब्ल्युटीपीच्या तरतुदींशिवाय मंजुरी (मार्च 2022) देण्यात आली होती. ही डब्ल्युएसएस 08.09.2023 रोजी ग्रामपंचायतीकडे सुपूर्द करण्यात आली, तथापि, **छायाचित्र 2** मध्ये दाखवल्याप्रमाणे, जुन्या डब्ल्युएसएसमध्ये बांधलेला अकार्यक्षम डब्ल्युटीपी वापरात आणला गेला नाही. गावकऱ्यांना पुरवठा केलेल्या पाण्याची (सप्टेंबर 2024) तपासणी केली असता ते पिण्यायोग्य नसल्याचे आढळले.




**छायाचित्र 2: श्रीगोंदा तालुक्याच्या काष्टी गावातील वापरात नसलेले डब्ल्युटीपी.**

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की विद्यमान योजनेतील डब्ल्युटीपी अकार्यक्षम असून त्याला दुरुस्तीची आवश्यकता आहे. डब्ल्युटीपी कार्यान्वित करण्याचा प्रस्ताव विचाराधीन आहे.

वस्तुस्थिती अशी होती की, विद्यमान डब्ल्युटीपीची दुरुस्ती करून तो कार्यान्वित होईपर्यंत गावकऱ्यांना प्रक्रिया न केलेले पाणीच मिळणार होते.

### 2.2.3 योजनेच्या नूतनीकरणाचे (रेट्रोफिटिंग) मूल्यांकन

संगमनेर येथील एमजेपी अंतर्गत अहिल्यानगर जिल्ह्यातील घुलेवाडी डब्ल्युएसएस एनआरडीडब्ल्युपी अंतर्गत (नोव्हेंबर 2012) सुरू करण्यात आले आणि ग्रामपंचायतीला (मार्च 2018) सुपूर्द करण्यात आले. सुपूर्द करण्यात आलेल्या गावांतर्गत जल पायाभूत सुविधांमध्ये एकूण 24 लाख लिटर क्षमतेच्या दोन ईएसआर, जॅकवेल, पंपिंग हाऊस व यंत्रसामग्री, रायझिंग मेन, डब्ल्युटीपी आणि 48.31 किमी लांबीच्या वितरण नेटवर्कचा समावेश असून, पाण्याचा स्रोत प्रवरा नदी होता. 2027 पर्यंत 60,320 अंदाजित लोकसंख्येसाठी दररोज

70 एलपीसीडी पाणी पुरवठा करण्याकरिता ही योजना तयार करण्यात आली होती.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, 2053 पर्यंत 62,738 अंदाजित लोकसंख्येला दररोज 55 लिटर पाणी पुरवठा करण्याकरिता, 'या घुलेवाडी डब्ल्युएसएसचे नूतनीकरण' करण्याची योजना (सप्टेंबर 2022) ₹ 80.24 कोटी किंमतीला हाती घेण्यात आली होती. या डब्ल्युएसएसला दिलेल्या तांत्रिक मंजुरीमध्ये एकूण 5.25 लाख लिटर क्षमतेच्या तीन नवीन ईएसआर, जॅकवेल, पंप हाऊस व यंत्रसामग्री, रायझिंग मेन, संतुलन टाकी, संप आणि 75.60 किमी लांबीच्या वितरण नेटवर्कच्या बांधकामाचा समावेश होता.

ग्रामपंचायतीला आधीच हस्तांतरित केलेला डब्ल्युएसएस 60,320 लोकसंख्येची गरज भागवण्यासाठी तयार करण्यात आला होता, तर या डब्ल्युएसएसच्या नूतनीकरणास 62,738 लोकसंख्येची गरज भागवण्यासाठी मंजुरी देण्यात आली होती. त्यामुळे, 2053 पर्यंत 2418 च्या अतिरिक्त लोकसंख्येसाठी, 75.60 किमीचे अतिरिक्त वितरण जाळे आणि तीन ईएसआर उभारणे समर्थनीय नव्हते, कारण पूर्वीच्या डब्ल्युएसएसमध्ये आधीच 48.31 किमीचे वितरण जाळे होते आणि 70 एलपीसीडी पाणी पुरवठा करण्यासाठी 24 लाख लिटर क्षमतेचा ईएसआर होता. ऑक्टोबर 2024 पर्यंत या डब्ल्युएसएसच्या नूतनीकरणावर ₹ 27.84 कोटीचा खर्च करण्यात आला.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, सध्याची योजना उन्हाळ्यात गावातील लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेशी नाही, म्हणून कालव्यातील पाण्याचा स्रोत म्हणून विचार करून संतुलन टाकी आणि कालव्यापासून संतुलन टाकीपर्यंत जाणारी मुख्य जलवाहिनी (रायझिंग मेन) प्रस्तावित करण्यात आली, जी डब्ल्युएसएसच्या नूतनीकरणाच्या खर्चाचा मोठा भाग आहे.

हे उत्तर स्वीकार्य नाही, कारण विभागाने केवळ संतुलन टाकीच्या घटकाचे समर्थन केले, तर 2418 च्या अतिरिक्त लोकसंख्येसाठी 75.60 किमीचे अतिरिक्त वितरण जाळे आणि ईएसआर उभारणे समर्थनीय नव्हते.

### 2.2.4 खाजगी/स्वस्रोतातुन जोडणी घेणा-या घरांना समाविष्ट करण्याची योजना नसणे

जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 3.3 मध्ये असे नमूद केले आहे की, 2024 पर्यंत प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला एफएचटीसी प्रदान करणे हे जेजेएमचे उद्दिष्ट आहे. जेजेएम डॅशबोर्डवर (जानेवारी 2025) प्रदर्शित केलेल्या माहितीनुसार,

129.05 लाख कार्यान्वित नळजोडण्या होत्या, ज्यामध्ये खाजगी/स्वस्रोताकडून घेतलेल्या 27.74 लाख नळजोडण्यांचा समावेश होता. या एफएचटीसींना कार्यान्वित नळजोडण्या प्रदान करण्याच्या जेजेएम योजनेअंतर्गत समाविष्ट केले गेले नव्हते. तथापि, हे डॅशबोर्डवर एक उपलब्धी म्हणून दाखवण्यात आले होते.

जेजेएम डॅशबोर्डवर असे दिसून आले की, निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये 37.89 लाख नळजोडण्या होत्या, ज्यामध्ये खाजगी/स्वस्रोताकडून घेतलेल्या 9.64 लाख नळजोडण्यांचा समावेश होता, ज्यांना जेजेएम योजनेअंतर्गत समाविष्ट केले गेले नव्हते.

खाजगी/स्वस्रोताकडून घेतलेल्या नळजोडण्यांमुळे कार्यक्षमतेची खात्री मिळत नाही आणि म्हणूनच जेजेएम अंतर्गत एफएचटीसी प्रदान करण्याची उपलब्धी म्हणून त्यांची गणना केली जाऊ शकत नाही. अशाप्रकारे, जेजेएम अंतर्गत खाजगी/स्वस्रोताकडून घेतलेल्या नळजोडण्यांचा विचार केल्याने जेजेएम अंतर्गत उपलब्धी फुगवली गेली.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की मागणीनुसार खाजगी जोडणी असलेल्या कुटुंबांना सुधारित योजनांमध्ये प्रस्तावित करण्यात आले आहे आणि संबंधितांना आवश्यक सूचना निर्गमित केल्या जातील.

**निष्कर्ष**

गाव, जिल्हा आणि राज्य स्तरावर जेजेएमच्या नियोजन आणि अंमलबजावणीमध्ये प्रणालीगत त्रुटी होत्या. पायाभूत सर्वेक्षणे करण्यात आली नव्हती. डीएपी तयार करण्यात त्रुटी होत्या. एफएचटीसी पुरवण्यासाठी त्रैमासिक आणि वार्षिक कृती आराखडा, आर्थिक कृती आराखडा, जल सुरक्षा, जमीन व मनुष्यबळाची आवश्यकता आणि जलस्रोत इत्यादी आवश्यक मापदंडांचा डीएपीमध्ये समावेश नव्हता. याचा परिणाम संसाधनांच्या आवश्यकतेच्या मूल्यांकनावर आणि हाती घ्यावयाच्या कामाच्या प्रमाणावर झाला. राज्य स्तरावर, सर्वसमावेशक एसएपीच्या अभावामुळे अंमलबजावणीत त्रुटी, कमकुवत संसाधन नियोजन आणि शाश्वततेवर अपुरे लक्ष केंद्रित झाले. अयोग्य नियोजनामुळे खात्रीशीर जलस्रोतांशिवाय योजनांना मंजुरी मिळाली, प्रक्रिया न केलेल्या पाण्याचा पुरवठा झाला, कामे पूर्ण होण्यास विलंब झाला आणि काही घरांचा समावेश झाला नाही. यामुळे ग्रामीण कुटुंबांना सुरक्षित, शाश्वत आणि न्याय्य पिण्याचे पाणी पुरवण्याच्या आणि खाजगी/स्वस्रोतांमधून नळजोडणी असलेल्या घरांचे रूपांतरण न करण्याच्या उद्दिष्टांशी तडजोड झाली.

## शिफारसी

- *शासनाने जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये नमूद केल्यानुसार, प्रभावी आणि कार्यक्षम व्हिएपी, डीएपी आणि एसएपीद्वारे कामांचा स्पष्ट अंमलबजावणी पथनकाशा आणि संतुलित अंमलबजावणी प्रदान करावी.*
- *शासनाने हे सुनिश्चित करावे की, पाण्याच्या खात्रीशीर स्रोतांची खात्री केल्यानंतरच डब्ल्युएसएस मंजूर करावे.*
- *शासनाने जेजेएम खाजगी/स्वस्रोताकडून नळजोडणी असलेल्या सर्व घरांचे नियमित एफएचटीसीमध्ये रूपांतरण सुनिश्चित करावे.*

# प्रकरण-III

# वित्तीय व्यवस्थापन

## प्रकरण III

## वित्तीय व्यवस्थापन

### 3. वित्तीय व्यवस्थापन

जेजेएम हा एक कालबद्ध मिशन मोड कार्यक्रम आहे आणि त्याच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी भक्कम आर्थिक नियोजन, वेळेवर निधीपुरवठा, पुरेशा संसाधनांची उभारणी आणि निधीचा विवेकपूर्ण वापर या पूर्व-अटी आहेत. निधीपुरवठा आणि त्यावरील खर्चासंबंधीचे लेखापरीक्षण निरीक्षण खाली तपशीलवार दिले आहे.

### 3.1 जल जीवन अभियान निधीतील केंद्र आणि राज्य वाट्याच्या वितरणास विलंब

2019-20 साठीचा जेजेएम निधीचा केंद्र आणि राज्याचा वाटा डब्ल्युएसएसडीद्वारे अंमलबजावणी संस्थाना वितरित करण्यात आला. 2021-22 मध्ये, निधी हस्तांतरणासाठी सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणालीचे (पीएफएमएस) एसएनए मॉड्यूल लागू करण्यात आले. जेजेएम निधीच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 7.8 नुसार, अतिरिक्त सुरुवातीची शिल्लक रक्कम समाविष्ट केल्यानंतर पहिल्या हप्त्याचा पहिला हप्त्या एप्रिल महिन्यात वितरित केला जाईल. पहिल्या हप्त्याच्या दुसऱ्या हप्त्याचे वितरण त्याच्या वापरावर अवलंबून असेल. दुसऱ्या हप्त्याच्या वितरणासाठी, राज्याने सादर करावयाची कागदपतत्रे म्हणजेच, चालू वर्षाचे तात्पुरते उपयोगिता प्रमाणपत्र (यूसी), मागील वर्षाचे लेखापरीक्षित लेखे विवरण (एएसए) आणि मागील वर्षाची अंतिम केंद्र व राज्य उपयोगिता प्रमाणपत्रे, यांच्या आधारे आर्थिक प्रगतीचे मूल्यांकन केले जाईल.

एसडब्ल्युएसएम ने दिलेल्या माहितीनुसार, 2019-24 या कालावधीत ₹ 59,740.99 कोटींच्या अनुज्ञेय वाटपापैकी, केंद्र आणि राज्याला मिळालेल्या हप्त्यांची/टप्प्यांची एकूण रक्कम ₹ 27,657.56 कोटी[9] म्हणजेच 46.30 *टक्के* होती. केंद्र आणि राज्य वाट्याच्या वितरणाचा तपशील **तक्ता 3** मध्ये दिला आहे.

---

[9] ₹ 27657.56 कोटी ही रक्कम, युसी (तक्ता 2 आणि 4) नुसार निधी वितरणात दाखवलेल्या ₹ 27559.26 कोटी रकमेसोबत जुळत नाही. विभागाने सांगितले की, हे वर्षादरम्यान मिळालेले मागील वर्षाचे अनुदान, मार्गातील निधी आणि राज्य स्तरावरील नियमित कर्मचाऱ्यांचे पगार देण्यासाठी एसएनए खात्यातील ₹ 23.35 कोटींच्या निधीमुळे झाले आहे.

**तक्ता 3: वर्षादरम्यान वितरित केलेल्या निधीचा तपशील**

***(₹ कोटी मध्ये)***

| वर्ष | केंद्र/राज्य वाटा | केंद्राकडून महाराष्ट्राला देय असलेले एकूण वाटप / राज्याचा सममूल्य वाटा# | पहिल्या हप्त्याचे वितरण | | दुसऱ्या हप्त्याचे वितरण | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | पहिला टप्पा | दुसरा टप्पा | पहिला टप्पा | दुसरा टप्पा |
| 2019-20 | केंद्र | 847.97 | 369.76* | निरंक | निरंक | निरंक |
| | राज्य | 324.15 | 355.19 | निरंक | निरंक | निरंक |
| | एकूण | 1,172.12 | 724.95 | निरंक | निरंक | निरंक |
| 2020-21 | केंद्र | 1,828.92 | 471.92* | निरंक | निरंक | निरंक |
| | राज्य | 450.38 | 466.21* | निरंक | निरंक | निरंक |
| | एकूण | 2,279.30 | 938.13 | निरंक | निरंक | निरंक |
| 2021-22 | केंद्र | 7,064.41 | 1,666.64 | निरंक | निरंक | निरंक |
| | राज्य | 1,747.62 | 1747.62 | निरंक | निरंक | निरंक |
| | एकूण | 8,812.03 | 3,414.26 | निरंक | निरंक | निरंक |
| 2022-23 | केंद्र | 7,600.00 | 1,957.81 | 1,957.81 | निरंक | निरंक |
| | राज्य | 2,746.58 | 1,912.13 | 1,912.13 | निरंक | निरंक |
| | एकूण | 10,346.58 | 3,869.94 | 3,869.94 | निरंक | निरंक |
| 2023-24 | केंद्र | 21,465.88 | 1,861.07 | 1,861.07 | 1,861.07 | 1,861.07 |
| | राज्य | 15,665.08 | 1943.14* | 1,817.64 | 1,817.64 | 1,817.64 |
| | एकूण | 37,130.96 | 3,804.21 | 3,678.71 | 3,678.71 | 3,678.71 |
| **एकुन बेरिज** | | **59,740.99** | **12751.49** | **7,548.65** | **3,678.71** | **3,678.71** |

*स्रोत: एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती *मागील वर्षाच्या अनुदानाचा[10] समावेश आहे*

*# अनुज्ञेय वाटपासंबंधीची माहिती एसडब्ल्युएसएमने तयार केली आहे, तथापि, या गणनेचा आधार लेखापरीक्षणाला कळवण्यात आलेला नाही.*

**तक्ता 3** वरून खालील गोष्टी दिसून येतात:

1.पाचही वर्षांमध्ये मिळून महाराष्ट्राला ₹ 59,740.99 कोटी देय होते, परंतु एकूण वितरित रक्कम (केंद्र + राज्य, सर्व टप्पे) केवळ ₹ 27,657.56 कोटी होती, म्हणजेच अनुज्ञेय वाटपाच्या सुमारे 46.30 *टक्के* हे केवळ निधीच्या समस्येकडे नव्हे, तर प्रणालीगत वापर/अंमलबजावणीतील अडथळ्यांकडे निर्देश करते. एवढी मोठी तफावत केवळ प्रक्रियात्मक विलंबाने स्पष्ट करता येत नाही.

2. उच्च देयता असूनही, पहिल्या तीन वर्षांत (2019-20 ते 2021-22) निधीचे वितरण कमी झाले. यावरून हे स्पष्टपणे दिसून येते की, हप्ता मिळवण्यासाठी युसी आणि एएसए सादर करण्याच्या पूर्वशर्तींची पूर्तता करण्यात असमर्थता होती.

---

10 संबंधित वर्षांमध्ये मिळालेले मागील वर्षाचे अनुदान 2019-20 मध्ये ₹ 24.48 कोटी (केंद्र वाटा), 2020-21 मध्ये ₹ 14.69 कोटी (केंद्र वाटा) आणि ₹ 15.83 कोटी (राज्य वाटा) आणि 2023-24 मध्ये ₹ 125.49 कोटी (राज्य वाटा) आहे.

प्रत्येक आर्थिक वर्षाचे अंतिम युसी आणि एएसए, आर्थिक वर्ष संपल्यापासून सहा महिन्यांच्या आत भारत सरकारकडे सादर करणे आवश्यक होते. तथापि, 2019-20 ते 2023-24 या वर्षांसाठीचे युसी तीन ते 14 महिन्यांच्या विलंबाने सादर करण्यात आले. त्याचप्रमाणे, **परिच्छेद 3.7** मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, 2019-20 ते 2023-24 या वर्षांसाठीचे एएसए देखील तीन ते 14 महिन्यांच्या विलंबाने सादर करण्यात आले. त्यामुळे, जेजेएम निधीच्या हप्त्याच्या वितरणासाठीची युसी आणि एएसए वेळेवर सादर करणे हि पूर्वशर्त पूर्ण करण्यास विलंब झाला.

3. वरील तक्त्यावरून हे देखील दिसून येते की, 2023-24 मध्ये अनुज्ञेय वाटपात (₹ 37,130.96 कोटी) अचानक वाढ झाली, ज्यामध्ये केंद्राचा अनुज्ञेय वाटा ₹ 21,465.88 कोटी आणि राज्याचा अनुज्ञेय वाटा ₹ 15,665.08 कोटी होता. तथापि, केंद्र आणि राज्य या दोघांनी मिळून दोन हप्त्यांच्या एकूण चार टप्प्यांमध्ये अंदाजे समान रक्कम (₹ 14,840 कोटी) वितरित केली, जी अनुज्ञेय रकमेच्या 39.96 *टक्के* होती.

त्याच्या प्रमाणात वितरण न होता वाटपात झालेली प्रचंड वाढ हे दर्शवते की, योजनेच्या कालावधीसाठी म्हणजेच 2019-24 साठीची योजना प्रभावीपणे तयार केली गेली नाही, ज्यामुळे जेजेएमची अंमलबजावणी असमान झाली. हे या वस्तुस्थितीवरून स्पष्ट होते की, 2019-24 मध्ये हाती घेतलेल्या एकूण डब्ल्युएसएसपैकी, 75 *टक्के* डब्ल्युएसएस केवळ 2021-23 मध्येच हाती घेण्यात आल्या. हे नियोजन आणि अंमलबजावणी क्षमतेमधील ताळमेळाच्या अभावाचे द्योतक आहे.

शिवाय, मंजूर वाटपाच्या तुलनेत सातत्याने कमी निधीचे वितरण, हे नियोजन सज्जता आणि अंमलबजावणी क्षमतेमधील महत्त्वपूर्ण उणिवा दर्शवते, ज्यामुळे राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीच्या गतीवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने हे मान्य केले की 2019-20 ते 2021-22 या कालावधीत, पुढील हप्ता/टप्पा मिळवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या खर्चाची अट पूर्ण होऊ न शकल्यामुळे उर्वरित हप्ते/टप्पे प्राप्त झाले नाहीत.

## 3.2 निधी प्रवाह तसेच झालेला खर्च

2019-24 या आर्थिक वर्षात ₹ 27,559.26 कोटींचा निधी (केंद्र आणि राज्याचा वाटा) प्राप्त झाला आणि या कालावधीत ₹ 26,410.51 कोटींचा खर्च झाला, जसे की **तक्ता 4** मध्ये दर्शविण्यात आले आहे.

**तक्ता 4: प्राप्त निधी आणि झालेल्या खर्चाचा तपशील**

| वर्ष | केंद्र आणि राज्य वाटा प्राप्ती | | | खर्च | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | केंद्र | राज्य | एकूण | केंद्र | राज्य | एकूण |
| 2019-20 | 369.76 | 355.19 | 724.95 | 352.11 | 468.44 | 820.55 |
| 2020-21 | 471.92 | 446.33 | 918.25 | 537.11 | 429.52 | 966.63 |
| 2021-22 | 1680.55 | 1757.46 | 3438.01 | 540.69 | 470.64 | 1011.33 |
| 2022-23 | 3915.62 | 3847.61 | 7763.23 | 3251.30 | 3076.35 | 6327.65 |
| 2023-24 | 7444.26 | 7270.56 | 14714.82 | 8629.43 | 8654.92 | 17284.35 |
| **एकूण** | **13882.11** | **13677.15** | **27559.26** | **13310.64** | **13099.87** | **26410.51** |

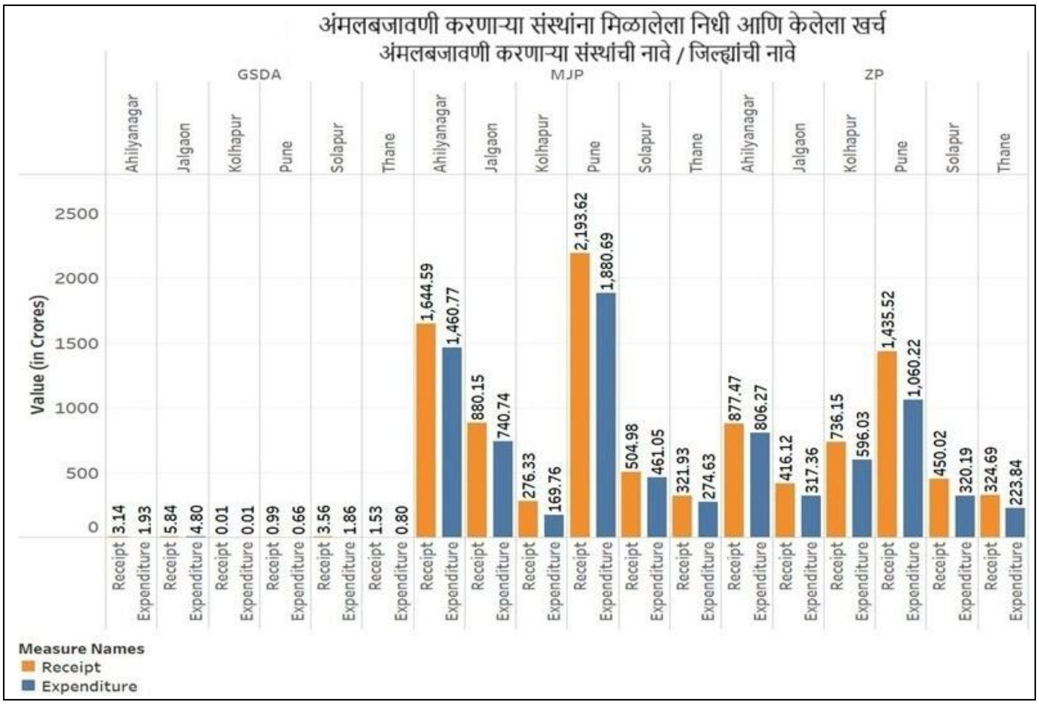
*स्रोत: एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती*

वरील तक्त्यात केवळ 2022-23 पासूनची महत्त्वपूर्ण प्राप्ती आणि खर्च दर्शविला आहे, ज्यात 2023-24 मध्ये मोठी वाढ दिसून येते. यावरून राज्यात जेजेएमच्या कार्यान्वयनास विलंब झाल्याचे दिसून येते, याचा अर्थ असा की सुरुवातीची वर्षे मोठ्या प्रमाणावर तयारी किंवा प्रक्रियात्मक विलंबात गेली आणि अंमलबजावणीचा कालावधी प्रभावीपणे कमी झाला, ज्यामुळे 2024 च्या उद्दिष्टांना धक्का बसला.

निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये अंतर्गत उपक्रमांना (जिल्हा परिषद/एमजेपी/ जीएसडीए) मिळालेल्या निधीची आणि त्यांनी केलेल्या खर्चाची स्थिती **तक्ता 4** मध्ये दिली आहे. असे दिसून आले की, निवडलेल्या जिल्ह्यांच्या स्तरावर, अंतर्गत उपक्रम 2019-24 दरम्यान वाटप केलेल्या निधीचा वापर करू शकले नाहीत.

**तक्ता 4: निधीची प्राप्ती आणि झालेला खर्च (2019-24)**

***(₹ कोटींमध्ये)***




*स्रोत: अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्थांनी दिलेली माहिती*

1. **तक्ता 4** मध्ये सर्व वर्षांमधील खर्च हा प्रत्यक्ष प्राप्तीचे प्रतीबिंब दर्शवतो. यावरून हे सिद्ध झाले की निधीची उपलब्धता ही मुख्य अडचण होती. असे दिसते की ही केवळ खर्चाच्या कार्यक्षमतेची समस्या नसून, निधी प्रवाहातील एक अडथळा आहे.

2. **तक्ता 4** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2023-24 मध्ये प्राप्ती आणि खर्च दोन्ही वाढले असले तरी, अभियानाच्या कालावधीच्या तुलनेत हे खूप उशिरा झाले, जे अकार्यक्षम अंमलबजावणी पद्धती दर्शवते. यामुळे मूळ कालमर्यादेत मोठ्या प्रमाणावर शाश्वत घरगुती नळजोडणी साध्य करण्याची विश्वासार्हता सुनिश्चित करता आली नाही.

3. कमी प्राप्तीमुळे खर्चावर मर्यादा आल्या, ज्यामुळे प्रत्यक्ष प्रगती कमी झाली. **परिच्छेद 4.1.2** मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, मार्च 2024 पर्यंत केवळ 24.64 *टक्के* योजना पूर्ण झाल्या होत्या.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की, केंद्राकडून मिळालेले अनुदान आणि स्वतःचा वाटा, निधी एसएनए मध्ये जमा होताच त्यांनी अंमलबजावणी संस्थांना वितरित केला.

तथापि, निधी वितरणास झालेल्या विलंबामुळे जेजेएमच्या प्रगतीवर परिणाम झाला, ही वस्तुस्थिती होती.

## 3.3 अखर्चीत रकमेवर मिळालेले व्याज जमा करण्यास विलंब

जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 7.9 मध्ये अशी तरतूद आहे की, व्याज म्हणून जमा होणारी रक्कम त्याच खात्यात जमा केली जावी आणि संबंधित वर्षाच्या युसी मध्ये दर्शविली जावी. सामान्य वित्तीय नियम 2017 च्या नियम 230 (8) मध्ये अशी तरतूद आहे की, कोणत्याही अनुदानप्राप्त संस्थेला दिलेल्या अनुदानावर किंवा आगाऊ रकमांवर मिळणारे सर्व व्याज किंवा इतर उत्पन्न, हिशेब अंतिम झाल्यानंतर तात्काळ भारताच्या एकत्रित निधीमध्ये अनिवार्यपणे जमा केले जावे. अशा आगाऊ रकमा भविष्यातील वितरणांमधून समायोजित करण्याची परवानगी दिली जाऊ नये. वित्त मंत्रालयाने (भारत सरकार) (जुलै 2022) निर्देश दिले की, राज्यातील प्रत्येक केंद्र पुरस्कृत योजनेच्या (सीएसएस) एसएनएने मागील आर्थिक वर्षात (केंद्र आणि राज्य शासन या दोन्हींकडून) आपल्या खात्यात मिळालेल्या निधीतून मिळवलेल्या एकूण व्याजाची गणना एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यात करावी आणि ती रक्कम संबंधित एकत्रित निधीमध्ये जमा करावी. भारत सरकारच्या जलशक्ती मंत्रालयाच्या पेयजल व स्वच्छता विभागाने (मार्च 2022) डब्ल्युएसएसडीला कळवले की, जेजेएम अंतर्गत वितरित केलेल्या केंद्र निधीवर आर्थिक वर्ष 2021-22 साठी मिळवलेल्या व्याजाची रक्कम 05 एप्रिल 2022 पर्यंत जमा करायची होती.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, राष्ट्रीय जल जीवन अभियानाने (एनजेजेएम) केंद्र हिश्श्यावरील व्याज जमा करण्यासाठी (मार्च 2022) (म्हणजेच एनटीआरपी पोर्टल/डीडी/चेकद्वारे पीएओ, पेयजल व स्वच्छता विभाग, नवी दिल्ली यांना) विहित पद्धती ठरवल्या होत्या. व्याज जमा करण्याशी संबंधित नोंदींच्या छाननीदरम्यान असे आढळून आले की, ***परिशिष्ट III*** मध्ये तपशीलवार नमूद केल्यानुसार, आर्थिक वर्ष 2020-21 ते 2023-24 साठी केंद्रीय हिश्श्यावरील ₹ 110.00 कोटी व्याज जमा करण्यास 11 दिवस ते 452 दिवसांचा विलंब झाला होता.

2020-21 ते 2023-24 या कालावधीत राज्य हिश्श्यावर मिळालेले ₹ 110.00 कोटींचे व्याज 23 ऑगस्ट 2023 ते 04 जुलै 2024 दरम्यान राज्याच्या एकत्रित निधीमध्ये जमा करण्यात आले, ज्यामुळे 26 ते 677 दिवसांचा विलंब झाला. योग्य लेखा शीर्ष उपलब्ध नसल्यामुळे व्याज जमा होऊ शकले नाही, ज्यासाठी (जून 2023) मध्ये आवश्यक सूचना निर्गमित करण्यात आल्या.

निर्गमन बैठकीमध्ये, शासनाने (डिसेंबर 2025) सांगितले की, पीएफएमएसमधील समस्यांचे निराकरण केल्यानंतर, 2022-23 या वर्षासाठी मिळवलेले व्याज जुलै

2024 मध्ये भारताच्या एकत्रित निधीमध्ये हस्तांतरित करण्यात आले. डब्ल्युएसएसडीकडून सूचना (जून 2023) निर्गमित झाल्यानंतरच राज्य हिश्श्यावरील व्याज जमा करण्यात आले.

## 3.4 अमान्य खर्च

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, कार्यालयीन/निवासी इमारतीचे ओ&एम, बांधकाम/नूतनीकरण/दुरुस्ती, पाणी पुरवठा कामांशी संबंधित वीज बिलांचे भुगतान इत्यादींवरील कोणताही खर्च जेजेएम निधीतून अनुज्ञेय असणार नाही, असे नमूद केले होते.

लेखापरीक्षणात अनुज्ञेय नसलेल्या खर्चाची खालील उदाहरणे आढळून आली:

### 3.4.1 जेजेएम निधीतून सीवर जेम सॉफ्टवेअरची खरेदी

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, डब्ल्युएसएसडीने 36 सॉफ्टवेअरच्या खरेदीला मंजुरी दिली होती, ज्यामध्ये एमजेपीद्वारे जेजेएम आणि स्वच्छ भारत अभियाना (एसबीएम) अंतर्गत अनुक्रमे पाणी पुरवठा आणि सांडपाणी व्यवस्थेसाठी सहाय्यक प्रणाली म्हणून वापरल्या जाणाऱ्या 17 वॉटर जेम्स[11] आणि 19 सीवर जेम्स[12] सॉफ्टवेअरचा समावेश होता. एमजेपीने (डिसेंबर 2022) नागपूर येथील सेन्सिस टेक लिमिटेडकडून अनुक्रमे ₹ 6.01 कोटी आणि ₹ 6.02 कोटी दराने 20 बेंटले वॉटर जेम्स आणि 16 बेंटले सीवर जेम्स खरेदी केले. ही खरेदी एमजेपी, ठाणे मार्फत करण्यात आली.

बेंटले सीवर जेम्स सॉफ्टवेअर सिस्टीम ही एसबीएमसाठी सांडपाणी व्यवस्था व्यवस्थापित करण्यासाठी वापरली जाणार असल्याने आणि तिचा डब्ल्युएसएसशी काहीही संबंध नसल्याने, जेजेएम सहाय्यक उपक्रम निधीतून त्यावर झालेला ₹ 6.02 कोटींचा खर्च अस्वीकार्य होता.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वे जेजेएम प्रकल्पासाठी उपयुक्त असलेल्या सॉफ्टवेअरच्या खरेदीस मनाई करत नाहीत, त्यामुळे, अभियान संचालक, एसडब्ल्युएसएम यांनी सॉफ्टवेअर खरेदीस मंजुरी दिली.

---

11 भौगोलिक परिस्थितीनुसार पाणी पुरवठा योजनांची रचना करताना, योजनेच्या कामात वापरायच्या पाईपची रुंदी आणि जाडी निश्चित करण्यासाठी वॉटर जेम्स सॉफ्टवेअर मदत करते.

12 सीवर जेम्स सॉफ्टवेअर भौगोलिक परिस्थितीनुसार भूमिगत सांडपाणी योजनेची संकल्पना तयार करण्यास, तसेच सांडपाणी व्यवस्थापनात वापरल्या जाणाऱ्या पाईप्सची रुंदी आणि जाडी निश्चित करण्यास मदत करते.

उत्तर स्वीकार्य नाही कारण सॉफ्टवेअर खरेदीवर खर्च करण्यात आला आहे, जो जेजेएमच्या कोणत्याही उद्दिष्टांची पूर्तता करत नाही.

### 3.4.2 निवासी क्वार्टर्सच्या बांधकामावरील अस्वीकार्य खर्च

अहिल्यानगरच्या राहुरी आणि रहाटा तालुक्यांमध्ये, ब्राह्मणी बहुग्राम योजना आणि लोणी बुद्रुक व खुर्द योजनेच्या पाणी पुरवठा योजनांच्या कामांतर्गत कर्मचाऱ्यांसाठी तीन निवासी क्वार्टर्सच्या बांधकामाची तरतूद करण्यात आली होती. या क्वार्टर्ससाठी अंदाजित खर्च ₹ 47.12 लाख होता, ज्यापैकी ₹ 8.71 लाख अदा करण्यात आले, ज्यामुळे या निवासी क्वार्टर्सवर ₹ 38.41 लाखांचे दायित्व निर्माण झाले, जे जेजेएम अंतर्गत स्वीकार्य नव्हते. प्रत्यक्ष पाहणीदरम्यान, **छायाचित्र 3** मध्ये दाखवल्याप्रमाणे, निवासी क्वार्टर्सचे बांधकाम पूर्णत्वाच्या टप्प्यात असल्याचे आढळून आले.




**छायाचित्र 3: लोणी बुद्रुक, जिल्हा अहिल्यानगर येथे निवासी क्वार्टर**

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की अंमलबजावणी संस्थाना जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करण्याच्या सूचना निर्गमित केल्या जातील.

### 3.4.3 वीज बिलांप्रति अमान्य भरणा

एमजेपी, ठाणे आणि एमजेपी, जळगाव यांनी 11[13] डब्ल्युएसएसशी संबंधित वीज बिलांवर ₹ 1.13 कोटींची रक्कम भरली, जी जेजेएम निधी योजनेअंतर्गत स्वीकार्य नव्हती. कार्य.अभि., एमजेपी, ठाणे आणि कार्य.अभि., एमजेपी, जळगाव

---

[13] जळगाव जिल्ह्यातील नशिराबाद, करोडा, पिंपळनेर, पालधी, शिरसोली, असोजा डब्ल्युएसएस आणि 31 गावे डब्ल्युएसएस आणि ठाणे जिल्ह्यातील वांगणी, बडाफोकर, कसारा, आणि वांगणी आणि बडाफोकर डब्ल्युएसएस.

यांनी (सप्टेंबर 2024 आणि ऑक्टोबर 2024 मध्ये) उत्तर दिले की, सुरुवातीला या योजना एनआरडीडब्ल्युपी अंतर्गत होत्या आणि नंतर त्या जेजेएममध्ये विलीन करण्यात आल्या. तसेच, एनआरडीडब्ल्युपी अंतर्गत वीज बिल भरण्याची तरतूद असल्याने, तीच प्रक्रिया पुढे चालू ठेवण्यात आली.

तथापि, निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की या संदर्भात संबंधितांना आवश्यक सूचना निर्गमित केल्या जातील.

## 3.5 जल जीवन अभियान अंमलबजावणीच्या खर्चात लक्षणीय वाढ

राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठी सुरुवातीचा अंदाजित (सप्टेंबर 2020) खर्च ₹ 13,668.50 कोटी होता. तथापि, 2023-24 पर्यंत, जेजेएमच्या अंमलबजावणीसाठी ₹ 27,559.26 कोटींची रक्कम आधीच मंजूर करण्यात आली होती. मार्च 2024 पर्यंत राज्याने ₹ 26,410.51 कोटी खर्च केले होते, तरीही, ***परिच्छेद 4.1*** मध्ये चर्चा केल्यानुसार, 146.81 लाख घरांपैकी 21.80 लाख घरांना अद्याप कार्यान्वित नळजोडणी द्यायची होती. पुढे, ***परिच्छेद 4.1.2*** मध्ये चर्चा केल्यानुसार, प्रत्येक ग्रामीण घराला पाणी पुरवठा करण्यासाठी हाती घेतलेल्या डब्ल्युएसएसपैकी 75.36 *टक्के* (51,560 डब्ल्युएसएस पैकी 38,857 डब्ल्युएसएस) प्रकल्प मार्च 2024 पर्यंत पूर्ण होणे बाकी होते. त्यामुळे, प्रलंबित नळजोडणी आणि डब्ल्युएसएसच्या कामामुळे जेजेएम अंमलबजावणीच्या खर्चात आणखी वाढ होईल. मार्च 2024 पर्यंतच, जेजेएम अंमलबजावणीचा खर्च अंदाजित खर्चाच्या (सप्टेंबर 2020) तुलनेत दुप्पट झाला आणि प्रलंबित कामांमुळे तो आणखी वाढणार आहे.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, त्यांनी कोविड काळात प्रति व्यक्ती निकषांवर आधारित आणि सविस्तर सर्वेक्षण व अंदाजाशिवाय अंदाजे ₹ 13,668.50 कोटीचा जीआर (सप्टेंबर 2020) निर्गमित केला होता. अंमलबजावणीच्या खर्चातील वाढ ही त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये म्हणजेच 2021-22 आणि 2022-23 मध्ये केलेल्या सविस्तर सर्वेक्षण आणि अंदाजामुळे झाली. याशिवाय, दरसूचीत वाढ; योजनेच्या अंदाजित आयुर्मानासाठी योजनेच्या रचना निकषांमध्ये 15 वर्षांवरून 30 वर्षांपर्यंत बदल; जेजेएमच्या अंदाजात एफएचटीसी खर्चाचा समावेश आणि त्यावेळी जीएसटीचा दर 12 टक्क्यांवरून 18 टक्क्यांपर्यंत वाढवणे, या सर्वांचा एकूण खर्चावर परिणाम झाला.

वस्तुस्थिती हि होती की, सुरुवातीच्या टप्प्यातील अंदाजे मूल्यांकन आणि डब्ल्युएसएस हाती घेण्यास झालेल्या विलंबामुळे नंतरच्या टप्प्यात अंमलबजावणीच्या खर्चात लक्षणीय वाढ झाली. शिवाय, जेजेएम मार्गदर्शक

तत्त्वांनुसार प्रकल्पाचे अंतिम आयुष्य 30 वर्षे असणे आवश्यक होते, तथापि, शासनाने हा निकष केवळ डिसेंबर 2021 मध्येच स्वीकारला (महा. शासन जीआर दिनांक 08 डिसेंबर 2021).

## 3.6 योजनांच्या किंमतीत केलेली सुधारणा

राज्यात, 51,560 डब्ल्युएसएसपैकी 13,835 योजनांच्या खर्चात ₹ 9,608.87 कोटींची वाढ प्रस्तावित करण्यात आली आहे जसे **तक्ता 5** मध्ये दर्शविले आहे.

**तक्ता 5: योजनांच्या खर्चाची सुधारणा**

***(₹ कोटी मध्ये)***

| अंमलबजावणी करणारी संस्था (1) | अंमलबजावणी अंतर्गत असलेल्या डब्ल्युएसएस ची एकूण संख्या (2) | सुधारणेसाठी प्रस्तावित डब्ल्युएसएस ची एकूण संख्या (3) | सुधारणेसाठी प्रस्तावित डब्ल्युएसएस चा अंदाजित खर्च (4) | डब्ल्युएसएसची सुधारित किंमत (5) | खर्चात वाढ (6=5-4) |
|---|---|---|---|---|---|
| एमजेपी | 929 | 581 | 17032.42 | 21022.58 | 3990.16 |
| झेडपी | 50631 | 13254 | 12168.40 | 17787.11 | 5618.71 |
| **एकूण** | **51560** | **13835** | **29200.82** | **38809.69** | **9608.87** |

*स्रोत: विभागाने दिलेली माहिती*

**तक्ता 6** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, निवडक सहा जिल्ह्यांमध्ये 2,976 डब्ल्युएसएस सुधारित करण्याचा प्रस्ताव होता (एमजेपीशी संबंधित 290 डब्ल्युएसएस आणि झेडपीशी संबंधित 2,686 डब्ल्युएसएस).

**तक्ता 6: निवडलेल्या जिल्ह्यांमधील डब्ल्युएसएसच्या खर्चातील सुधारणा**

***(₹ कोटी मध्ये)***

| जिल्ह्याचे नाव | अंमलबजावणी करणारी संस्था | कार्यान्वित केलेल्या डब्ल्युएसएस ची एकूण संख्या | सुधारणेसाठी प्रस्तावित डब्ल्युएसएस ची संख्या | मूळ अंदाजानुसार डब्ल्युएसएस च्या खर्चात प्रस्तावित केलेली सुधारणा आहे. | सुधारित अंदाजानुसार डब्ल्युएसएस चा खर्च |
|---|---|---|---|---|---|
| अहिल्यानगर | एमजेपी | 112 | 88 | 3076.01 | 3889.28 |
| | झेडपी | 830 | 555 | 886.12 | 1440.69 |
| जळगाव | एमजेपी | 26 | 18 | 522.83 | 504.92 |
| | झेडपी | 1275 | 543 | 539.11 | 608.11 |

| जिल्ह्याचे नाव | अंमलबजावणी करणारी संस्था | कार्यान्वित केलेल्या डब्ल्युएस एस ची एकूण संख्या | सुधारणेसाठी प्रस्तावित डब्ल्युएसएस ची संख्या | मूळ अंदाजानुसार डब्ल्युएसएस च्या खर्चात प्रस्तावित केलेली सुधारणा आहे. | सुधारित अंदाजानुसार डब्ल्युएसए स चा खर्च |
|---|---|---|---|---|---|
| कोल्हापूर | एमजेपी | 15 | 11 | 540.60 | 652.19 |
| | झेडपी | 1270 | 512 | 604.16 | 919.22 |
| पुणे | एमजेपी | 168 | 142 | 3802.67 | 5010.77 |
| | झेडपी | 2170 | 788 | 1247.73 | 2044.14 |
| सोलापूर | एमजेपी | 23 | 16 | 378.39 | 456.01 |
| | झेडपी | 1099 | 128 | 131.46 | 237.57 |
| ठाणे | एमजेपी | 22 | 15 | 525.18 | 678.86 |
| | झेडपी | 720 | 160 | 140.13 | 200.15 |
| **एकूण** | | **7730** | **2976** | **12394.39** | **16641.91** |
| दर्शवलेली सुधारित अंदाजाची रक्कम केवळ प्रस्ताव आहे, खर्च अजून व्हायचा होता. | | | | | |

*स्रोत: विभागाने दिलेली माहिती*

**तक्ता 5 आणि 6 वरून** असे दिसून येते की, राज्य स्तरावर 27 *टक्के* आणि निवडक जिल्ह्यांमधील 38 *टक्के* डब्ल्युएसएस खर्च पुनरावलोकनाच्या प्रक्रियेखाली होता. अतिरिक्त वस्त्यांसाठी कामाच्या व्याप्तीत वाढ, पाण्याच्या स्रोतात/जमिनीत बदल, अतिरिक्त कामांची अंमलबजावणी, निविदा दरापेक्षा जास्त दराने कामाचे वाटप इत्यादी कारणांमुळे खर्चात सुधारणा प्रस्तावित करण्यात आल्या होत्या. निवडक जिल्ह्यांमध्ये आढळलेल्या प्रकरणांची चर्चा खालीलप्रमाणे आहे:

**निवडक जिल्ह्यांमध्ये निदर्शनास आलेली प्रकरणे**

- कार्य.अभि. एमजेपी-1, पुणे यांच्या अंतर्गत शिरूर तालुक्यामधील हिवरे एकल गाव योजनेचे (एसव्हीएस) काम 4140 अंदाजित लोकसंख्येसाठी तांत्रिकदृष्ट्या मंजूर (नोव्हेंबर 2022) करण्यात आले होते. तथापि, सुधारित अंदाजामध्ये, अंदाजित लोकसंख्या 6343 पर्यंत वाढवण्यात आली, ज्यामुळे खर्च ₹ 5.10 कोटींवरून ₹ 25.52 कोटींपर्यंत वाढला. यावरून असे दिसून येते की योग्य सर्वेक्षण आणि अंदाजपत्रक तयार केले गेले नव्हते.
- कार्य.अभि. एमजेपी-1, पुणे यांनी पाटस एसव्हीएस चे काम ₹ 22.56 कोटी किमतीवर (जानेवारी 2023) प्रदान केले होते. जून 2023 मध्ये, ग्रामपंचायतीने अंदाजपत्रकाचे काम पुरेशे नसुन त्यांना माहिती न

देता केले गेल्याचे सांगून अतिरिक्त साठवण टाकीची मागणी केली. त्यामुळे, ₹ 38.41 कोटींचे सुधारित अंदाजपत्रक (ऑगस्ट 2024) प्रस्तावित करण्यात आले.

- एमजेपी संगमनेर अंतर्गत येणाऱ्या जावळे बालेश्वर आणि 10 गावांमधील डब्ल्युएसएसच्या कामाचा सुरुवातीचा खर्च ₹ 65.53 कोटींवरून ₹ 89.03 कोटींपर्यंत वाढवण्याचा प्रस्ताव होता. ही खर्चवाढ अतिरिक्त वस्तीचा समावेश झाल्यामुळे वितरण जाळ्यात 1.5 किलोमीटरची वाढ आणि वन विभागाकडून एनओसी मिळण्यास विलंब झाल्यामुळे जमिनीमध्ये झालेल्या बदलामुळे झाली. कार्य.अभि., एमजेपी, संगमनेर यांनी (ऑक्टोबर 2024 मध्ये) सांगितले की, ज्या वस्त्यांमध्ये आधीपासूनच पाईपलाईन होत्या, त्यांना वगळण्यात आले होते, परंतु प्रत्यक्ष अंमलबजावणीदरम्यान असे लक्षात आले की त्या पाईपलाईन वापरासाठी योग्य नाहीत.
- संगमनेर तालुक्यामधील निमोन आणि इतर चार गावांकरिता कार्य.अभि. एमजेपी, संगमनेर द्वारे बहु-ग्रामीय डब्ल्युएसएस नुतनीकरण करुन कार्यान्वित करण्यात आले. डब्ल्युएसएसचे काम मार्च 2024 मध्ये पूर्ण होऊन कार्यान्वित झाले. तथापि, कार्य.अभि. यांनी राहिलेल्या वस्त्यांना समाविष्ट करण्यासाठी डब्ल्युएसएसकरिता सहा अतिरिक्त ईएसआर आणि 20 किमीच्या वितरण नेटवर्कचे बांधकाम जोडून (सप्टेंबर 2024) योजनेत सुधारणा (₹ 11.25 कोटींवरून ₹ 15.48 कोटी) करण्याचा प्रस्ताव दिला.

त्यामुळे, अयोग्य सर्वेक्षणाने केवळ अंदाजातच बदल झाला नाही, तर वगळलेल्या वस्त्यांना मिळणारे लाभ मिळण्यासही विलंब झाला.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की एनजेजेएमने डिसेंबर 2022 अखेरपर्यंत कार्यारंभ आदेश निर्गमित करण्याची अंतिम मुदत दिली होती, ज्यामुळे उपलब्ध मर्यादित मनुष्यबळाला डिसेंबर 2022 पूर्वी कार्यारंभ आदेश निर्गमित करण्याचे मोठे काम पार पाडण्यास भाग पडले. पुढे असेही सांगण्यात आले की, खर्चातील प्रस्तावित बदल हा वगळलेल्या वस्त्या, जमिनीचे प्रश्न आणि डब्ल्युएसएसमधील तांत्रिक बदलांमुळे होता.

मर्यादित मनुष्यबळासंदर्भात शासनाने दिलेले उत्तर स्वीकार्य नाही, कारण अभियंत्यांची कमतरता भरून काढण्यासाठी शासनाने राज्यात पाच पीएमसी नियुक्त केल्या होत्या आणि डीपीआरच्या समन्वयासाठी, त्रयस्थ पक्ष तपासणी (टीपीआय) एजन्सींच्या देखरेख व मूल्यांकनासाठी आणि आयएमआयएसमधील

माहिती अद्ययावत करण्यासाठी अतिरिक्त मनुष्यबळाला परवानगी दिली होती. मनुष्यबळ उपलब्ध करूनही, नियोजनात त्रुटी होत्या आणि अपुऱ्या सर्वेक्षण/ अंदाजांमुळे योजनांच्या खर्चात सुधारणा करावी लागली.

## 3.7 लेख्यांचे लेखापरीक्षण आणि उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यास विलंब

जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 7.16 मध्ये असे नमूद केले आहे की, एसडब्ल्युएसएम हे सुनिश्चित करेल की आर्थिक वर्ष संपल्यानंतर सहा महिन्यांच्या आत सनदी लेखापालाद्वारे (सीए) लेख्यांचे लेखापरीक्षण केले जाईल आणि यूसी व एएसए भारत सरकारकडे वेळेवर सादर केले जातील.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, **तक्ता 7** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे 2019-20 ते 2023-24 या वर्षांसाठी एएसए तयार करण्यास तीन ते 14 महिन्यांचा विलंब झाला होता.

**तक्ता 7: एएसए तयार करण्यास झालेला विलंब**

| वर्ष | सरकारला युसी पाठवण्याची अंतिम मुदत | एएसए तयार आणि तपासणी झाल्याची तारीख | महिन्यांत विलंब |
|---|---|---|---|
| 2019-20 | 30 सप्टेंबर 2020 | 21 नोव्हेंबर 2021 | 14 |
| 2020-21 | 30 सप्टेंबर 2021 | 24 ऑक्टोबर 2022 | 13 |
| 2021-22 | 30 सप्टेंबर 2022 | 28 जून 2023 | 9 |
| 2022-23 | 30 सप्टेंबर 2023 | 02 जानेवारी 2024 | 3 |
| 2023-24 | 30 सप्टेंबर 2024 | 07 जुलै 2025 | 9 |

*स्रोत: एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती.*

शिवाय, **तक्ता 8** मध्ये दाखवल्याप्रमाणे यूसी तीन ते 14 महिन्यांच्या विलंबाने सादर करण्यात आले.

**तक्ता 8: यूसी सादर करण्यास झालेला विलंब**

| वर्ष | सरकारला यूसी पाठवण्याची अंतिम मुदत | यूसी पाठवण्याची तारीख | विलंब (महिन्यांमध्ये) |
|---|---|---|---|
| 2019-20 | 30 सप्टेंबर 2020 | 30 नोव्हेंबर 2021 | 14 |
| 2020-21 | 30 सप्टेंबर 2021 | 10 मार्च 2022 | 5 |
| 2021-22 | 30 सप्टेंबर 2022 | 11 जुलै 2023 | 9 |
| 2022-23 | 30 सप्टेंबर 2023 | 07 फेब्रुवारी 2024 | 4 |
| 2023-24 | 30 सप्टेंबर 2024 | 07 जुलै 2025 | 9 |

*स्रोत: एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती.*

एसडब्ल्युएसएमने सांगितले की, झेडपी/एमजेपी आणि जीएसडीए कडून लेखापरीक्षण अहवाल उशिरा मिळाल्यामुळे, 2021-22 मध्ये पीएफएमएस

मॉड्यूलची अंमलबजावणी आणि 2022-23 मध्ये सीएच्या नियुक्तीस झालेल्या विलंबामुळे हा विलंब झाला. एसडब्ल्युएसएमच्या उत्तरावरून असे दिसून येते की, एएसए आणि यूसी वेळेवर पूर्ण करणे आणि सादर करण्यावर देखरेख अपुरी होती.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की, 2023-24 या आर्थिक वर्षासाठी लेखापरीक्षण अहवाल आणि यूसी सादर करण्यास झालेला विलंब हा प्रामुख्याने अंमलबजावणी संस्थानी केलेल्या व्यवहारांसाठी एसएनए खात्याच्या ताळमेळात झालेल्या विलंबामुळे होता, ज्यामुळे अंमलबजावणी संस्थाकडून यूसी सादर करण्यास आणखी विलंब झाला. अंमलबजावणी संस्थाकडून यूसी मिळाल्यानंतर, एसडब्ल्युएसएमने लेखे अंतिम केले आणि 2023-24 या वर्षासाठीचे एएसए आणि यूसी एनजेजेएमकडे (जुलै 2025) सादर करण्यात आले.

**निष्कर्ष**

निधी वितरणात (केंद्र/राज्य) विलंब झाला. संपूर्ण पाच वर्षांमध्ये, महाराष्ट्राला ₹ 59,740.99 कोटी देय होते, परंतु एकूण वितरित निधी (केंद्र आणि राज्य, सर्व टप्पे) केवळ ₹ 27,657.56 कोटी (46.30 *टक्के*) होता. 2019-24 या कालावधीत राज्यात जेजेएमच्या अंमलबजावणीवर एकूण खर्च ₹ 26,410.51 कोटी होता. मंजूर वाटपाच्या तुलनेत निधीचे वितरण, नियोजन सज्जता आणि अंमलबजावणी क्षमतेमध्ये लक्षणीय कमतरता दर्शवते, ज्यामुळे राज्यातील जेजेएम अंमलबजावणीच्या गतीवर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. लेखापरीक्षीत लेखे आणि उपयोगिता प्रमाणपत्रे सादर करण्यास झालेल्या विलंबामुळे केंद्र आणि राज्य निधीचे वेळेवर वितरण आणि वापर प्रभावित झाला. अमान्य खर्चाची उदाहरणे जसे जेजेएमच्या कोणत्याही उद्दिष्टात न बसणाऱ्या असंबंधित सॉफ्टवेअरची खरेदी, कर्मचाऱ्यांसाठी निवासस्थानांचे बांधकाम, वीज बिलांचे पेमेंट आणि व्याजाच्या हस्तांतरणास होणारा विलंब या बाबींनी कमकुवत आर्थिक नियंत्रण आणि जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन न केल्याचे सूचित होते.

**शिफारसी**

- *केंद्र आणि राज्य वाट्याला येणाऱ्या निधीचे वेळेवर वितरण आणि त्याचा इष्टतम वापर सुनिश्चित करण्यासाठी शासनाने निधी प्रवाह नियोजन अधिक मजबूत करावे.*

- *शासनाने न वापरलेल्या अखर्चित रकमेवरील मिळणारे व्याज एकत्रित निधीमध्ये जमा करण्याची आणि यूसी व* लेखापरीक्षीत लेखे *सादर करण्याची कालमर्यादा सुनिश्चित करावी.*
- *शासनाने सुधारित अंतर्गत नियंत्रणे आणि नियमित देखरेखीद्वारे अमान्य खर्च टाळण्यासाठी एक यंत्रणा विकसित करावी.*

# प्रकरण - IV

# जल जीवन अभियानाची अंमलबजावणी

# प्रकरण IV

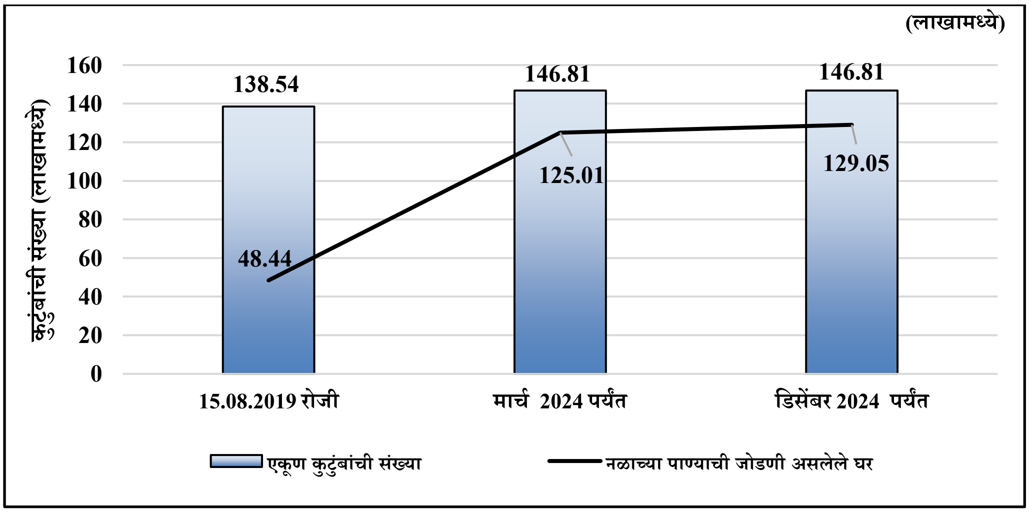
# जल जीवन अभियानाची अंमलबजावणी

झेडपी आणि एमजेपी या जेजेएमच्या मुख्य अंमलबजावणी संस्था आहेत. झेडपी पाच कोटी पर्यंतच्या खर्चाचे डब्ल्युएसएस राबवते, तर एमजेपी पाच कोटी रुपयांपेक्षा जास्त खर्चाचे प्रकल्प राबवते. पिण्याच्या पाण्याचे स्रोत सुधारण्यासाठी जीएसडीए, झेडपी आणि एमजेपी यांना तांत्रिक सेवा आणि नाविन्यपूर्ण उपाययोजनांद्वारे सहाय्य करते. डब्ल्युएसएस आणि एफएचटीसीची कामे अनुक्रमे झेडपी/एमजेपी आणि ग्रामपंचायतींद्वारे स्वतंत्रपणे पार पाडली गेली. राज्यात 2019-24 या कालावधीत एकूण 51,560 डब्ल्युएसएस प्रकल्प सुरू करण्यात आले, त्यापैकी 12,703 प्रकल्प पूर्ण झाले आणि 38,857 प्रकल्प प्रगतीपथावर होते. या 38,857 प्रकल्पांपैकी 929 प्रकल्प एमजेपीद्वारे आणि उर्वरित प्रकल्प झेडपींद्वारे राबवले जात होते. डब्ल्युएसएस प्रकल्पांच्या अंमलबजावणीवरील महत्त्वपूर्ण निरीक्षणे खालीलप्रमाणे आहेत:

## 4.1 महाराष्ट्रात जल जीवन अभियानांतर्गत घरगुती नळजोडणीची प्रगती

जेजेएम राज्याच्या 34 जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात आले असून, या उपक्रमाच्या सुरुवातीला (ऑगस्ट 2019) 138.54 लाख कुटुंबे होती, त्यापैकी 48.44 लाख कुटुंबांकडे नळजोडणी होती. 15 ऑगस्ट 2019 आणि 31 मार्च 2024 रोजीची एफएचटीसीची स्थिती **तक्ता 5** मध्ये दर्शविली आहे:

**तक्ता 5: महाराष्ट्रातील घरोघरी नळजोडणीची प्रगती**




*स्रोत: विभागाने दिलेली माहिती आणि जेजेएम डॅशबोर्डवर उपलब्ध असलेली माहिती*

*टीप: 129.05 लाख नळजोडणीमध्ये खाजगी/स्वस्रोताकडून घेतलेल्या 27.74 लाख नळजोडणीचा समावेश आहे.*

महाराष्ट्रामध्ये मार्च 2024 पर्यंत एफएचटीसीचे (खाजगी/स्वस्रोताकडून नळजोडणीसह) उद्दिष्ट 125.01 लाख (85.15 *टक्के*) होते, जे डिसेंबर 2024 पर्यंत किंचित वाढून 129.05 लाख (87.90 *टक्के*) झाले. डिसेंबर 2024 पर्यंतच्या 129.05 लाख एफएचटीसीमध्ये खाजगी/स्वस्रोताकडून मिळालेल्या 27.74 लाख नळजोडण्यांचा समावेश होता, ज्या जेजेएम अंतर्गत समाविष्ट करायच्या राहिल्या होत्या. अशाप्रकारे, जेजेएम अंतर्गत प्रदान केलेल्या पूर्ण एफएचटीसीचा विचार करता, डिसेंबर 2024 पर्यंत 101.31 लाख म्हणजेच 69 *टक्के* काम पूर्ण झाले होते. पुढे, 2019-24 या कालावधीत राज्यात एकूण 51,560 डब्ल्युएसएस सुरू करण्यात आल्या, त्यापैकी 24.64 *टक्के* (12,703) पूर्ण झाल्या होत्या आणि 75.35 *टक्के* (38,857) चालू होत्या, जसे की ***परिच्छेद 4.1.2*** मध्ये चर्चा केली आहे. त्यामुळे, तरतूद केलेल्या एफएचटीसी पूर्णपणे कार्यान्वित नसतील, कारण 75.35 *टक्के* डब्ल्युएसएस अजूनही अपूर्ण आहेत.

निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये, मार्च 2024 पर्यंत एफएचटीसीची साध्यता 22.45 लाख (82.72 *टक्के*) इतकी होती. 22.45 लाख एफएचटीसीपैकी 10.43 लाख एफएचटीसी खाजगी/स्वस्रोताकडून होत्या. जेजेएम निधी द्वारे प्रदान केलेल्या एफएचटीसीची संख्या, म्हणजेच 12.02 लाख एफएचटीसी विचारात घेता, कामगिरी 44.29 *टक्के* होती. ठाणे आणि पुणे येथे एफएचटीसी (खाजगी/स्वस्रोताकडून वगळून) प्रदान करण्याच्या बाबतीत कामगिरी अनुक्रमे 18.71 *टक्के* आणि 19.30 *टक्के* होती, तर कोल्हापूरमध्ये ती 81.63 *टक्के* होती. निवडलेल्या जिल्ह्यांपैकी कोणीही मार्च 2024 पर्यंत 100 *टक्के* एफएचटीसी साध्य केले नाही. निवडलेल्या जिल्ह्यांमधील एफएचटीसीच्या प्रगतीचा तपशील ***परिशिष्ट IV*** मध्ये दर्शविला आहे. पुढे, निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये डब्ल्युएसएसची प्रगती 16.57 *टक्के* होती, ज्यामुळे असे सूचित होते की एफएचटीसी पूर्णपणे कार्यान्वित नसण्याची शक्यता आहे.

लेखापरीक्षणात असेही आढळून आले की, ***परिच्छेद 4.3*** मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, एसडब्ल्युएसएमची माहिती आणि अंमलबजावणी संस्थांद्वारे दिलेली एफएचटीसीची एएपीतील जिल्ह्यांच्या अंतर्गत माहिती व प्रदान केलेल्या जोडण्या जुळत नव्हत्या. त्यामुळे, एफएचटीसी प्रदान करण्याच्या कामगिरीबद्दलच्या माहितीच्या विश्वासार्हतेवर शंका होती.

निर्गमन बैठकीमध्ये, राज्य शासनाने सांगितले (डिसेंबर 2025) की, मंजुरी मिळण्यास विलंब, जमिनीची अनुपलब्धता, स्थानिक वाद आणि हस्तक्षेप, पूर्वीच्या अंदाजामधून वगळलेली वस्ती, स्रोताचे अपयश इत्यादी कारणांमुळे एफएचटीसी साध्य झाले नाही.

### 4.1.1 जेजेएम योजनेअंतर्गत गावे/वस्त्यांचा समावेश न होणे

2024 पर्यंत प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला एफएचटीसी उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने जेजेएम सुरू करण्यात आले होते. जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 3.6.1 नुसार, ग्रामपंचायत किंवा तिच्या उपसमितीने तयार केलेल्या व्हीएपी मध्ये सर्व वस्त्यांमधील सध्या अस्तित्वात असलेल्या एफएचटीसीची संख्या आणि अद्याप उपलब्ध करून द्यावयाच्या एफएचटीसीची संख्या समाविष्ट असायला हवी. जिल्ह्यात उपलब्ध करून द्यावयाच्या एकूण एफएचटीसीची संख्या व्हीएपी एकत्रित करून निश्चित केली जावी.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, राज्यात जेजेएम अंतर्गत एफएचटीसी उपलब्ध करून देण्यासाठीच्या जिल्हा कृती आराखड्यातून 1,08,000 कुटुंबे वगळण्यात आली होती.

ग्रामपंचायत ठराव आणि झेडपीसोबतच्या पत्रव्यवहाराच्या छाननीतून असे दिसून आले की, तीन जिल्ह्यांतील सहा निवडक तालुक्यांमधील आठ[14] गावांमध्ये 2,693 कुटुंबांचे डीएपी अंतर्गत नियोजन केले गेले नव्हते. सहा निवडक[15] जिल्ह्यांपैकी तीन जिल्ह्यांमध्ये[16] एफएचटीसी उपलब्ध करून न दिलेल्या कुटुंबांचा तपशील **तक्ता 6** मध्ये दर्शविला आहे. उर्वरित तीन जिल्ह्यांमध्ये एकही कुटुंब वगळण्यात आले नाही.

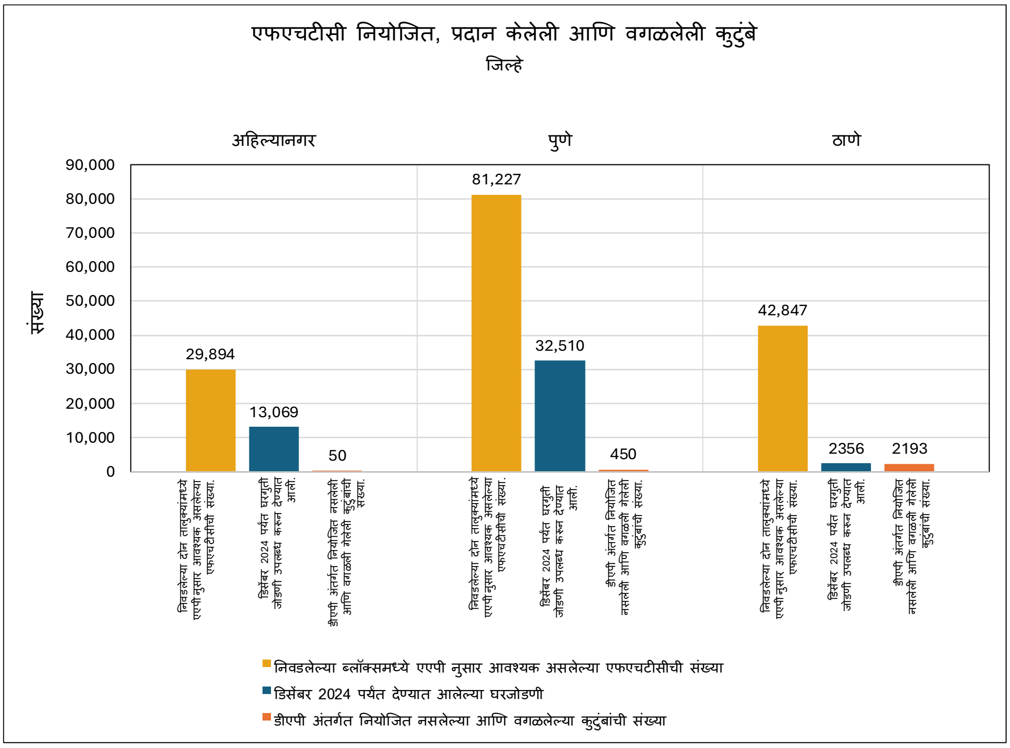
---

[14] आंबेगाव, डोणे, कान्होळ, परिवली, तोंडली, तळेगाव माले, वेल्होळी बुद्रुक व वढू खुर्द.

[15] नेवासा, कोपरगाव, भोर, मावळ, भिवंडी आणि शहापूर.

[16] अहिल्यानगर, पुणे आणि ठाणे.

**तक्ता 6: नियोजित, प्रदान केलेली आणि वगळलेली कुटुंबे**




*स्रोत: विभागाने आणि आयएमआयएसने दिलेली माहिती*

पुढे, एसडब्ल्युएसएम ने दिलेल्या माहितीनुसार, ठाणे जिल्ह्यात 201 कुटुंबे एफएचटीसी देण्यापासून वगळण्यात आली होती, तथापि, केवळ दोन निवडक तालुक्याच्या नोंदींच्या चाचणी तपासणीदरम्यान, लेखापरीक्षणामध्ये असे आढळून आले की 2193 कुटुंबे डीएपी अंतर्गत नियोजित नव्हती. त्यामुळे, आकडेवारीतील ही तफावत एसडब्ल्युएसएमद्वारे दूर केली गेली नाही.

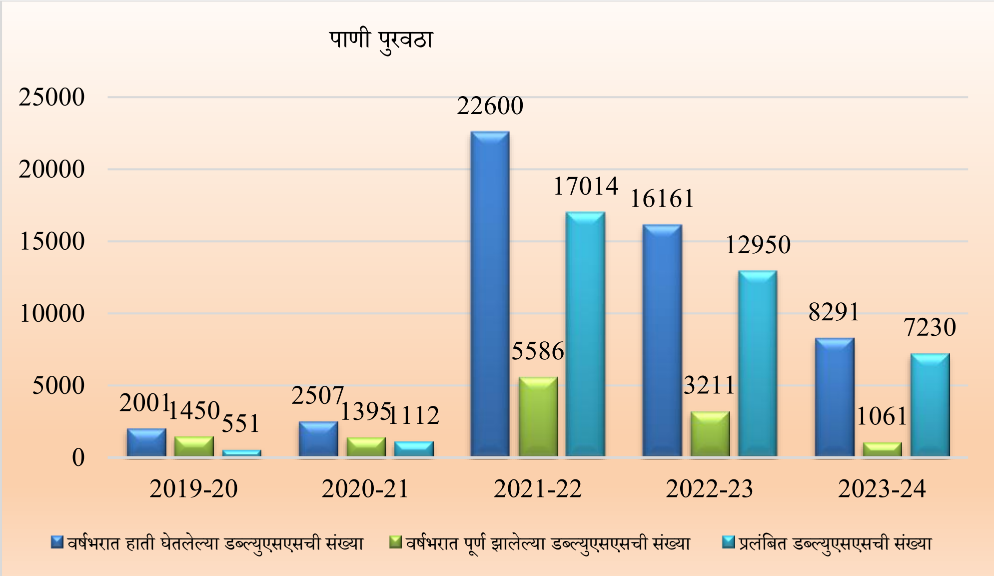
निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी उपलब्ध संसाधने पुरेशी नव्हती, सर्वेक्षण आणि अंदाज मर्यादित संसाधनांसह केले गेले, त्यामुळे काही वस्त्या वगळल्या गेल्या, त्या सुधारित अंदाजपत्रकात समाविष्ट केल्या जातील.

वरील वगळलेल्या बाबींवरून हे स्पष्ट होते की, पायाभुत सर्वेक्षण न केल्यामुळे व्हीएपीची अपुरी तयारी झाली.

## 4.1.2. पाणी पुरवठा योजनांची प्रगती

वर्ष 2019-24 दरम्यान, जेजेएमअंतर्गत 51,560 डब्ल्युएसएस हाती घेण्यात आले. 2019-24 दरम्यान राज्यात हाती घेण्यात आलेल्या डब्ल्युएसएसचा वर्षनिहाय तपशील **तक्ता 7** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे आहे.

**तक्ता 7: डब्ल्युएसएसचा तपशील**




*स्रोत: विभागाने दिलेली माहिती*

2019-24 या दरम्यान राज्यात एकूण 51,560 डब्ल्युएसएस सुरू करण्यात आले, त्यापैकी मार्च 2024 पर्यंत 25 *टक्के* (12,703) प्रकल्प पूर्ण झाले होते आणि 75 *टक्के* (38,857) प्रकल्पांचे काम प्रगतीपथावर होते. एफएचटीसी मार्फत पाणी पुरवठा करण्यासाठी किंवा पाणी पुरवठा वाढवण्यासाठी डब्ल्युएसएसची आवश्यकता असते. डब्ल्युएसएस पूर्ण होण्याच्या संथ गतीमुळे पाण्याच्या पुरेशा पुरवठ्यावर परिणाम झाला.

2019-24 दरम्यान निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये घरगुती नळजोडणीसाठी डब्ल्युएसएसची प्रगती **तक्ता 9** मध्ये दिली आहे.

**तक्ता 9: झेडपी आणि एमजेपी हाती घेतलेल्या डब्ल्युएसएसची प्रगती**

| जिल्ह्याचे नाव | नियोजित डब्ल्युएसएसची संख्या | | पूर्ण झालेल्या डब्ल्युएसएसची संख्या | | प्रलंबित डब्ल्युएसएसची संख्या | | डब्ल्युएसएस पूर्ण होण्याची *टक्के*वारी | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | झेडपी | एमजेपी | झेडपी | एमजेपी | झेडपी | एमजेपी | झेडपी | एमजेपी |
| अहिल्यानगर | 2099 | 112 | 257 | 04 | 1842 | 108 | 12.24 | 3.57 |
| जळगाव | 1371 | 26 | 164 | 01 | 1207 | 25 | 11.90 | 3.8 |
| कोल्हापूर | 1270 | 15 | 416 | 01 | 854 | 14 | 32.75 | 6.67 |
| पुणे | 1239 | 168 | 150 | 05 | 1089 | 163 | 12.10 | 2.97 |
| ठाणे | 720 | 22 | 137 | 01 | 583 | 21 | 19.03 | 4.54 |
| सोलापूर | 1840 | 23 | 339 | 01 | 1501 | 22 | 18.79 | 4.34 |
| **एकूण** | **8539** | **366** | **1463** | **13** | **7076** | **353** | **17.13** | **3.55** |

*स्रोत: जिल्ह्यांच्या झेडपी/एमजेपी यांनी दिलेली माहिती*

वर दिसत असल्याप्रमाणे:

1. झेडपींनी नियोजित केलेल्या 8,539 डब्ल्युएसएसपैकी आणि एमजेपीने नियोजित केलेल्या 366 डब्ल्युएसएसपैकी, झेडपींनी केवळ 1,463 (17.13 *टक्के*) आणि एमजेपीने केवळ 13 (3.55 *टक्के*) प्रकल्प पूर्ण केले. ही केवळ निकृष्ट कामगिरीच नाही तर ग्रामीण (झेडपी) आणि प्रादेशिक / मोठ्या प्रमाणावरील (एमजेपी) या दोन्ही अंमलबजावणी संस्थांमध्ये असलेल्या यंत्रणेमधील अंमलबजावणीतील त्रुटी दर्शवते.

2. सर्व जिल्ह्यांमध्ये सातत्याने कामगिरी खराब दिसून आली, कारण झेडपींमार्फत डब्ल्युएसएस पूर्ण करण्याचे प्रमाण 11.90 *टक्के* (जळगाव) ते 32.75 *टक्के* (कोल्हापूर) पर्यंत होते. एमजेपीच्या बाबतीत, डब्ल्युएसएस पूर्ण करण्याचे प्रमाण 2.97 *टक्के* (पुणे) ते 6.67 *टक्के* (कोल्हापूर) पर्यंत होते. कोणताही जिल्हा साधारण कामगिरीसुद्धा दर्शवत नाही. यामुळे स्थानिक समस्यांची कारणे नाकारली जावुन आणि नियोजन व अंमलबजावणीमधील राज्यस्तरीय यंत्रणेतील कमकुवतपणाला पुष्टी मिळते.

3. अहिल्यानगरमध्ये, नियोजित 112 डब्ल्युएसएसपैकी चार पूर्ण झाल्या (3.57 *टक्के*). पुण्यात, नियोजित 168 डब्ल्युएसएसपैकी पाच पूर्ण झाल्या (2.97 *टक्के*). सोलापूरमध्ये, नियोजित 23 डब्ल्युएसएसपैकी केवळ एक पूर्ण झाली (4.34 *टक्के*). एमजेपी सामान्यतः मोठ्या प्रमाणावरील पाणी पुरवठा योजना आणि बहु-ग्राम योजना हाताळतात. पूर्णत्वाचा अत्यंत कमी दर हा एक धोरणात्मक धोका आहे, कारण येथील विलंब मोठ्या प्रमाणावरील पुरवठ्यावर अवलंबून असलेल्या बहु-ग्राम योजनांमध्ये पसरतो.

4. झेडपीतील 7,076 आणि एमजेपीतील 353 डब्ल्युएसएसची उच्च प्रलंबितता, पुरेशा क्षमतेशिवाय अंमलबजावणी प्रक्रियेवर अतिरिक्त भार असल्याचे, किंवा तयारीची (जमीन, सविस्तर प्रकल्प अहवाल, मंजुऱ्या, जलस्रोत) खात्री न करता योजनांना मंजुरी दिल्याचे सूचित करते.

5. कोल्हापूर झेडपी आणि एमजेपी डब्ल्युएसएसचे पूर्णत्व अनुक्रमे 32.75 *टक्के* आणि 6.67 *टक्के* होते. निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांपैकी, कोल्हापूरने सर्वाधिक *टक्के*वारीची पूर्तता केली आहे, तथापि, झेडपी स्तरावर एक-तृतीयांश पूर्तता झाली असून एमजेपी स्तरावर ती नगण्य आहे. यावरून सध्याच्या प्रणालीच्या क्षमतेची कमाल मर्यादा कमी असल्याचे दिसून येते.

सर्व तपासलेल्या जिल्ह्यांमध्ये झेडपी आणि एमजेपी या दोन्हींकडून डब्ल्युएसएसची कमी पूर्तता होणे, हे अंमलबजावणीतील गंभीर अडचणी दर्शवते आणि नियोजन व अंमलबजावणीयोग्य क्षमता यांच्यातील तफावतीकडे लक्ष वेधते, ज्यामुळे जेजेएमची उद्दिष्ट्ये वेळेवर साध्य करण्यावर प्रतिकूल परिणाम होत आहे.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने वस्तुस्थिती मान्य केली आणि सांगितले की वन, रेल्वे, राज्य सार्वजनिक बांधकाम विभाग, राष्ट्रीय महामार्ग प्राधिकरण यांच्याकडून मंजुरी मिळण्यास होणारा विलंब, स्थानिक वाद/हस्तक्षेप, स्रोतातील बिघाड आणि पाईपच्या पुरवठ्याची कमतरता इत्यादी कारणांमुळे प्रगतीला अडथळा निर्माण झाला.

### 4.1.3 पाणी पुरवठा योजनांच्या अंमलबजावणीतील विलंब

निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, डब्ल्युएसएस पूर्ण होण्यास झालेला विलंब हा प्रामुख्याने कामाच्या सुरुवातीस झालेला विलंब, संबंधित ग्रामपंचायतीकडून डब्ल्युएसएसच्या पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी आवश्यक जमिनीची अनुपलब्धता, वन विभागाकडून वनजमिनीची मंजुरी न मिळणे, विविध प्राधिकरणांकडून एनओसी मिळण्यास होणारा विलंब इत्यादी कारणांमुळे होता. काही निवडक प्रकरणे खाली दिली आहेत.

#### अ) जमीन उपलब्ध नसल्यामुळे होणारा विलंब

जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 3.6.1 मध्ये असे नमूद केले आहे की, ग्रामपंचायतीने तयार केलेल्या व्हीएपी मध्ये गावांतर्गत पाणी पुरवठा पायाभूत सुविधांच्या बांधकामासाठी ग्रामपंचायतीच्या नावे जमिनीची उपलब्धता सुनिश्चित केली जाईल. पुढे, गावांतर्गत पाणी पुरवठा कामांसाठी, मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 6.2 मध्ये असे नमूद केले आहे की, जमीन ग्रामपंचायतीने उपलब्ध करून द्यायची आहे आणि जमीन उपलब्ध नसल्यास, राज्य शासन जमीन उपलब्ध करून देईल/व्यवस्था करेल.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, अंमलबजावणी संस्थांनी अंदाजपत्रक तयार करताना मोकळ्या जागांची उपलब्धता सुनिश्चित केली नाही आणि जमिनीचा ताबा न घेताच कार्यारंभ आदेश निर्गमित केले, ज्यामुळे डब्ल्युएसएसचे काम एकतर रखडले किंवा कामाच्या पूर्ततेस विलंब झाला.

निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की सात डब्ल्युएसएसच्या अंमलबजावणीत सहा ते 27 महिन्यांचा अवाजवी विलंब झाला

आहे, जिथे ***परिशिष्ट V*** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे डब्ल्युएसएसचे विविध घटक कार्यान्वित झाले नव्हते.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने हे मान्य केले की विविध विभागांकडून (वन/रेल्वे/एनएचएआय/पीडब्ल्युडी) मंजुरी मिळण्यास होणारा विलंब, जमिनीची अनुपलब्धता, स्थानिक वाद, सुटलेल्या वस्त्या, ऊर्जा स्रोतांचे अपयश, पाईप्सची कमतरता इत्यादी विविध कारणांमुळे प्रगतीला अडथळा येत आहे.

हे उत्तर स्वीकार्य नाही, कारण अंमलबजावणी संस्थांनी योजना हाती घेण्यापूर्वी जमीन आणि सर्व आवश्यक परवानग्या मिळवल्या गेल्या आहेत याची खात्री करायला हवी होती.

**ब) कामाच्या व्याप्तीतील बदलामुळे झालेला विलंब**

कार्य.अभि. झेडपी अहिल्यानगर यांच्या अंतर्गत बावी एसव्हीएस प्रकल्पाचे ₹ 0.61 कोटी अंदाजित रकमेचे याचे काम ऑगस्ट 2022 मध्ये सुरू झाले. या प्रकल्पाचे कार्यारंभ आदेश ऑगस्ट 2022 मध्ये निर्गमित करण्यात आले होते आणि ते काम ऑगस्ट 2023 पर्यंत पूर्ण करायचे होते. कंत्राटदाराने ₹ 0.09 कोटींचे काम पूर्ण केले (सप्टेंबर 2024).

सुरुवातीच्या एफएचटीसी प्रस्तावातून वगळण्यात आलेल्या नऊ भागांतील रहिवाशांचा समावेश करण्यासाठी ग्रामपंचायतीने (जुलै 2023) एक ठराव मंजूर केला. पुढे, ग्रामपंचायतीने असा ठराव केला की, पाण्याचा स्रोत असलेले बावी तळे पाण्याची गरज भागवत नाही, त्यामुळे तो बदलून पाण्याचा स्रोत धोंडपरगाव तळ्यातील नवीन विहिरीत करावा. त्यानुसार, ₹ 1.51 कोटींचे सुधारित अंदाजपत्रकाला तांत्रिक मंजूरी (फेब्रुवारी 2024) आणि प्रशासकीय मान्यता (नोव्हेंबर 2024) प्राप्त करण्यात आली.

नोव्हेंबर 2025 पर्यंत, 74 *टक्के* काम पूर्ण झाले होते आणि ₹ 0.45 कोटी खर्च झाला होता. त्यामुळे, कामाच्या व्याप्तीमध्ये बदल झाल्याने आणि रहिवाशांचे योग्य सर्वेक्षण न करता अंदाजपत्रक तयार केल्यामुळे कामाच्या पूर्ततेस विलंब झाला, परिणामी लाभार्थ्यांना तीन वर्षांसाठी नियमित पाणीपुरवठ्याच्या लाभापासून वंचित राहावे लागले.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, अतिरिक्त लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मंजूर योजनेचा स्रोत अपुरा असल्याने मूळ योजनेची व्याप्ती बदलण्यात आली.

यावरून हे सिद्ध होते की, ***परिच्छेद 2.1*** मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे गाव, जिल्हा आणि राज्य स्तरावर कृती आराखडा तयार करण्यात त्रुटी होत्या आणि अयोग्य नियोजनामुळे डब्ल्युएसएस पूर्ण होण्यास विलंब झाला.

**क) पूर्वनिर्मित पॅकेज प्रकारच्या डब्ल्युटीपीचे अपूर्ण काम**

मुख्य अभियंता, एमजेपी, नाशिक प्रादेशिक विभाग यांनी (जून 2023) जळगाव मंडळातील काम सुरु असलेल्या 33 जलशुद्धीकरण प्रकल्पाचे (डब्ल्युटीपी) मध्ये पारंपारिक सरलीकृत डब्ल्युटीपी ऐवजी पूर्वनिर्मित पॅकेज प्रकारच्या डब्ल्युटीपी वापरास मंजुरी दिली होती. बांधकामासाठी लागणारा वेळ वाचवण्यासाठी आणि कुशल कामगारांची समस्या दूर करण्यासाठी ही मंजुरी देण्यात आली होती, जेणेकरून हे डब्ल्युटीपी मार्च 2024 पूर्वी पूर्ण करता येतील. त्यानुसार, सर्व 33 डब्ल्युटीपीमध्ये पूर्वनिर्मित डब्ल्युटीपी एक अतिरिक्त बाब म्हणून मंजूर करण्यात आली होती.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, जळगाव जिल्ह्यातील चार चाचणी-तपासणी केलेल्या डब्ल्युएसएस[17] मध्ये ₹ 4.70 कोटींच्या पूर्वनिर्मित डब्ल्युटीपीची अतिरिक्त बाब मंजूर करण्यात आली होती. हे डब्ल्युएसएस मे 2024 पर्यंत पूर्ण होणे अपेक्षित होते. तथापि, नोव्हेंबर 2025 पर्यंत ना डब्ल्युएसएस, ना ही पूर्वनिर्मित डब्ल्युटीपीचे काम पूर्ण झाले. त्यामुळे, पूर्वनिर्मित डब्ल्युटीपी खरेदी करण्यामागील मूळ उद्देश पूर्ण झाला नाही.

निर्गमन बैठकीमध्ये शासनाने (डिसेंबर 2025) सांगितले की भविष्यात असे विलंब टाळण्याचे निर्देश अंमलबजावणी संस्थांना दिले जातील.

## 4.2 पाणीपुरवठ्याची पर्याप्तता

जेजेएमचे उद्दिष्ट दररोज किमान 55 लिटर पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करणे हे होते. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या प्रकरण 12 मध्ये अशी तरतूद आहे की, प्रत्येक घराला मिळणाऱ्या एफएचटीसीचे मूल्यांकन घरगुती मीटरद्वारे केले जाऊ शकते. पुढे, मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 2.3 मध्ये 14व्या वित्त आयोगाच्या (2015-2020) शिफारसी मांडण्यात आल्या आहेत, ज्यात अशी शिफारस आहे की राज्यांनी घरांना दिल्या जाणाऱ्या वैयक्तिक पिण्याच्या पाण्याच्या जोडण्यांचे 100 *टक्के* मीटरिंग करण्याच्या दिशेने टप्प्याटप्प्याने वाटचाल करावी. शहरी आणि ग्रामीण भागातील सर्व विद्यमान वैयक्तिक जोडण्यांना मार्च 2017 पर्यंत मीटर बसवले जावे. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनी पाणी/महसुलाचे सतत होणारे

---

17 दहिवड व चार गाव, पिंपळगाव तालुका पाचोरा, वधोडा व आठ गाव, शिरसोली तालुका जळगाव.

नुकसान थांबवण्यासाठी, मीटर नसलेल्या जोडण्यांवर कारवाई करण्याचा अधिकार एसडब्ल्युएसएमला दिला होता.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, जेजेएम अंतर्गत नळजोडण्यांना मीटर बसवण्याचे नियोजन एसडब्ल्युएसएमने केले नव्हते, उलट, त्यांनी योजनांच्या अंदाजामध्ये मीटरिंगची तरतूद समाविष्ट न करण्याचे निर्देश दिले (फेब्रुवारी 2021), जे जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या विरुद्ध होते. त्यामुळे पुरवठा केलेल्या पाण्याचे प्रमाण मोजण्याची कोणतीही यंत्रणा नव्हती, म्हणून लेखापरीक्षणातून पिण्याच्या पाण्याच्या पुरवठ्याची पर्याप्तता निश्चित करता आली नाही.

एसडब्ल्युएसएमने (नोव्हेंबर 2024) असे नमूद केले की, 14व्या आणि 15व्या वित्त आयोगाअंतर्गत सर्व घरगुती नळजोडण्यांवर पाणी मीटर बसवण्याचे काम करण्यासाठी निधी अपुरा असल्याने, योजनांच्या अंदाजात मीटरच्या तरतुदींचा समावेश न करण्याचे निर्देश निर्गमित करण्यात आले होते.

हे उत्तर स्वीकार्य नाही, कारण पाणी मीटरद्वारे किमान 55 एलपीसीडी पाणी पुरवठा सुनिश्चित केला जाऊ शकतो.

## 4.3 एसडब्ल्युएसएम आणि जिल्ह्यांनी दिलेल्या एफएचटीसीच्या माहितीमधील तफावत

जेजेएम डॅशबोर्डनुसार, मार्च 2024 पर्यंत 1.46 कोटी कुटुंबांपैकी 1.25 कोटी कुटुंबांना एफएचटीसी प्रदान करण्यात आले आहे. तथापि, लेखापरीक्षणामध्ये 2019 ते 2024 या वर्षांसाठी, एएपी नुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसी आणि जेजेएम अंतर्गत प्रदान केलेल्या जोडणीसंदर्भात, एसडब्ल्युएसएम आणि सहा निवडक जिल्ह्यांनी दिलेल्या माहितीमध्ये तफावत आढळून आली. एसडब्ल्युएसएम आणि जिल्हा स्तरावरील अंमलबजावणी संस्थांनी दिलेली एफएचटीसीचा माहिती जुळत नव्हती. निवडक जिल्ह्यांमध्ये नियोजित आणि प्रदान केलेल्या एफएचटीसीची माहितीची, एसडब्ल्युएसएमने 2019-24 साठी दिलेल्या माहितीशी केलेली तुलना **तक्ता 10** मध्ये दर्शविली आहे:

**तक्ता 10: जिल्हा स्तरावर एसडब्ल्युएसएम आणि अंमलबजावणी संस्थानुसार नियोजित आणि प्रदान केलेले एफएचटीसी**

| जिल्हा | एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती | | निवडलेल्या जिल्ह्याने (अंमलबजावणी संस्था) दिलेली माहिती | | फरक/ न जुळणारा | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | एएपीनुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसींची संख्या | जोडणी पुरवलेली घरे | एएपीनुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसींची संख्या | जोडणी पुरवलेली घरे | एएपीनुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसींची संख्या | जोडणी पुरवलेली घरे |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 2 आणि 4 चा फरक | 3 आणि 5 चा फरक |
| अहिल्यानगर | 563526 | 316736 | 255548 | 126264 | 307978 | 190472 |
| जळगाव | 262172 | 199614 | 298497 | 298497 | 36325 | 98883 |
| कोल्हापूर | 343310 | 280240 | 1351441 | 637077 | 1008131 | 356837 |
| पुणे | 761335 | 146909 | 541295 | 427817 | 220040 | 280908 |
| सोलापूर | 383356 | 183715 | 376819 | 371658 | 6537 | 187943 |
| ठाणे | 400828 | 74999 | 71521 | 2356 | 329307 | 72643 |
| **एकूण** | **2714527** | **1202213** | **2895121** | **1863669** | **180594** | **661456** |

*स्रोत: विभागाने दिलेली माहिती*

एसडब्ल्युएसएम ने दिलेल्या माहितीनुसार, निवडक सहा जिल्ह्यांमध्ये नियोजित 27,14,527 एफएचटीसीपैकी 12,02,213 एफएचटीसी पुरवण्यात आले. तथापि, निवडक जिल्ह्यांच्या अंमलबजावणी संस्थांनी दिलेल्या माहितीनुसार, 28,95,121 च्या नियोजित एफएचटीसीच्या तुलनेत 18,63,669 एफएचटीसी पुरवण्यात आले. एफएचटीसीचा वर्षनिहाय आणि जिल्हानिहाय तपशील ***परिशिष्ट VI*** मध्ये दिलेला आहे.

एसडब्ल्युएसएम आणि जिल्हा स्तरावरील माहितीतील तफावतीमुळे, जेजेएम अंतर्गत कामगिरीचे संख्यात्मक मापन करण्यासाठी वास्तविक एफएचटीसीचे लक्ष्य आणि साध्यता निश्चित करता आली नाही.

**तक्ता** 10 च्या विश्लेषणातून असे दिसून येते:

1. राज्य आणि जिल्हा माहितीमधील तफावत:
   - एसडब्ल्युएसएम ने अहवाल दिला की आवश्यक एफएचटीसी 27,14,527 होते, तर निवडलेल्या जिल्ह्यांनी 28,95,121 एफएचटीसी आवश्यक असल्याचे कळवले, ज्यामुळे 1,80,594 जोडणीची तफावत दिसून येते.
   - एसडब्ल्युएसएम ने अहवाल दिला की प्रदान केलेले एफएचटीसी 12,02,213 होते, तर निवडलेल्या जिल्ह्यांनी 18,63,669 एफएचटीसी प्रदान केल्याचे कळवले, त्यामुळे 6,61,456 जोडणीची तफावत आहे.

हा किरकोळ फरक नसुन एसडब्ल्युएसएम आणि क्षेत्रीय स्तरावरील नोंदींमधील माहितीची कमतरता आणि अहवाल नियंत्रणातील गंभीर समस्या ही आकडेवारी दर्शवते.

2. जिल्हावार विसंगती अत्यंत तीव्र आहेत आणि कोल्हापूरच्या बाबतीत खाली चर्चा केल्याप्रमाणे वेळेतील फरकाने त्यांचे स्पष्टीकरण देता येत नाही:

- एसडब्ल्युएसएमनुसार, 3,43,310 एफएचटीसीची आवश्यकता होती, तथापि जिल्ह्याने 13,51,441 एफएचटीसीची आवश्यकता असल्याचे कळवले, ज्यामुळे 10,08,131 जोडण्यांचा फरक दिसून येतो.
- एसडब्ल्युएसएमने 2,80,240 एफएचटीसी पुरवल्याचे कळवले, तर जिल्ह्याने 6,37,077 एफएचटीसी पुरवल्याचे कळवले, ज्यामुळे 3,56,837 जोडण्यांचा फरक दिसून येतो.

एवढ्या मोठ्या प्रमाणातील तफावतीचे कारण किरकोळ माहिती विलंब, अद्ययावतीकरण चक्र किंवा लिपिकीय त्रुटी असू शकत नाही. विसंगत माहिती दर्शवते की ही समस्या एक-वेळच्या स्थलांतराची नसून, माहिती प्रवाहावरील ताळमेळ, प्रमाणीकरण आणि नियंत्रणाचा संरचनात्मक अभाव आहे. आवश्यक असलेल्या जोडण्यांची संख्या आणि पुरवल्याप्रमाणे नोंदवलेल्या जोडण्यांची संख्या या दोन्हीमधील मोठी तफावत माहिती प्रमाणीकरण आणि ताळमेळ यंत्रणेतील कमतरता दर्शवते, ज्यामुळे अभियाना अंतर्गत प्रगती निरीक्षण आणि नियोजनाच्या विश्वासार्हतेला बाधा येते.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, 2022 पासून आयएमआयएस वरील एफएचटीसी माहिती अद्ययावतीकरण बंद होते, त्यामुळे आयएमआयएस वरील माहिती जिल्ह्यांनी सादर केलेल्या माहितीशी जुळत नव्हती.

नियमित अद्ययावतीकरणाअभावी, आयएमआयएस वर उपलब्ध असलेल्या माहितीवर विश्वास ठेवता येणार नाही.

## 4.4 हर घर जल गावाचे चुकीचे प्रमाणीकरण

जेजेएम 2024 पर्यंत 'हर घर जल' (एचजीजे) साध्य करण्याच्या उद्दिष्टाने सुरू करण्यात आले. जेजेएम अंतर्गत येणाऱ्या आणि पूर्ण एफएचटीसी मिळालेल्या गावांना 'हर घर जल' गाव म्हणून घोषित केले जाणार आहे. शासनाने मार्गदर्शक तत्त्वे निर्गमित केली (ऑक्टोबर 2021) आणि अंमलबजावणी संस्थांना निर्देश दिले की, जेजेएम अंतर्गत पूर्ण एफएचटीसी दिल्यानंतर ग्रामपंचायतीला एचजीजे प्रमाणपत्र निर्गमित करावे. एचजीजे ची स्थिती **तक्ता 11** मध्ये दर्शविली आहे.

**तक्ता 11: महाराष्ट्रातील हर घर जल प्रमाणपत्राची स्थिती**

| पातळी | एकूण संख्या | एचजीजे म्हणून प्रमाणित |
|---|---|---|
| तालुका | **351** | **2** |
| गावे | **40297** | **10677** |

*स्रोत: आयएमआयएस - जे8 मध्ये दर्शविलेली माहिती (दिनांक 01.04.24 रोजीची)*

**तक्ता 12** मध्ये दाखवल्याप्रमाणे, निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये, 70 तालुके आणि 8005 गावांपैकी, एकही तालुका नाही परंतु 2185 गावे एचजीजे म्हणून घोषित करण्यात आली.

**तक्ता 12: निवडक जिल्ह्यांमधील हर घर जल प्रमाणपत्राची स्थिती**

| जिल्ह्यांची नावे | तालुके | | गावे | |
|---|---|---|---|---|
| | तालुक्यांची संख्या | एचजीजे म्हणून प्रमाणित केलेल्या तालुक्यांची संख्या | गावांची संख्या | एचजीजे म्हणून प्रमाणित गावांची संख्या |
| अहिल्यानगर | 14 | निरंक | 1575 | 296 |
| जळगाव | 15 | निरंक | 1487 | 631 |
| कोल्हापूर | 12 | निरंक | 1191 | 578 |
| पुणे | 13 | निरंक | 1833 | 91 |
| सोलापूर | 11 | निरंक | 1128 | 441 |
| ठाणे | 5 | निरंक | 791 | 148 |
| **एकूण** | **70** | **निरंक** | **8005** | **2185** |

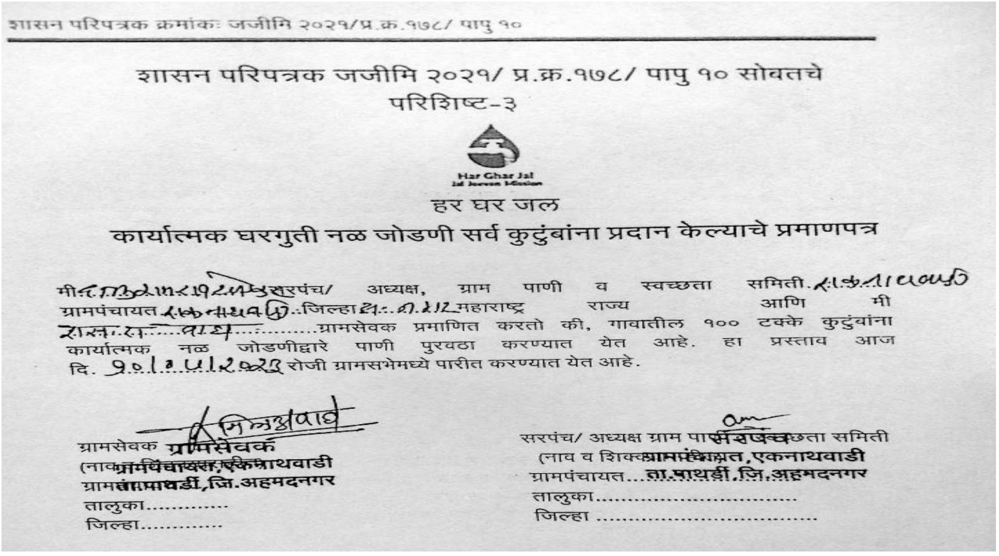
*स्रोत: जे8 मध्ये दर्शविलेली आयएमआयएस-माहिती (दिनांक 01.04.24 रोजीची)*

लेखापरीक्षण चाचणीमध्ये निवडक जिल्ह्यांमधील एचजीजेची स्थिती तपासण्यात आली आणि असे आढळून आले की प्रत्येक घराला पाणी पुरवठा झाला नसतानाही गावांना एचजीजे गाव म्हणून घोषित करण्यात आले होते.

- 12 ऑगस्ट 2022 ते 22 ऑगस्ट 2023 या कालावधीत अहिल्यानगरमधील सहा तालुक्यांमधील[18] 24 गावांना एचजीजे गावे म्हणून प्रमाणित करण्यात आले असताना सुद्धा या गावांना फेब्रुवारी 2024 ते जुलै 2024 या कालावधीत टँकरद्वारे पाणी पुरवठा करावा लागला.

एचजीजे प्रमाणपत्राची प्रत **छायाचित्र 4** मध्ये दाखवली आहे.

[18] अहिल्यानगर, जामखेड, कर्जत, नेवासा, पारनेर आणि पाथर्डी.



शासन परिपत्रक क्रमांकः जजीमि २०२१/प्र.क्र.१७८/ पापु १०

शासन परिपत्रक जजीमि २०२१/ प्र.क्र.१७८/ पापु १० सोबतचे
परिशिष्ट-३

Har Ghar Jal
Jal Jeevan Mission

हर घर जल

कार्यात्मक घरगुती नळ जोडणी सर्व कुटुंबांना प्रदान केल्याचे प्रमाणपत्र

मी [illegible] सरपंच/ अध्यक्ष, ग्राम पाणी व स्वच्छता समिती [illegible] ग्रामपंचायत [illegible] जिल्हा [illegible] महाराष्ट्र राज्य आणि मी [illegible] ग्रामसेवक प्रमाणित करतो की, गावातील १०० टक्के कुटुंबांना कार्यात्मक नळ जोडणीद्वारे पाणी पुरवठा करण्यात येत आहे. हा प्रस्ताव आज दि. [illegible] रोजी ग्रामसभेमध्ये पारीत करण्यात येत आहे.

ग्रामसेवक ग्रामसेवक
(नाव ग्रामपंचायत, एकनाथवाडी
ग्राम ता.पाथर्डी, जि.अहमदनगर
तालुका............
जिल्हा............

सरपंच/ अध्यक्ष ग्राम पाणी व स्वच्छता समिती सरपंच
(नाव व शिक्का ग्रामपंचायत, एकनाथवाडी
ग्रामपंचायत... ता.पाथर्डी, जि.अहमदनगर
तालुका...............................
जिल्हा ...............................

***छायाचित्र 4: टँकरवर अवलंबून असलेल्या गावातील ग्रामपंचायतीने (अहिल्यानगर जिल्ह्यातील पाथर्डी तालुक्यामधील एकनाथवाडी) निर्गमित केलेले एचजीजे प्रमाणपत्र.***

- अहील्यानगर जिल्ह्यातील नेवासा तालुक्याच्या पुनतगाव येथील अंगणवाडी केंद्रामध्ये एफएचटीसी पुरवण्यात आले नव्हते. तसेच, लाभार्थी सर्वेक्षणासाठी (ऑक्टोबर 2024) केलेल्या भेटीदरम्यान, लेखापरीक्षणामध्ये असे आढळून आले की, जुलै 2023 मध्ये गावाला एचजीजे गाव म्हणून प्रमाणित करण्यात आले असूनही, एक कुटुंब जेजेएम अंतर्गत समाविष्ट नव्हते.

- एचजीजे अनुरूप म्हणून प्रमाणित केलेल्या 643 गावांपैकी, जळगाव जिल्ह्यातील पाच तालुक्यांमधील 14 गावांना ऑगस्ट 2022 ते ऑगस्ट 2023 या कालावधीत एचजीजे गावे म्हणून प्रमाणित करण्यात आले होते. तथापि, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की मार्च 2024 ते जून 2024 या कालावधीत या गावांना पाण्याच्या टँकरद्वारे पाणी पुरवठा केला जात होता.

- जळगाव जिल्ह्यातील बोदवड तालुक्यामधील पळसखेडे खुर्द गावाला मे 2023 मध्ये एचजीजे गाव म्हणून प्रमाणित करण्यात आले. तथापि, लाभार्थी सर्वेक्षणादरम्यान असे आढळून आले की, 24 पैकी एकाही कुटुंबाला एफएचटीसी देण्यात आले नव्हते. उपविभागीय अभियंत्यांनी (ऑक्टोबर 2024) उत्तर दिले की, गावकऱ्यांनी पाणीजोडणी घेण्यास नकार दिला आणि सध्याच्या स्टँड पोस्टवरूनच पाणी घेण्याचा आग्रह धरला. त्यांनी पुढे असेही सांगितले की, या कुटुंबांना एफएचटीसी देण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. (ऑक्टोबर 2024).

- ठाणे जिल्ह्यातील भिवंडी तालुक्यामधील तीन[19] गावांना एचजीजे गाव म्हणून प्रमाणित करण्यात आले, जरी 1671 अंदाजित एफएचटीसीपैकी 237 कुटुंबांना एफएचटीसी मिळणे बाकी होते.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की एचजीजे गावाला प्रमाणित करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करण्याबाबत अंमलबजावणी संस्थांना सूचना निर्गमित केल्या जातील.

## 4.5 पाणी पुरवठा योजनेच्या मालमत्तेचे जिओ-टॅगिंग

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 11.1.3 नुसार, पारदर्शकता आणण्यासाठी आणि देखरेखीसाठी राज्यांना डब्ल्युएसएसच्या सर्व मालमत्तांना जिओ-टॅग करणे आवश्यक होते. धुण्याची आणि आंघोळीची ठिकाणे, सांडपाणी संकलन आणि प्रक्रिया प्रकल्प, स्रोत शाश्वतता संरचना इत्यादींसह प्रत्येक पायाभूत मालमत्तेला, मग ती नवीन असो वा जुनी, जिओ-टॅग करणे आवश्यक होते.

जेजेएम आयएमआयएस (एफयुए-3)[20] नुसार, राज्यातील एकूण 59234 जलस्रोतांपैकी 57568 (डिसेंबर 2024) जलस्रोतांना जिओ-टॅग करण्यात आले होते, तर जेजेएम, आयएमआयएसच्या दुसऱ्या अहवालात (एफयुए-5) नोंदवलेल्या जिओ-टॅग केलेल्या जलस्रोतांची संख्या 79889 होती. पुढे, आयएमआयएसच्या अहवालातील (एफयुए-3) निवडक जिल्ह्यांमधील अकरा गावांमध्ये[21] जिओ-टॅगिंगच्या 23 उलट तपासणी केलेल्या प्रकरणांमध्ये, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, एकाच जलस्रोतांना दोन किंवा तीन वेळा जिओ-टॅग करण्यात आले, ज्यामुळे जिओ-टॅगिंगची कामगिरी फुगवून दाखवण्यात आली. खालील **छायाचित्र 5** आणि **6** मध्ये पाहिल्याप्रमाणे, अहिल्यानगरमधील कोपरगाव तालुक्याच्या तळेगाव माले गावातील एकाच पाण्याच्या स्रोताला वेगवेगळ्या आयडी असलेल्या दोन योजनांसाठी जिओ टॅग केले गेले होते.

---

19 डुंगे, पिंपळाघर आणि पिंपळस (भिवंडी).

20 फील्ड वापरकर्ता अनुप्रयोग (एफयूए-3 आणि 5).

21 नेवासा गटातील शिंगवे तुकाई व पुनतगाव आणि अहिल्यानगर जिल्ह्यातील कोपरगाव गटातील तळेगाव माले; ठाण्यातील शहापूर गटातील वेल्होळी बुद्रुक, आणि कुकंभे; जळगावच्या बोदवड गटातील वरखेडे खुर्द; पुण्यातील दौंड गटातील सांगावडे; दक्षिण सोलापूरमधील आचेगाव आणि सोलापूरमधील सांगोला गटातील डिकसाळ आणि कागल गटातील अर्जुनी आणि कोल्हापूर जिल्ह्यातील हातकणंगले गटातील चोकाक.

| | |
|---|---|
|  |  |
| **छायाचित्र 5: स्किम आयडी 20008952 तळेगाव माळे** | **छायाचित्र 6: स्किम आयडी 20123583 तळेगाव माळे-FHTC-घटक** |

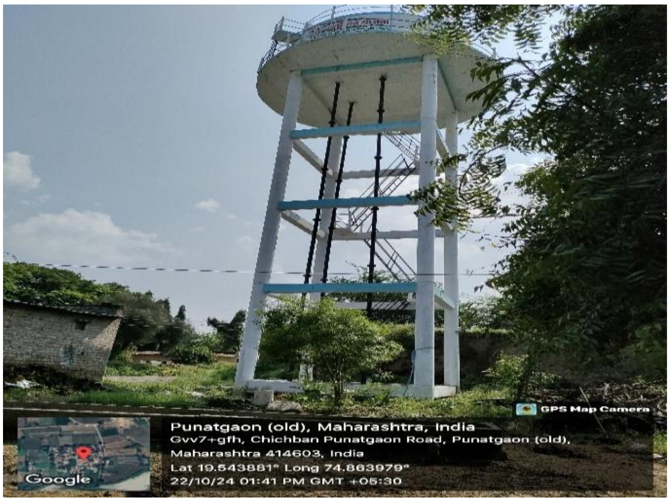
*स्रोतः- जेजेएम डॅशबोर्डवर उपलब्ध असलेले फोटो 5 आणि 6, ज्यात एकाच पाण्याच्या स्रोतांना दोनदा जिओ टॅग केलेले दाखवले आहे.*

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, आयएमआयएस आणि डब्ल्युक्युएमआयएस वरील डेटा सिंक्रोनायझेशनच्या समस्यांमुळे जिओ-टॅगिंगची पुनरावृत्ती झाली होती. जिल्हा स्तरावरील अंमलबजावणी संस्थांना स्रोत आणि इतर मालमत्तांचे दुहेरी जिओ-टॅगिंग काढून टाकण्याचे निर्देश देण्यात आले आणि माहिती अद्यावत करण्यासाठी आवश्यक टॅब पुन्हा उघडण्यासाठी एनजेजेएम कडे विनंती पाठवण्यात आली आहे.

### 4.6 जल जीवन अभियानाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या विरुद्ध दिलेल्या सूचनांमुळे कुंपणाचा मुद्दा डीपीआरमधून वगळणे

जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 6.1 नुसार, गावांतर्गत पाणी पुरवठा पायाभूत सुविधांसाठी, म्हणजेच ईएसआर/ पाण्याची टाकी, पंप ऑपरेटर कक्ष, सामुदायिक जलशुद्धीकरण प्रकल्प इत्यादींसाठी हिरव्या कुंपणाची जागा उपलब्ध करून देणे आवश्यक होते. तथापि, एसडब्ल्युएसएमने (फेब्रुवारी 2021) डब्ल्युएसएसच्या अंदाजपत्रकात चेन लिंक कुंपण आणि कंपाऊंड भिंतीच्या कामांचा समावेश न करण्याची सूचना निर्गमित केली.

तीन गावांमध्ये[22] डब्ल्युएसएसच्या छाननीदरम्यान लेखापरीक्षणामध्ये असे निदर्शनास आले की ईएसआरसाठी कुंपण/ कंपाऊंड भिंत बांधण्यात आली नव्हती. निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की प्रति व्यक्ती/प्रति एफएचटीसी खर्चाचे निकष पूर्ण करण्यासाठी कुंपणाच्या बाबीचा विचार केला गेला नाही.




**छायाचित्र 7: पुनतगाव, तालुका नेवासा येथील कुंपण नसलेला ईएसआर**

हे उत्तर स्वीकार्य नाही कारण एसडब्ल्युएसएमची सूचना जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार नव्हती आणि त्यामुळे जेजेएम अंतर्गत मालमत्तेच्या सुरक्षेलाही बाधा आली.

## 4.7 निविदा प्रक्रिया

पीडब्ल्युडी जीआर सप्टेंबर 2018 नुसार प्रकल्पाला प्रशासकीय मंजुरी मिळाल्यानंतर, निविदा प्रसिद्ध करणे, निविदापूर्व बैठक, तांत्रिक निविदा आणि आर्थिक निविदा इत्यादींसह विविध निविदा प्रक्रियांची अंतिम रूपरेषा तयार करणे आवश्यक आहे. डब्ल्युएसएसडी, एसडब्ल्युएसएम आणि एमजेपी यांनी निविदा प्रक्रियेच्या विविध टप्प्यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी विविध सूचना/परिपत्रके निर्गमित केली. या सहा नमुना जिल्ह्यांमध्ये लेखापरीक्षण चाचणीद्वारे निविदा प्रक्रियेची तपासणी करण्यात आली आणि लेखापरीक्षणात आढळलेली निरीक्षणे खाली तपशीलवार दिली आहेत.

### 4.7.1 एसएलएसएससीच्या पूर्वपरवानगीशिवाय डब्ल्युएसएसचा कार्यारंभ आदेश निर्गमित करणे

भारत सरकार, राष्ट्रीय जल जीवन अभियानाच्या सुधारित (जून 2022) मार्गदर्शक तत्वांनुसार, मंजूर किंमतीपेक्षा[23] जास्त होणारा कोणताही खर्च संबंधित राज्याला सोसावा लागेल आणि जेजेएम अंतर्गत उपलब्ध संसाधनांमधून

[22] शिंगवे तुकाई आणि अहिल्यानगरमधील पुनतगाव आणि ठाणे जिल्ह्यातील डोहाळे.

[23] प्रचलित नियमांनुसार खुल्या, पारदर्शक आणि स्पर्धात्मक निविदा प्रक्रियेद्वारे निश्चित केलेला खर्च. अशा मंजूर खर्चाच्या मर्यादेपर्यंत जेजेएम अंतर्गत उपलब्ध संसाधनांचा वापर केला जाऊ शकतो.

कोणताही अतिरिक्त खर्च करण्यास परवानगी दिली जाणार नाही.डब्ल्युएसएसच्या बाबतीत, जर मंजूर खर्च निविदेतील किंमतीपेक्षा 10 ते 25 टक्क्यांपेक्षा जास्त असेल, तर काम देण्यापूर्वी एसएलएसएससीची पूर्वपरवानगी घेणे आवश्यक होते आणि जर मंजूर खर्च निविदेतील किंमतीपेक्षा 25 टक्क्यांपेक्षा जास्त असेल, तर एसडब्ल्युएसएमच्या सर्वोच्च समितीची पूर्वपरवानगी घेणे आवश्यक होते.

लेखापरीक्षणात असे निदर्शनास आले की, निवडक सहा जिल्ह्यांमधील 479 योजनांमध्ये, जिथे मंजूर खर्च निविदेतील किंमतीपेक्षा 10 ते 25 *टक्के* जास्त होता, तिथे अंमलबजावणी संस्थांनी डब्ल्युएसएसचे कार्यारंभ आदेश एसएलएसएससीच्या पूर्वपरवानगीशिवाय निर्गमित केले, जे अनियमित होते. तपशील **तक्ता 13** मध्ये आहे.

**तक्ता 13: जिल्हावार योजना, ज्यात मान्य निविदा किंमत मंजूर किंमतीपेक्षा जास्त होती**

| जिल्ह्याचे नाव | अशा योजनांची संख्या, ज्यामध्ये मंजूर खर्च निविदा खर्चापेक्षा 10 ते 25 *टक्क्यांनी* जास्त होता. | एकूण मंजूर किंमत / निविदा किंमत (रुपये लाखांमध्ये) | एकूण मान्य निविदा किंमत (रुपये लाखांमध्ये) |
|---|---|---|---|
| अहिल्यानगर | 81 | 53315.76 | 60070.50 |
| जळगाव | 47 | 4914.82 | 5511.57 |
| कोल्हापूर | 254 | 28362.61 | 32433.27 |
| पुणे | 80 | 66930.94 | 79148.94 |
| सोलापूर | 16 | 4598.48 | 5297.80 |
| ठाणे | 1 | 2059.04 | 2380.25 |
| **एकूण** | **479** | **160181.65** | **184842.33** |

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की सर्व योजना हाती घेण्यापूर्वी एसएलएसएससीकडून मंजूर करण्यात आल्या होत्या. डब्ल्युएसएसच्या बाबतीत, जर मंजूर खर्च 10 ते 25 टक्क्यांपेक्षा जास्त आणि 25 टक्क्यांपेक्षा जास्त असेल, तर प्रस्ताव अनुक्रमे एसएलएसएससी आणि सर्वोच्च समितीच्या मंजुरीसाठी सादर करण्यात आले होते.

तथापि, वस्तुस्थिती हि होती की उपरोक्त प्रकरणांमध्ये कार्यारंभ आदेश निर्गमित करण्यापूर्वी पूर्वपरवानगी घेण्यात आली नव्हती.

### 4.7.2 कंत्राटदारांच्या बोली क्षमतेचे मूल्यांकन

डब्ल्युएसएसडीच्या निर्देशांनुसार (सप्टेंबर 2022 आणि त्यानंतरच्या सुधारणांनुसार), ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांच्या ₹ 1.50 कोटींहून अधिक

किमतीच्या सर्व कामांसाठी बोली क्षमता लागू करायची होती. तथापि, जर एखाद्या कंत्राटदाराने एका आर्थिक वर्षात तीन किंवा अधिक कामे हाती घेतली असतील, तर अशा परिस्थितीत कामे पूर्ण करण्यासाठी त्याची बोली क्षमता मोजली जाईल. पुढे, सविस्तर निविदा सूचनेच्या पूर्व-पात्रता निकषांनुसार, ₹ 50 लाखांपेक्षा जास्त निविदा खर्च असलेल्या कामांसाठी, बोली लावणाऱ्याची बोली क्षमता बोलीच्या मूल्यापेक्षा जास्त असणे आवश्यक आहे. कंत्राटदाराची बोली क्षमता[24] विहित सूत्रानुसार ठरवली जाणार होती.

निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, चार प्रकरणांमध्ये बोली क्षमतेसाठीच्या पूर्व-पात्रता निकषांचे मूल्यांकन न करता किंवा चुकीच्या पद्धतीने करून कंत्राटदारांना कामे वाटप करण्यात आली, ज्यामुळे कमी बोली क्षमता असलेल्या बोली लावणाऱ्यांना कामे देण्यात आली आणि एका प्रकरणात आवश्यक बोली क्षमता असूनही बोली लावणाऱ्याला अपात्र ठरवण्यात आले. तपशील **तक्ता 14** मध्ये दर्शविला आहे.

**तक्ता 14: बोली क्षमतेचे मूल्यांकन न करता किंवा चुकीच्या पद्धतीने मूल्यांकन करून वाटप केलेल्या/नाकारलेल्या कामांची प्रकरणे**

| अनु.क्र | विभागाचे नाव | लेखापरीक्षा निरीक्षण |
|---|---|---|
| 1 | कार्य.अभि., जि.प., अहिल्यानगर | पीडब्ल्युएसची दोन कामे, अंबी खालसा आणि पिंपळगाव, किंमत ₹ 1.69 कोटी आणि ₹ 0.96 कोटी, एका कंत्राटदाराला देण्यात (जून 2022 आणि ऑगस्ट 2022) आली. त्या कंत्राटदाराची बोली क्षमता ₹ 2.88 कोटी होती. त्याला यापूर्वीच ₹ 1.77 कोटीची कामे मिळालेली असल्यामुळे, ही दोन कामे दिल्याने एकूण कामांचा खर्च ₹ 4.42 कोटी झाला, जो त्याच्या बोली क्षमतेच्या पलीकडचा होता.. |
| 2 | कार्य.अभि., जि.प., जळगाव | कंत्राटदाराची बोली क्षमता (नोव्हेंबर 2022) ₹ 34.45 कोटी इतकी मूल्यांकीत करण्यात आली होती. तथापि, त्याला (जानेवारी 2023) एकाच दिवसात ₹ 83.24 कोटी किमतीची 104 कामे देण्यात आली. |
| 3 | कार्य.अभि., जि.प., कोल्हापूर | जानेवारी ते फेब्रुवारी 2023 या कालावधीत, उलाढाल प्रमाणपत्रात मालमत्तेच्या खरेदीचा समावेश करून त्याच्या |

[24] बोली क्षमता = [(Ax N x 5)-B] जेथे.
N = ज्या कामासाठी बोली मागवली आहे ते पूर्ण करण्यासाठी निर्धारित वर्षांची संख्या, A = कंत्राटदाराने मागील पाच वर्षांतील कोणत्याही तीन वर्षांत केलेल्या कमाल मूल्याच्या अभियांत्रिकी कामांची सरासरी, जी {1+ (वर्तमान WPI - कमाल मूल्याची वर्षे WPI)/कमाल मूल्याची वर्षे WPI} या सूत्रानुसार चालू वर्षात (म्हणजेच, निविदा स्वीकारलेल्या वर्षात) अद्ययावत केली जाते x एका वर्षात केलेल्या कामाचे कमाल मूल्य आणि B = विद्यमान वचनबद्धता आणि पूर्ण करावयाची चालू कामे (हातात असलेले काम) यांचे मूल्य.

| अनु.क्र | विभागाचे नाव | लेखापरीक्षा निरीक्षण |
|---|---|---|
| | | बोली क्षमतेचे चुकीचे मूल्यांकन करण्याच्या आधारावर, एका कंत्राटदाराला पीडब्ल्युएस रेट्रोफिटिंगची एकूण ₹ 8.66 कोटीची तीन कामे देण्यात आली. |
| 4 | कार्य.अभि., झेडपी, ठाणे | एका कंत्राटदाराला 2022-23 दरम्यान 18 कामे देण्यात आली. डब्ल्युएसएसडीच्या निर्देशानुसार, पहिली तीन कामे मिळाल्यानंतर, कामाच्या खर्चाचा विचार न करता त्याच्या बोली क्षमतेचे मूल्यांकन करणे आवश्यक होते. तथापि, सप्टेंबर 2022 ते मार्च 2023 या कालावधीत, बोली क्षमतेचे मूल्यांकन न करताच त्याला ₹ 22.16 कोटीची 15 कामे देण्यात आली. त्याचप्रमाणे, दुसऱ्या एका कंत्राटदाराला, मागील वर्षी तीन कामे आधीच देण्यात आलेली असूनही, सप्टेंबर 2022 ते मार्च 2023 या कालावधीत त्याच्या बोली क्षमतेचे मूल्यांकन न करताच ₹ 61.14 कोटीची 50 कामे देण्यात आली. |
| 5 | कार्य.अभि., झेडपी, अहिल्यानगर | तांत्रिक समितीने एका निविदाकाराची ₹ 1.28 कोटींची निविदा, निविदाकाराकडे कामासाठी निविदा क्षमता नसल्याचे कारण सांगून अपात्र ठरवली. तथापि, त्या निविदाकाराची निविदा क्षमता ₹ 12.14 कोटी होती आणि तो त्याच विभागात ₹ 5.25 कोटींची पाच कामे करत होता. त्यामुळे, निविदा क्षमतेच्या आधारावर निविदाकाराला अपात्र ठरवणे हे अनियमित होते. |

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने असे सांगितले की निविदा मागवण्यापूर्वी आणि त्यांची छाननी करण्यापूर्वी सर्व अंमलबजावणी संस्थांना कार्यपद्धतींचे पालन करण्याच्या सूचना निर्गमित केल्या जातील.

### 4.7.3 डिजिटल स्वाक्षरी प्रमाणपत्राचे अनियमित निर्गमन आणि वापर

ई-प्रोक्योरमेंट पोर्टलनुसार, एका वेळी फक्त एकाच वापरकर्ता खात्याशी एक डिजिटल स्वाक्षरी प्रमाणपत्र (डीएससी) जोडले जाऊ शकते. डीएससी हे प्रत्येक खात्यासाठी युनिक असते आणि सुरक्षित व कायदेशीरदृष्ट्या वैध इलेक्ट्रॉनिक निविदा प्रक्रियेसाठी प्रत्येक वैध युनिक डीएससी एका विशिष्ट अधिकृत खात्याशी जोडलेले असते. पुढे, चारपैकी दोन डीएससी वापरून निविदा उघडण्याच्या प्रक्रियेमध्ये, निविदा डिक्रिप्ट करून ती पाहण्यापूर्वी, निविदा उघडणारे म्हणून कॉन्फिगर केलेल्या चारपैकी कोणत्याही दोन नियुक्त डीएससी नी डिजिटल स्वाक्षरी करणे आवश्यक असते. या सुरक्षा उपायामुळे एकाच व्यक्तीला संवेदनशील निविदा माहितीवर एकहाती प्रवेश मिळण्यापासून प्रतिबंध होतो.

कोल्हापूर झेडपीच्या तीन जेजेएम कामांच्या निविदा नोंदींच्या छाननीत असे दिसून आले की, निविदा उघडणारे म्हणून कॉन्फिगर केलेल्या एकूण चार डीएससीपैकी, म्हणजेच निविदा उघडण्यासाठी अधिकृत असलेल्यांपैकी, दोन डीएससी एकाच व्यक्तीच्या होत्या, ज्या कोल्हापूर झेडपीत दोन वेगवेगळ्या लॉगिन आयडीद्वारे तयार केल्या गेल्या होत्या. याचा तपशील **तक्ता 15** मध्ये दिला आहे.

**तक्ता 15: वेगवेगळ्या लॉगिन आयडींनी तयार केलेल्या डीएससींची प्रकरणे**

| अनु.क्र | डब्ल्युएसएस चे नाव | निविदा खर्च (रुपये लाखांमध्ये) | निविदा तारीख | बोली उघडण्याची तारीख | टिप्पण्या |
|---|---|---|---|---|---|
| 1 | ठिकपुर्ली, राधानगरी | 361.65 | 23.11.2022 | 07.12.2022 | निविदा उघडण्यास अधिकृत करण्यासाठी कॉन्फिगर केलेल्या 4 डीएससींपैकी, 2 डीएससी कार्य.अभि., आरडब्ल्युएस, कोल्हापूर यांच्या नावे होत्या. निविदा तयार करणारी व्यक्ती देखील तीच होती.. |
| 2 | सिद्धनेर्ली, कागल | 413.87 | 06.12.2022 | 21.12.2022 | |
| 3 | वाडीपीर, करवीर | 358.45 | 15.12.2022 | 22.12.2022 | |

असे निदर्शनास आले की, वरील तीन कामांमध्ये (सिद्धनेर्ली, ठिकपुर्ली, वाडीपीर), तांत्रिक निविदा उघडण्यासाठी/डिक्रिप्ट करण्यासाठी एकाच व्यक्तीच्या डीएससीचा वापर करण्यात आला होता. एकाच व्यक्तीचे वेगवेगळ्या लॉगिन आयडीसह दोन डीएससी तयार करणे आणि नंतर चार मॅप केलेल्या डीएससींपैकी एकाच व्यक्तीच्या दोन डीएससींना एका विशिष्ट निविदेसाठी बोली उघडणारे म्हणून कॉन्फिगर करणे, जिथे तीच व्यक्ती निविदेची निर्माती देखील होती, हे एक संशयास्पद फसवणुकीचे कृत्य आहे आणि ते दुर्भावनापूर्ण हेतू दर्शवते.

कार्य.अभि., आरडब्ल्युएसडी, कोल्हापूर यांनी सांगितले की, निविदा प्रक्रिया केवळ कार्यकारी अभियंत्याद्वारे पार पाडण्यात आली कारण कमी कालावधीत मोठ्या संख्येने निविदांवर प्रक्रिया करायची होती.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की, निविदा अंतिम करण्यापूर्वी सर्व तपासण्यांचे काटेकोरपणे पालन करण्याच्या सूचना सर्व अंमलबजावणी संस्थांना निर्गमित केल्या जातील.

## 4.8 कराराच्या अटींचे उल्लंघन

### 4.8.1 डब्ल्युएसएसचा कार्य-विमा घेण्यामधील अनियमितता

कंत्राटाच्या अटींमधील कलम 61 नुसार, कंत्राटदाराने कामाच्या अंमलबजावणीसाठी विमा संरक्षण मिळवण्याकरिता महाराष्ट्र विमा संचालक (डीओआयएम) यांच्याकडून विमा पॉलिसी घेणे आवश्यक आहे. तथापि, जर कंत्राटदाराला स्थानिक विमा कंपनीकडून विमा घ्यायचा असेल, तर तो डीओआयएम द्वारे मंजूर केलेल्या 'सह-विमा-सह-सेवा' (Coinsurance-come-servicing) व्यवस्थेअंतर्गत असावा. जर कंत्राटदाराने घेतलेली पॉलिसी सह-विमा तत्त्वावर नसेल, तर ती स्वीकारली जाणार नाही आणि विमा संचालकांनी गणना केलेले प्रीमियम थेट कंत्राटदारांना देय असलेल्या रकमेतून वसूल केले जाईल. कार्यादेशात नमूद केलेल्या अटींमध्ये कार्यादेशाच्या एक महिन्याच्या आत विमा पॉलिसी घेण्याचा समावेश आहे, अन्यथा विभाग कामाच्या अंदाजित खर्चाच्या एक *टक्का* दंड आणि कंत्राटदाराला देय असलेल्या चालू बिलातून ₹ 50,000 वसूल करेल.

अहिल्यानगर जिल्ह्यातील पाच तालुक्यामधील सात चाचणी-तपासणी केलेल्या डब्ल्युएसएस प्रकल्पांमध्ये, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, कंत्राटदाराने स्थानिक विमा कंपनीकडून विमा घेण्यापूर्वी डीओआयएम कडून मंजुरी घेतली नव्हती, तसेच विमा पॉलिसी घेताना नियमांचे पालन केले नव्हते. कारण सह-विम्याचे प्रमाण जीआयएफ 60 *टक्के* आणि विमा कंपनी 40 *टक्के* असे ठेवण्याऐवजी, जीआयएफचा वाटा 40 *टक्के* आणि विमा कंपनीचा वाटा 60 *टक्के* असे ठेवण्यात आले होते. शिवाय, ***परिशिष्ट VII*** मध्ये सविस्तरपणे नमूद केल्याप्रमाणे, सातपैकी सहा डब्ल्युएसएस प्रकल्पांमध्ये, काम प्रगतीपथावर असतानाही, बारा ते एकवीस महिन्यांसाठी विमा घेण्यात आला होता आणि पॉलिसीची मुदत संपल्यानंतर त्याचे नूतनीकरण करण्यात आले नाही.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने आवश्यक कारवाई करण्यासाठी निर्देश निर्गमित केले जातील असे सांगितले.

### 4.8.2 अतिरिक्त कामगिरी सुरक्षा आणि सुरक्षा ठेवीपोटी ₹ 0.55 कोटींची कमी मिळालेली रक्कम

सार्वजनिक बांधकाम विभाग, महाराष्ट्र शासन, यांनी दिनांक 27 सप्टेंबर 2018 रोजीच्या शासन निर्णयाअंतर्गत, खालील विनिर्देशानुसार निविदेसाठी ठेवलेल्या अंदाजित खर्चापेक्षा प्राप्त झालेली बोली कमी असल्यास, अतिरिक्त कामगीरी सुरक्षा ठेव (एपीएस) वसुलीसाठी मार्गदर्शक तत्त्वे निर्गमित केली आहेत:-

| अनुक्रमांक | अंदाजित खर्चापेक्षा कमी बोलीची *टक्के*वारी जी निविदा काढण्यात आली. | एपीएस पुनर्प्राप्त करण्यायोग्य |
|---|---|---|
| (i) | 10 *टक्क्यां*पर्यंत | निविदा काढलेल्या अंदाजित खर्चाच्या एक *टक्का* |
| (ii) | 11 to 15 *टक्के* | **(i)** मधील एपीएस + 11-15 *टक्क्यां*दरम्यानच्या बोलीच्या प्रत्येक *टक्क्या*साठी एक *टक्का.* |
| (iii) | 15 *टक्क्या*पेक्षा जास्त | ***(ii)*** मधील एपीएस + 15 *टक्क्यां*वरील बोलीच्या प्रत्येक *टक्क्या*साठी दोन *टक्के* |

कंत्राटदाराने बँक गॅरंटी किंवा डिमांड ड्राफ्टच्या स्वरूपात एपीएस सादर करणे अपेक्षित होते. पुढे, सविस्तर निविदा सूचनेनुसार (परिच्छेद 2), कंत्राटदाराकडून चार *टक्के* सुरक्षा ठेव घेणे अपेक्षित होते, ज्यापैकी प्रारंभिक सुरक्षा ठेव म्हणजेच अंदाजित खर्चाच्या दोन *टक्के* रक्कम निविदेच्या वेळी बँक गॅरंटीच्या स्वरूपात घेणे आणि उर्वरित दोन *टक्के* रक्कम कंत्राटदाराच्या आरए बिलांमधून वसूल करणे अपेक्षित होते.

लेखापरीक्षणामध्ये झेडपी, अहिल्यानगर अंतर्गत राबविण्यात आलेल्या तीन डब्ल्युएसएसच्या चाचणी तपासणी केल्या असता असे निदर्शनास आले की, विहित दराने बँक गॅरंटी स्वीकारण्याऐवजी, विभागाने निविदा सूचना निर्गमित करताना एपीएससाठीचा दर निविदेपेक्षा 10 *टक्क्यांपर्यंत* कमी खर्चासाठी शून्य, निविदेपेक्षा 15 *टक्क्यांपर्यंत* कमी खर्चासाठी दोन *टक्के* आणि निविदेपेक्षा 15 *टक्क्यांहून* अधिक कमी खर्चासाठी चार *टक्के* असा सुधारित केला होता. यामुळे ***परिशिष्ट VIII*** मध्ये सविस्तरपणे नमूद केल्यानुसार, एपीएस आणि ₹ 0.55 कोटींची प्रारंभिक सुरक्षा ठेव कमी प्रमाणात प्राप्त झाली.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), आवश्यक कारवाई करण्याचे निर्देश निर्गमित केले जातील असे शासनाने सांगितले.

**निष्कर्ष**

महाराष्ट्रात, जेजेएमच्या सुरुवातीला (ऑगस्ट 2019) 138.54 लाख कुटुंबे होती, त्यापैकी 48.44 लाख कुटुंबांना नळजोडणी मिळाली होती. डिसेंबर 2024 पर्यंत, 129.05 लाख कुटुंबांना (87.90 *टक्के*) नळजोडणी मिळाली होती (यात खाजगी/स्वस्रोताकडून मिळालेल्या 27.74 लाख नळजोडण्यांचा समावेश आहे). अशाप्रकारे, 2024 पर्यंत प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला एफएचटीसी देण्याचे उद्दिष्ट साध्य झाले नाही.

2019-24 या वर्षात, राज्यात एकूण 51,560 डब्ल्युएसएस सुरू करण्यात आल्या, त्यापैकी 24.64 *टक्के* (12703) डब्ल्युएसएस पूर्ण झाल्या आणि 75.35 *टक्के*

(38857) डब्ल्युएसएस प्रगतीपथावर होत्या. त्यामुळे, राज्यात दिलेल्या नळजोडण्या पूर्णपणे कार्यान्वित नसतील, कारण 75.35 *टक्के* डब्ल्युएसएस अजूनही अपूर्ण आहेत. पाणी पुरवठा योजनांची कमी पूर्तता ही अंमलबजावणीतील अडचणी दर्शवते आणि नियोजन व अंमलबजावणी क्षमतेमधील तफावतीकडे लक्ष वेधते, ज्यामुळे अभियानाची उद्दिष्ट्ये वेळेवर साध्य होण्यावर परिणाम होतो. शिवाय, पुरवठा केलेल्या पाण्याची मात्रा मोजण्यासाठी कोणतीही यंत्रणा अस्तित्वात नव्हती आणि त्यामुळे, लेखापरीक्षणामध्ये पाण्याची पर्याप्तता म्हणजेच किमान 55 एलपीसीडी निश्चित करता आली नाही.

एसडब्ल्युएसएम आणि जिल्हा अंमलबजावणी संस्था यांच्यातील एफएचटीसी माहितीमधील विसंगती, 'हर घर जल' गावांचे चुकीचे प्रमाणीकरण आणि मालमत्तांच्या जिओ-टॅगिंगमधील पुनरावृत्तीमुळे अहवालाच्या विश्वासार्हतेशी तडजोड झाली. प्रत्येक घराला पाणी पुरवठा झाला नसतानाही गावांना 'हर घर जल' गाव म्हणून घोषित करण्यात आले. एसएलएसएससीच्या पूर्वपरवानगीशिवाय कार्यारंभ आदेश निर्गमित करणे, कंत्राटदारांच्या बोली क्षमतेचे चुकीचे मूल्यांकन, डब्ल्युएसएसचा विमा काढण्यातील अनियमितता, अतिरिक्त कामगिरी सुरक्षा ठेवीची अपुरी प्राप्ती यांसारख्या कराराच्या अटींचे उल्लंघन देखील निदर्शनास आले.

**शिफारशी**

- *एफएचटीसी पूर्णपणे कार्यान्वित करण्यासाठी प्रलंबित डब्ल्युएसएस पूर्ण करण्याबरोबरच प्रत्येक कुटुंबाला एफएचटीसी देण्याची प्रक्रिया शासनाने गतीमान करावी आणि डब्ल्युएसएस मंजूर करून प्रदान करण्यापूर्वी जमिनीची उपलब्धता व अनिवार्य मंजुऱ्या सुनिश्चित कराव्यात.*
- *अचूकता आणि पारदर्शकता सुनिश्चित करण्यासाठी शासन देखरेख यंत्रणा अधिक मजबूत करू शकते आणि एफएचटीसी माहितीची जुळवाजुळव करू शकते, तसेच जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांचे, विशेषतः एचजीजे गावांचे प्रमाणीकरण, घरगुती जोडण्यांचे मीटरिंग आणि मालमत्ता संरक्षण या बाबतीत काटेकोरपणे पालन करावे.*

# प्रकरण - V

# पाण्याच्या गुणवत्तेचे सनियंत्रण आणि देखरेख

# प्रकरण V

# पाण्याच्या गुणवत्तेचे सनियंत्रण आणि देखरेख

घरांना आणि सार्वजनिक संस्थांना पिण्यायोग्य पाणी पुरवठा करण्यासाठी, पुरवलेल्या पाण्याची नियमित तपासणी करणे ही एक पूर्वअट आहे. दूषित पाण्याचे मानवी शरीरावर, विशेषतः अर्भके, लहान मुले, रोगप्रतिकारशक्ती कमी असलेले लोक आणि गर्भवती महिलांवर होणारे दुष्परिणाम सार्वजनिक आरोग्यासाठी गंभीर आहेत. त्यामुळे, पाण्याचे संभाव्य प्रदूषण रोखण्यासाठी आणि पाण्यामुळे होणारे आजार टाळण्यासाठी पाण्याच्या नमुन्यांची तपासणी आणि पाण्याच्या स्रोतांवर देखरेख ठेवणे आवश्यक आहे.

पिण्याच्या पाण्याच्या गुणवत्तेचे सनियंत्रण आणि देखरेख या दोन भिन्न, परंतु एकमेकांशी घनिष्ठ संबंधित क्रिया आहेत. पिण्याच्या पाण्याची गुणवत्ता ही खात्रीशीर नळपाणी पुरवठा करणाऱ्या पुरवठादार/संस्थेद्वारे 'संनियंत्रीत' केली जाते, तर तळागाळातील पातळीवर पाण्याच्या गुणवत्तेवर देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायत किंवा तिच्या उपसमितीची, म्हणजेच व्हीडब्ल्युएससीची असते. याव्यतिरिक्त, जीएसडीएकडे राज्यातील भूजल संसाधनांचे अन्वेषण, विकास आणि संवर्धन तसेच पाण्याच्या गुणवत्तेची तपासणी करण्याचे काम सोपवण्यात आले आहे.

## 5.1 पाणी गुणवत्ता चाचणी

जेजेएमच्या डब्ल्युक्युएमएस वरील मार्गदर्शक तत्वांनुसार, उपविभाग/तालुका प्रयोगशाळेने त्यांच्या अधिकारक्षेत्रातील सर्व जलस्रोतांची चाचणी वर्षातून एकदा रासायनिक मापदंडांसाठी आणि दोनदा जिवाणूशास्त्रीय मापदंडांसाठी (मान्सूनपूर्व आणि मान्सूनोत्तर) आणि किमान 13 मूलभूत जल गुणवत्ता मापदंडांसाठी करणे आवश्यक आहे, ज्यामध्ये तालुक्यातील सर्व स्रोतांचा समावेश असेल. पुढे, सकारात्मक चाचणी आलेले नमुने तात्काळ जिल्हा प्रयोगशाळेकडे पाठवायचे होते. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 10.5 नुसार, राज्ये/केंद्रशासित प्रदेशांना जल गुणवत्तेच्या स्थितीवर सनियंत्रण ठेवण्यासाठी नियमित आढावा बैठका घेणे आवश्यक होते. विहित वारंवारतेनुसार सर्व स्तरांवर प्रयोगशाळा चाचण्यांद्वारे जल गुणवत्ता सनियंत्रणाची नोंद करून, चाचणीचा माहिती आयएमआयएस पोर्टलवर सार्वजनिकरित्या उपलब्ध करून देणे आवश्यक होते.

### 5.1.1 पाण्याच्या स्रोतांच्या गुणवत्ता चाचणीची कमतरता

आयएमआयएसमध्ये दर्शविलेल्या तालुकानिहाय चाचणीच्या आकडेवारीवरून लेखापरीक्षणामध्ये असे दिसून आले की, निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांपैकी पाच जिल्ह्यांमध्ये ऑक्टोबर 2022 ते मार्च 2024 या कालावधीत पाण्याच्या स्रोतांच्या चाचण्यांमध्ये कमतरता होती, जसे की **तक्ता 16** मध्ये दर्शविले आहे.

**तक्ता 16: निवडलेल्या जिल्ह्यांमधील तालुक्यांमध्ये पाण्याच्या नमुन्यांच्या तपासणीतील कमतरता**

| जिल्ह्याचे नाव | जिवाणूशास्त्रीय मापदंड | | रासायनिक मापदंड |
|---|---|---|---|
| | मान्सूनपूर्व (टक्क्यांमध्ये) | मान्सूनोत्तर (टक्क्यांमध्ये) | (टक्क्यांमध्ये) |
| अहिल्यानगर | 0 ते 93 | 0 ते 17 | कोणतीही कमतरता नाही |
| ठाणे | 11 ते 84 | 0 ते 56 | कोणतीही कमतरता नाही |
| जळगाव | 4 ते 53 | 7 ते 30 | 6 ते 19 |
| सोलापूर | 21 ते 97 | 3 ते 96 | 0 ते 11 |
| पुणे | 3 ते 100 | 0 ते 45 | 0 ते 54 |

*स्रोत: विभागाने दिलेली माहिती*

संबंधित जिल्ह्यांचे वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, जीएसडीए यानी उत्तर दिले की, प्रयोगशाळेत प्राप्त झालेल्या सर्व नमुन्यांच्या चाचण्या केल्या. तथापि, जलसुरक्षकाद्वारे (वाटरमन) नमुने गोळा करणे आणि आयएमआयएस मधील डेटा एंट्रीच्या समस्यांमुळे चाचण्यांमध्ये कमतरता दिसून आली.

डिसेंबर 2025 मध्ये झालेल्या निर्गमन बैठकीमध्ये, शासनाने सांगितले की, अकार्यक्षम जलस्रोत किंवा स्रोत कायमस्वरूपी बंद झाल्यामुळे, या स्रोतांमधून चाचणीसाठी पाणी गोळा केले गेले नाही, त्यामुळे चाचणीत कमतरता दिसून आली. पाणी गुणवत्ता व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (डब्ल्युक्यूएमआयएस) मधून अकार्यक्षम स्रोत वगळण्याचा प्रस्ताव मार्च 2025 मध्ये एनजेजेएम कडे पाठवण्यात आला. संबंधित विभाग (एसडब्ल्युएसएम) पाण्याच्या सक्रिय/निष्क्रिय स्रोतांसंबंधीच्या माहितीवर सनियंत्रण ठेवेल.

### 5.1.2 फील्ड टेस्टिंग किट्स वापरून पाण्याची गुणवत्ता तपासणी

जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनुसार, ग्रामपंचायत आणि/किंवा तिची उपसमिती, म्हणजेच, व्हीडब्ल्युएससी/ पाणी समिती/ वापरकर्ता गट, इत्यादीं, फील्ड टेस्टिंग किट (एफटीके)/बॅक्टेरियोलॉजिकल व्हायल्स वापरून पाण्याच्या गुणवत्तेची चाचणी करण्यासाठी आणि त्याचे निकाल सादर करण्यासाठी स्थानिक समुदायातील पाच महिलांना ओळखून, त्यांना प्रशिक्षण देऊन नियुक्त करावयाचे होते.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की;

- आयएमआयएस जेजेएम डॅशबोर्डनुसार, अहिल्यानगर जिल्ह्यातील दोन[27] गावांमध्ये एफटीके द्वारे पाण्याची गुणवत्ता तपासणी करण्यासाठी प्रत्येकी पाच महिलांना प्रशिक्षण देण्यात आले होते. तथापि, लेखापरीक्षणामध्ये प्रत्यक्ष पडताळणीदरम्यान असे आढळून आले की, एफटीके वापरून पाण्याची तपासणी करण्यासाठी प्रशिक्षित महिला एफटीके वापरून तपासणी करू शकल्या नाहीत. शिवाय, पुनतगावमध्ये तपासणीच्या निकालांची कोणतीही नोंद ठेवली जात नव्हती. कार्य.अभि. जिल्हा परिषद अहिल्यानगर यांनी सांगितले की, पाच महिलांना प्रशिक्षण दिले जाईल.
- लेखापरीक्षणामध्ये असे दिसून आले की ग्रामपंचायत फुलपाट तालुका धरणगाव जिल्हा जळगाव येथे एफटीके उपलब्ध नव्हते आणि केलेल्या पाण्याच्या तपासणीची नोंदही ठेवली जात नव्हती. कार्य.अभि. जिल्हा परिषद जळगाव यांनी सांगितले की, नंतर एफटीके उपलब्ध करून देण्यात आले आणि त्यानंतर ग्रामपंचायतीला नोंदी ठेवण्याचे निर्देश देण्यात आले.

या उदाहरणावरून असे दिसून येते की, व्हीडब्ल्युएससी स्तरावर पाण्याच्या गुणवत्तेचे सनियंत्रण आणि देखरेख निकृष्ट दर्जाची होती.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की, एफटीके द्वारे पाण्याची तपासणी सुनिश्चित केली जाईल आणि ग्रामपंचायत स्तरावर त्याची नोंद ठेवली जाईल.

### 5.1.3 पाणी गुणवत्ता चाचणी माहिती

पाणी गुणवत्ता व्यवस्थापन माहिती प्रणाली (डब्ल्युक्युएमआयएस) हे ग्रामीण भागातील पिण्याच्या पाण्याची गुणवत्ता सनियंत्रण आणि व्यवस्थापण करण्यासाठी विकसित केलेले एक ऑनलाइन पोर्टल आणि ॲप आहे. हे पोर्टल आणि ॲप जनतेला प्रयोगशाळेतील माहिती उपलब्ध करून देते आणि सुरक्षित पाण्यासाठी नमुन्यांची चाचणी करणे सुलभ करते. डब्ल्युक्युएमआयएस माहितीची छाननी केल्यावर, लेखापरीक्षणामध्ये खालील विसंगती आढळून आल्या:

- ठाणे जिल्ह्यातील निवडक चार गावांमध्ये[28], तपासणीसाठी आलेल्या नमुन्यांपेक्षा केलेल्या चाचण्यांची संख्या जास्त दाखवण्यात आली.

---

[27] शिंगवे तुकाई आणि पुनतगाव तालुका नेवासा

[28] कुकंभे आणि वेल्होळी बुद्रुक तालुका शहापूर आणि पिसे डोहाळे तालुका भिवंडी.

- अहिल्यानगरमध्ये, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की 2023-24 मध्ये, 561 दूषित नमुन्यांपैकी 495 दूषित नमुन्यांवर कारवाई करण्यात आली होती, आणि 66 दूषित पाण्याच्या नमुन्यांवरील कारवाई प्रलंबित होती.
- अहिल्यानगरमध्ये, विविध तालुक्यामधून प्राप्त झालेल्या 301 पाण्याच्या नमुन्यांची जिल्हा प्रयोगशाळांमध्ये तपासणी करण्यात आली नाही.

याविषयी चौकशी केली असता वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, जीएसडीए, अहिल्यानगर यांनी (ऑक्टोबर 2024) सांगितले की, आयएमआयएसवर नोंदवलेल्या 66 नमुन्यांपैकी केवळ 22 नमुने प्राप्त झाले होते आणि डब्ल्युक्यूएमआयएस मध्ये दर्शविलेल्या 301 पाण्याच्या नमुन्यांची प्रलंबित चाचणी ही डेटा एंट्रीमधील त्रुटीमुळे होती.

- जळगाव जिल्ह्यात, 2021-22 ते 2023-24 या कालावधीत प्रयोगशाळेत प्राप्त झालेले 577 पाण्याचे नमुने तपासले गेले नाहीत. वरिष्ठ भूवैज्ञानिक, जीएसडीए, जळगाव यांनी सांगितले की, प्रयोगशाळांमध्ये प्राप्त झालेल्या सर्व नमुन्यांची तपासणी करण्यात आली होती, परंतु तपासणी अहवाल अद्याप अपलोड करायचे होते.

सार्वजनिक डोमेनमध्ये उपलब्ध असलेली अविश्वसनीय माहिती विभागाकडून पाण्याच्या गुणवत्ते बाबत कमकुवत सनियंत्रण निदर्शीत करते.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, जे नमुने प्रयोगशाळेच्या आवश्यक मापदंडांनुसार नव्हते, ते तपासणीसाठी नाकारण्यात आले. शिवाय, जे नमुने ऑनलाइन सादर केल्याचे दाखवले गेले, परंतु विहित वेळेत तपासले गेले नाहीत, ते प्रयोगशाळांमधील रिक्त पदांमुळे होते.

## 5.2 पाण्याच्या गुणवत्ता तपासणीसाठी पायाभूत सुविधा

राज्यात जीएसडीएच्या सहा प्रादेशिक, 28 जिल्हा आणि 144 उपविभागीय प्रयोगशाळा आहेत, जिथे पीएच, विद्युत वाहकता, कठीणपणा, क्लोराईड, कॅल्शियम, सोडियम, पोटॅशियम, सल्फेट, नायट्रेट आणि फ्लोराईड व लोह यांसारख्या अल्प प्रमाणातील घटकांसह विविध मापदंडांवर पाण्याच्या गुणवत्तेची चाचणी केली जाते.

### 5.2.1 राज्य प्रयोगशाळा स्थापन केलेली नाही

जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांच्या परिच्छेद 10.1 नुसार, राज्य प्रयोगशाळांनी जिल्हा/उपविभागीय/फिरत्या प्रयोगशाळांनी पाठवलेल्या सकारात्मक आढळलेल्या नमुन्यांसह, यादृच्छिक आणि सर्वसमावेशक भौगोलिक व्याप्ती असलेल्या सर्व

जिल्हास्तरीय प्रयोगशाळांमधील एकूण पिण्याच्या पाण्याच्या नमुन्यांपैकी किमान पाच *टक्के* नमुन्यांची तपासणी करावी, अशी तरतूद आहे.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, राज्य प्रयोगशाळा स्थापन झाली नव्हती. याशिवाय, निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये, 2020-21 ते 2023-24 या वर्षांदरम्यान अनुक्रमे जिवाणूशास्त्रीय आणि रासायनिक चाचणीसाठी 9591 आणि 9471 पाण्याचे नमुने सकारात्मक आढळले. त्यामुळे, राज्य प्रयोगशाळेच्या अनुपस्थितीत, जिल्हा प्रयोगशाळांमधील पाच *टक्के* तपासलेल्या नमुन्यांची यादृच्छिक तपासणी केली गेली नाही.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की राज्य प्रयोगशाळेचे बांधकाम पूर्ण झाले असून ती जून 2026 पर्यंत कार्यान्वित होईल.

### 5.2.2 उपविभागीय प्रयोगशाळांची अधिमान्यता

जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, जिल्हा/उपविभागीय प्रयोगशाळांची स्थापना/ श्रेणीसुधारणेद्वारे जल गुणवत्ता चाचणी प्रयोगशाळांचे बळकटीकरण करणे आणि प्रयोगशाळा मूल्यांकन व सुधारणा योजना राबवून सनियंत्रण ठेवणे अपेक्षित होते, ज्यामध्ये पिण्याच्या पाण्याची गुणवत्ता चाचणी प्रयोगशाळांच्या मान्यतेचा समावेश आहे. जीएसडीएला त्यांच्या प्रयोगशाळांसाठी एनएबीएलकडून मान्यता/अधिस्वीकृती प्रमाणपत्र मिळाले. एनएबीएलकडून अधिस्वीकृतीसाठीच्या प्रमाणपत्रातील चाचणीच्या व्याप्तीमध्ये सात[29] मापदंडांवरील चाचणीचा समावेश होता. एनएबीएलकडून मान्यतेसाठीच्या प्रमाणपत्राच्या बाबतीत, मूलभूत पाणी गुणवत्तेच्या महत्त्वाच्या 11 मापदंडांवरील[30] चाचणीचा समावेश आहे

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, जीएसडीएला एनएबीएलकडून केवळ सहा प्रादेशिक आणि 28 जिल्हा प्रयोगशाळांसाठीच अधिस्वीकृती मिळाली होती, तर राज्यातील 143 उपविभागीय प्रयोगशाळांना एनएबीएलकडून अधिस्वीकृतीऐवजी केवळ मान्यता मिळाली होती. एका उपविभागीय प्रयोगशाळेला अद्याप एनएबीएलकडून मान्यता मिळणे बाकी होते.

लेखापरीक्षणात पुढे असेही आढळून आले की;

- अहिल्यानगर जिल्ह्यातील शिंगवे तुकाई गावात, उपविभागीय प्रयोगशाळेत तपासणी केल्यानंतर पाण्याचा नमुना (ऑक्टोबर 2024)

---

29 विद्युत वाहकता, फ्लोराईड, लोह, नायट्रेट, पीएच, टीडीएस आणि एकूण कठीणता.

30 पीएच, गढूळपणा, एकूण विरघळलेले घन पदार्थ (टीडीएस), क्लोराईड, एकूण कठीणपणा, अल्कधर्मीपणा, कॅल्शियम, मॅग्नेशियम, रंग, वास आणि चव.

पिण्यासाठी योग्य असल्याचे आढळले. तथापि, त्याच स्रोतातील पाण्याचा नमुना जेव्हा लेखपरीक्षणाच्या सूचनेनुसार जिल्हा प्रयोगशाळेत तपासण्यात आला, तेव्हा तो (ऑक्टोबर 2024) रासायनिक तसेच जैविक दृष्ट्या अयोग्य असल्याचे आढळले.

- अहिल्यानगर जिल्ह्यातील काष्टी गावातील दोन जलस्रोतांमध्ये (ईएसआर-1 आणि 2), उपविभागीय प्रयोगशाळेत तपासणी केल्यानंतर पाण्याचे नमुने (सप्टेंबर 2024) योग्य असल्याचे आढळले, तथापि, जिल्हा परिषदेच्या संबंधित कर्मचाऱ्यांनी जिल्हा प्रयोगशाळेत तपासलेले पाण्याचे नमुने (सप्टेंबर 2024) जैविक दृष्ट्या अयोग्य असल्याचे आढळले.

वरील प्रकरणे उत्तम जल गुणवत्ता चाचणी यंत्रणेसाठी उपविभागीय प्रयोगशाळेच्या मान्यतेची गरज दर्शवतात. राज्य प्रयोगशाळेच्या अनुपस्थितीत, जीएसडीए दूषित पाण्याच्या नमुन्यांची त्वरित पुनर्तपासणी करण्यासाठी प्रणाली तयार करू शकले नाही.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की प्रयोगशाळेची मान्यता ही प्राविण्य चाचणीवर आधारित आहे आणि अधिस्वीकृती ही प्रयोगशाळेच्या आवारातच केलेले प्रत्यक्ष मूल्यांकन आहे. अधिस्वीकृती प्रक्रियेसाठी, प्रयोगशाळेला अधिक नोंदी ठेवाव्या लागतात, ज्यासाठी पूर्णवेळ मनुष्यबळाची आवश्यकता असते आणि काही ठिकाणी प्रयोगशाळेत मनुष्यबळाची जागा रिक्त आहे. सध्या सर्व उपविभागीय स्तरावरील प्रयोगशाळा एनएबीएल मान्यताप्राप्त आहेत, परंतु राज्य शासन योग्य वेळी सर्व उपविभागीय स्तरावरील प्रयोगशाळांच्या अधिस्वीकृतीसाठी प्रयत्न करेल.

## 5.3 इलेक्ट्रो-क्लोरिनेशन प्रणालीची स्थापना आणि कार्यान्वयन

इलेक्ट्रो-क्लोरीनेटर (ईसी) खारट पाण्यातून विद्युत प्रवाह प्रवाहित करून हायपोक्लोराइट तयार करतात. यामुळे पाणी निर्जंतुक होते आणि मानवी वापरासाठी सुरक्षित बनते. निर्जंतुकीकरणासाठी पुरेसा वेळ मिळावा म्हणून ईसी बहुतेकदा ईएसआरच्या पाणी प्रवेशद्वाराच्या आधी/प्रवेशद्वारावर बसवले जातात. राज्यातील ग्रामीण भागातील गावकऱ्यांना सुरक्षित पिण्याचे पाणी मिळावे यासाठी, पाणीपुरवठ्याकरिता प्रत्येक एसव्हीएसवर ईसी बसवणे आवश्यक होते.

एसडब्ल्युएसएमने जेजेएम अंतर्गत येणाऱ्या गावांकरिता राज्यातील एसव्हीएस मध्ये ईसीचे सर्वेक्षण, डिझाइनिंग, पुरवठा, स्थापना आणि कार्यान्वयन करण्यासाठी तीन एजन्सींना दोन टप्प्यांत (जून 2022 आणि मे 2023) कार्यारंभ आदेश (डब्ल्युओ) निर्गमित केले. राज्यातील 36,272 एसव्हीएस पैकी, 25,840

एसव्हीएस साठी कार्यारंभ आदेश निर्गमित करण्यात आले, त्यापैकी 25,524 ईसी चा पुरवठा करण्यात आला. पुरवठा केलेल्या 25,524 ईसी पैकी, 16,224 ईसी स्थापित करण्यात आले (ऑक्टोबर 2025). पुरवठ्याच्या तुलनेत स्थापनेची प्रगती केवळ 63.56 *टक्के* होती. 13,745 ईसी कार्यान्वित करण्यात आले (ऑक्टोबर 2025), जे पुरवठ्याच्या 53.85 *टक्के* होते.

लेखापरीक्षणामध्ये निवडलेल्या सहा जिल्ह्यात असे दिसून आले की पुरवठा केलेल्या 4,932 ईसींपैकी 2,649 स्थापित केले गेले आणि 1,990 कार्यान्वित केले गेले. 723 ईसींचा पुरवठा अद्याप झाला नव्हता. **तक्ता 17** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे, पुरवठ्याच्या तुलनेत ईसींचे कार्यान्वयन 40.34 *टक्के* होते.

**तक्ता 17: पुरवठा, स्थापित आणि कार्यान्वित केलेल्या इलेक्ट्रो-क्लोरिनेटर्सची संख्या**

| जिल्ह्याचे नाव | पुरवठा करावयाच्या ईसींची संख्या | पुरवठा केलेल्या ईसींची संख्या | स्थापित केलेल्या ईसींची संख्या | कार्यान्वित केलेल्या ईसींची संख्या | पुरवठ्याच्या तुलनेत स्थापनेची टक्केवारी |
|---|---|---|---|---|---|
| अहिल्यानगर | 952 | 945 | 629 | 497 | 66.56 |
| जळगाव | 1338 | 1299 | 681 | 562 | 52.42 |
| कोल्हापूर | 943 | 447 | 138 | 132 | 30.87 |
| पुणे | 1249 | 1228 | 731 | 526 | 59.53 |
| सोलापूर | 861 | 701 | 292 | 133 | 41.65 |
| ठाणे | 312 | 312 | 178 | 140 | 57.05 |
| **एकूण** | **5655** | **4932** | **2649** | **1990** | **53.71** |

*स्रोत: एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती*

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की इलेक्ट्रो-क्लोरिनेशन युनिटची स्थापना आणि कार्यान्वयन हे पाणी पुरवठा योजनांच्या कार्यान्वयनावर अवलंबून आहे. उर्वरित युनिट्स मार्च 2026 पर्यंत स्थापित केले जातील.

हे उत्तर स्वीकार्य नाही, कारण नवीन योजना कार्यान्वित झाल्या असल्या तरी, ज्या विद्यमान योजनांमधून पाणी पुरवठा केला जात आहे, त्यांमध्येही इलेक्ट्रो-क्लोरिनेशन स्थापित करून कार्यान्वित करायचे होते.

## निष्कर्ष

शासनाने सर्व स्रोतांमधून पाण्याची नियमितपणे तपासणी केली जाईल याची खात्री केली नाही. निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांपैकी पाच जिल्ह्यांमध्ये जलस्रोतांच्या तपासणीत मोठी कमतरता होती. तपासणीसाठी मिळालेल्या नमुन्यांपेक्षा केलेल्या चाचण्यांची संख्या जास्त असणे, तालुक्यांमधून मिळालेल्या पाण्याच्या नमुन्यांची जिल्हा प्रयोगशाळांमध्ये तपासणी न होणे, प्रयोगशाळेत प्राप्त झाल्यानंतरही

नमुन्यांची तपासणी न होणे यांसारख्या घटनांवरून असे दिसून येते की, पाण्याच्या गुणवत्तेच्या तपासणीच्या माहितीत विसंगती होती. दूषित पाण्याच्या नमुन्यांवर कोणतीही कारवाई केली गेली नाही आणि प्रयोगशाळेत प्राप्त झाल्यानंतरही नमुन्यांची तपासणी केली गेली नाही. राज्य प्रयोगशाळा स्थापन झाली नसल्यामुळे आणि उपविभागीय प्रयोगशाळांना मान्यता मिळणे बाकी असल्यामुळे, पाण्याच्या गुणवत्तेच्या तपासणीसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधा अपुऱ्या असल्याचे आढळले.

**शिफारशी**

- *शासनाने राज्य प्रयोगशाळेची लवकरात लवकर स्थापना करून पाणी चाचणी सुविधा बळकट करण्याबरोबरच, पाणी गुणवत्ता चाचणी आणि अहवाल देण्याची प्रक्रिया अधिक मजबूत करावी.*
- *पाण्याच्या नमुन्यांच्या चाचणीची प्रक्रिया अधिक विश्‍वसनीय करण्यासाठी, शासनाने राज्यातील सर्व उपविभागीय प्रयोगशाळांना एनएबीएल मान्यता आणि अधिस्वीकृती देण्याचा विचार करावा.*

# प्रकरण -VI

# कार्यान्वयनोत्तर व्यवस्थापन आणि सनियंत्रण

## प्रकरण VI

## कार्यान्वयनोत्तर व्यवस्थापन आणि सनियंत्रण

अंमलबजावणीनंतरच्या टप्प्यात ओ&एम, पाणी दराची वसुली, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, ग्रामपंचायत आणि/किंवा तिच्या उपसमितीची सातत्यपूर्ण क्षमता बांधणी इत्यादी उपक्रमांचा समावेश होतो. घरगुती नळजोडण्यांची कार्यक्षमता सुनिश्चित करण्यासाठी ओ&एम महत्त्वाचे आहे. यामध्ये वीज शुल्क, प्रतिबंधात्मक आणि बिघाड दुरुस्तीवरील खर्च, पंप चालकांचे मानधन इत्यादी आवर्ती खर्चांचा समावेश असतो.

### 6.1 संचालन आणि देखभाल धोरणाची आखणी

जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, घरगुती नळजोडण्यांची कार्यक्षमता सुनिश्चित करण्यासाठी, राज्याने एक सर्वसमावेशक ओ&एम धोरण तयार करणे आवश्यक होते, ज्यामध्ये आवर्ती खर्च, प्रतिबंधात्मक आणि बिघाड दुरुस्तीवरील खर्च, पंप चालकांचे मानधन इत्यादींचा तपशील समाविष्ट असेल.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की राज्यात असे कोणतेही धोरण तयार केले गेले नव्हते किंवा अस्तित्वात नव्हते.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की ओ&एम धोरणाचा मसुदा सर्व संबंधित विभागांना, म्हणजेच वित्त, नियोजन, आरडीपीडी यांना त्यांचे मत मागविण्यासाठी पाठविण्यात आला होता आणि त्यांच्या सूचना/सल्ल्याची प्रतीक्षा होती.

वस्तुस्थिती ही होती की, पूर्ण झालेल्या किंवा पूर्णत्वाच्या अंतिम टप्प्यात असलेल्या डब्ल्युएसएससाठी, ओ&एम धोरणाच्या अभावामुळे तयार केलेल्या पायाभूत सुविधांची देखभाल आणि डब्ल्युएसएसच्या संचालनावर प्रतिकूल परिणाम होईल.

### 6.2 समुदायाचे योगदान गोळा करणे

जेजेएममध्ये असे नमूद आहे की, ग्रामपंचायत आणि/किंवा तिच्या उपसमितीमार्फत गावांतर्गत पाईपद्वारे पाणी पुरवठा पायाभूत सुविधा आणि संबंधित स्रोत विकासाच्या अंमलबजावणीसाठी, डोंगराळ आणि वनक्षेत्र, ईशान्य आणि हिमालयीन राज्ये आणि ज्या गावांमध्ये 50 *टक्क्यां*पेक्षा जास्त अनुसूचित जाती आणि/किंवा अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या आहे, अशा ठिकाणी समुदाय भांडवली खर्चाच्या पाच *टक्के* रक्कम रोख आणि/किंवा वस्तू आणि/किंवा श्रमाच्या स्वरूपात देईल; आणि इतर गावांमध्ये भांडवली खर्चाच्या दहा टक्के रक्कम

देईल. पाणी पुरवठा योजना हाती घेण्यासाठी गावातील किमान 80 टक्के कुटुंबांनी योगदान देण्याची तयारी दर्शवणे ही एक पूर्व-अट आहे.

राज्यात, समुदायाकडून देय असलेल्या एकूण ₹ 2043.79 कोटींच्या योगदानापैकी, केवळ ₹ 21.72 कोटी म्हणजेच एक *टक्का* रकम जमा झाली (ऑक्टोबर 2024).

पुढे, तक्ता 18 मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये, ₹ 919.80 कोटींच्या देय सामुदायिक योगदानाच्या तुलनेत (ऑक्टोबर 2024 पर्यंत) फक्त ₹ 3.72 कोटी म्हणजेच 0.4 *टक्के* गोळा केले गेले.

**तक्ता 18: गोळा केलेल्या सामुदायिक योगदानाचा तपशील**

***(₹ लाखांमध्ये)***

| जिल्ह्याचे नाव | संकलनासाठी देय सामुदायिक योगदान | संकलीत केलेले सामुदायिक योगदान | *टक्केवारी* |
|---|---|---|---|
| अहिल्यानगर | 20275.34 | 10.26 | 0.05 |
| ठाणे | 5058.29 | 52.24 | 1.03 |
| जळगाव | 8881.00 | 3.65 | 0.04 |
| पुणे | 32968.00 | 168.83 | 0.51 |
| सोलापूर | 14437.42 | 34.74 | 0.24 |
| कोल्हापूर | 10360.00 | 101.81 | 0.98 |
| **एकूण** | **91980.05** | **371.53** | **0.40** |

*स्रोत: विभागाकडून पुरवण्यात आलेली माहिती*

वरील तक्त्यावरून पाहिल्याप्रमाणे:

1. निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये, देय असलेले सामुदायिक योगदान ₹ 91,980.05 लाख होते, तर गोळा केलेले सामुदायिक योगदान ₹ 371.53 लाख (0.40 *टक्के*) होते. यावरून असे दिसते की, सामुदायिक योगदानाच्या घटकाची पुरेशी अंमलबजावणी झालेली नाही.

2. जिल्हावार संकलनाची टक्केवारी अशी होती: अहिल्यानगर: 0.05 *टक्के*, जळगाव: 0.04 *टक्के*, सोलापूर: 0.24 *टक्के*, पुणे: 0.51 *टक्के*, कोल्हापूर: 0.98 *टक्के* आणि ठाणे: 1.03 *टक्के*. प्रत्येक जिल्ह्याचे संकलन 1.1 *टक्क्यांपेक्षा* कमी आहे. यावरून राज्य स्तरावर सामुदायिक योगदान पद्धतीची अकार्यक्षम अंमलबजावणी होत असल्याचे दिसून येते.

याव्यतिरिक्त, एसडब्ल्युएसएमने (जुलै 2024) सर्व अंमलबजावणी संस्थांना सूचना दिल्या की, गावकऱ्यांकडून सामुदायिक योगदान वसूल केल्याशिवाय कंत्राटदारांना अंतिम देयके देऊ नये. या सूचनेमुळे, कंत्राटदारांना देयके प्रलंबित असल्याने प्रत्यक्ष पूर्ण झालेल्या कामांचे हस्तांतरण झाले नाही. परिणामी,

फेब्रुवारी 2025 पर्यंत, राज्यातील प्रत्यक्ष पूर्ण झालेल्या 9,542 डब्ल्युएसएस पैकी 3,787 डब्ल्युएसएस ग्रामपंचायतींना हस्तांतरित झाल्या नव्हत्या. निवडक जिल्ह्यांमध्ये, अशा प्रत्यक्ष पूर्ण झालेल्या 1,467[32] योजना ग्रामपंचायतींना हस्तांतरित झाल्या नव्हत्या.

सर्व जिल्ह्यांमध्ये संघटन पातळी नगण्य असणे हे सामुदायिक सहभाग यंत्रणेतील कमतरता दर्शवते आणि अभियानांतर्गत अपेक्षित शाश्वतता व मालकी हक्काच्या उद्‌दिष्टांना बाधा आणते.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की, सामुदायिक योगदानाची अट माफ करण्याचा प्रस्ताव (जानेवारी 2024) डब्ल्युएसएसडीकडे सादर करण्यात आला असून, या प्रस्तावाला मंजुरी मिळाल्यानंतर योजनांना अंतिम स्वरूप देण्याची प्रक्रिया जलद केली जाईल.

## 6.3 योजनांच्या देखभालीसाठी कुशल मनुष्यबळाचा विकास

योजनांच्या ओ&एमची निरंतर गरज भागवण्यासाठी, जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार गवंडी, प्लंबर, इलेक्ट्रिशियन, पंप ऑपरेटर यांसारख्या गावपातळीवरील कुशल मनुष्यबळ (ज्यांना 'बेअरफूट टेक्निशियन' म्हटले जाते) शोधून काढणे आणि त्यांची क्षमता वाढवण्याची तरतूद होती. एसडब्ल्युएसएमने ग्रामपंचायतींमध्ये मनुष्यबळ शोधून त्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी 'नल जल मित्र योजना' (सप्टेंबर 2023) सुरू केली. तथापि, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, प्रत्येक जिल्ह्यातून 'नल जल मित्र' शोधण्यासाठी नामांकने केवळ ऑक्टोबर 2024 मध्ये मागवण्यात आली होती आणि शोधण्याची व प्रशिक्षण देण्याची पुढील प्रक्रिया राज्यात अद्‌याप सुरू व्हायची होती.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025) शासनाने सांगितले की, सप्टेंबर 2025 पर्यंत 74,157 उमेदवारांची पूर्व-चाचणी करण्यात आली असून, सर्व उमेदवारांची चाचणी पूर्ण झाल्यावर प्रशिक्षण सुरू केले जाईल.

अशाप्रकारे, उमेदवारांचा शोध/चाचणी आणि बेअरफूट टेक्निशियनच्या प्रशिक्षणाच्या प्रक्रियेतील विलंबामुळे, जेजेएम अंतर्गत येणारी गावे डब्ल्युएसएस पूर्ण झाल्यावर ओ&एम च्या निरंतर गरजेसाठी सेवा देण्यास तयार नव्हती.

---

[32] अहिल्यानगर-253, ठाणे-138, जळगाव-164, सोलापूर-340, पुणे-155, कोल्हापूर-417

## 6.4 सौर ऊर्जेवर आधारित पंपिंग प्रणाली

डब्ल्युएसएसचा आवर्ती ऊर्जा खर्च कमी करण्यासाठी सौरऊर्जेवर आधारित पंपिंग प्रणालीच्या संयुक्त वापराचा शोध घेण्यावर जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनी भर दिला आहे.

लेखापरीक्षणात असे दिसून आले की राज्यात 8,995 डब्ल्युएसएस सौरऊर्जेवर आधारित आहेत. यापैकी 1,730 डब्ल्युएसएस निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये होत्या. निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमधील या डब्ल्युएसएस मध्ये सौर प्रणालीच्या स्थापनेची स्थिती **तक्ता 19** मध्ये दर्शविली आहे.

**तक्ता 19: सौर ऊर्जेवर आधारित डब्ल्युएसएस चा तपशील**

| जिल्ह्याचे नाव | सौर ऊर्जा-आधारित डब्ल्युएसएस ची संख्या | | | सौर पॅनेल बसवलेल्या डब्ल्युएसएस ची संख्या | | | ज्या डब्ल्युएसएस मध्ये अद्याप सौर पॅनेल बसवायचे आहेत त्यांची संख्या |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | झेडपी | एमजेपी | एकूण | झेडपी | एमजेपी | एकूण | |
| अहिल्यानगर | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| जळगाव | 75 | 1 | 76 | 75 | 1 | 76 | 0 |
| कोल्हापूर | 455 | 8 | 463 | 31 | 0 | 31 | 432 |
| पुणे | 598 | 20 | 618 | 142 | 0 | 142 | 476 |
| सोलापूर | 24 | 0 | 24 | 17 | 0 | 17 | 7 |
| ठाणे | 549 | 0 | 549 | 161 | 0 | 161 | 388 |
| **एकूण** | **1701** | **29** | **1730** | **426** | **1** | **427** | **1303** |

*स्रोत: विभागाकडून पुरवण्यात आलेली माहिती*

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, निवडलेल्या दोन जिल्ह्यांअंतर्गत तीन[33] गावांच्या योजनांच्या अंदाजपत्रकात सौरऊर्जेवर आधारित पंपिंग सिस्टीम बसवण्याचा समावेश होता आणि या तीन योजनांच्या इतर घटकांच्या बांधकामावर ₹ 3.29 कोटी खर्च करण्यात आला होता. तथापि, जमिनीच्या अनुपलब्धतेमुळे सौर पॅनेल बसवण्याचे काम झाले नाही.

कार्य. अभि., जिल्हा परिषद, कोल्हापूर आणि पुणे यांनी मान्य केले की, आवश्यक जमिनीच्या अनुपलब्धतेमुळे सौर पॅनेल बसवता आले नाहीत आणि बारवे गावाच्या बाबतीत जमीन नंतर उपलब्ध करून देण्यात आली.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, डब्ल्युएसएसच्या सौरीकरणाचा प्रस्ताव पुढील आवश्यक कार्यवाहीसाठी डब्ल्युएसएसडीकडे सादर

[33] बारवे आणि भडगाव (जि. कोल्हापूर) आणि कोडीत खुर्द (जि. पुणे).

करण्यात आला आहे आणि त्यासाठी बाह्य निधी मिळवण्याच्या पर्यायावरही विचार सुरू आहे.

## 6.5 भूजल आधारित योजनांसाठी कृत्रिम पुनर्भरण प्रणाली

पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतांचे आणि योजनांचे दीर्घकालीन शाश्वत नियोजन, संपूर्ण डिझाइन कालावधीसाठी आणि संकटकाळातही सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता सुनिश्चित करते. जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, भूजल स्रोतांवर आधारित डब्ल्युएसएसच्या अंदाजामध्ये बोअरवेल पुनर्भरण संरचनांचा समावेश असणे आवश्यक आहे.

आयएमआयएसच्या आकडेवारीनुसार, राज्यात 51,177 भूजल आधार स्रोत आहेत आणि निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये 8,913 भूजल आधार स्रोत डब्ल्युएसएस होते. निवडलेल्या 24 गावांपैकी 13 गावांमध्ये भूजल स्रोत आधारित डब्ल्युएसएस होते. लेखापरीक्षणामध्ये असे दिसून आले की, कोणत्याही गावात बोअरवेल पुनर्भरण संरचना प्रस्तावित नव्हती.

एसडब्ल्युएसएमने (डिसेंबर 2024) सांगितले की, भूजल स्रोतांमध्ये पुनर्भरण संरचना सुनिश्चित करणे आणि त्यांची अंमलबजावणी करणे ही जीएसडीएची प्राथमिक जबाबदारी आहे.

आयुक्त, जीएसडीए, पुणे यांनी सांगितले की, स्रोत शाश्वततेच्या कामांची अंमलबजावणी जिल्हा परिषदांमार्फत केली जात आहे.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, जिथे भूजलाची उपलब्धता पुरेशी आहे, तिथे डब्ल्युएसएसमध्ये स्रोत शाश्वततेचे उपाय प्रस्तावित नाहीत.

उत्तर स्वीकार्य नाही कारण जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांमध्ये (परिच्छेद 11.2) असे नमूद केले आहे की नळजोडणीची कार्यक्षमता ठरवण्यासाठी स्रोत शाश्वतता ही एक अट आहे. त्यामुळे, डब्ल्युएसएस तिच्या संपूर्ण डिझाइन कालावधीत कार्यरत राहील याची खात्री करण्यासाठी, पाणीटंचाईग्रस्त गावांसह सर्व डब्ल्युएसएससाठी स्रोत शाश्वततेचे उपाय योजणे आवश्यक होते. 13 गावांच्या व्हीएपी मध्ये असे नमूद केले होते की, तेथे कोणतीही विद्यमान पुनर्भरण संरचना नव्हती. यावरून असे दिसून येते की, योजनेअंतर्गत नियोजनासाठी व्हीएपी विचारात घेतल्या गेले नाहीत आणि पुनर्भरण संरचना या स्रोत शाश्वततेसाठी असतात, ज्या भूजल पुनर्भरणास मदत करतात आणि त्यामुळे भविष्यातील जलसुरक्षा सुनिश्चित होते याबद्दल अंमलबजावणी संस्थांना माहिती नव्हती.

## 6.6 सनियंत्रण

कार्यक्रमाच्या संसाधनांचा कार्यक्षम वापर सुनिश्चित करण्यासाठी सनियंत्रण आणि मूल्यांकन आवश्यक आहे, जेणेकरून नियोजित वेळेत अपेक्षित परिणाम साध्य होतील. शासकीय कार्यक्रम दीर्घ कालावधीसाठी आणि विविध स्तरांवर राबवले जात असल्यामुळे, एक मजबूत आणि प्रभावी कार्यक्रम सनियंत्रण व मूल्यांकन प्रणाली असणे अत्यावश्यक आहे. प्रभावी देखरेख यंत्रणा नळजोडण्यांची कार्यक्षमता, म्हणजेच विहित गुणवत्तेच्या पिण्याच्या पाण्याचा पुरेशा प्रमाणात नियमित पुरवठा, सुनिश्चित करेल.

### 6.6.1 जेजेएम अंतर्गत तांत्रिक हस्तक्षेप आणि नवकल्पनांचा अवलंब

ग्रामीण पाणी पुरवठा क्षेत्राला भूभाग, पुरेशा दर्जेदार पाण्याची उपलब्धता आणि इतर अनेक किरकोळ आव्हानांचा सामना करावा लागतो, हे लक्षात घेऊन भारत सरकारने जेजेएमच्या नियोजन आणि अंमलबजावणी दरम्यान वापरण्यासाठी नाविन्यपूर्ण तांत्रिक उपाययोजना सुचवल्या. काही प्रकरणांमध्ये, आव्हानांच्या गुंतागुंतीच्या स्वरूपामुळे, उपलब्ध तंत्रज्ञान एक सर्वसमावेशक उपाय प्रदान करण्यास असमर्थ ठरले आणि म्हणूनच नाविन्यपूर्ण उपायांची आवश्यकता होती.

ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांसंबंधी व्यवस्थापनाच्या निर्णय प्रक्रियेला आधार देण्यासाठी माहितीचे नियमित संकलन आणि विश्लेषण करण्याकरिता सेन्सर्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आयओटी), सानुकूलित डॅशबोर्ड, स्काडा प्रणाली आणि जिल्हा मीटरिंग क्षेत्र (डीएमए) यांसारख्या माहिती तंत्रज्ञान साधनांचा वापर करण्याचे जेजेएमचे उद्दिष्ट आहे. हे सेन्सर्स विविध मापदंड मोजू शकतात, ज्यात वेगवेगळ्या स्रोतांमधून दररोज काढल्या जाणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण, भूजल-आधारित योजनांसाठी बोअरवेलमधील पाण्याची पातळी आणि साठवण टाक्यांमधील ओव्हरफ्लो सेन्सर्सच्या आधारे पंपांचे कार्य यांचा समावेश आहे. याव्यतिरिक्त, पीएच पातळी, नायट्रेट्सची उपस्थिती आणि क्षारता यांसारख्या पाण्याच्या गुणवत्तेच्या पैलूंवर लक्ष ठेवण्यासाठी मूलभूत सेन्सर्स स्थापित केले जाऊ शकतात. ही माहिती नियमित अंतराने संकलित केली जाऊ शकते आणि ती एकतर मॅन्युअल पुनर्प्राप्तीसाठी डेटा लॉगरमध्ये संग्रहित केली जाऊ शकते किंवा सिम कार्ड वापरून क्लाउड सर्व्हरवर प्रसारित केली जाऊ शकते. जेजेएम डॅशबोर्डद्वारे ही माहिती कोणीही हाताळु शकते.

लेखापरीक्षणामध्ये असे आढळून आले की, **तक्ता 20** मध्ये दर्शविल्याप्रमाणे निवडलेल्या सर्व जिल्ह्यांमधील अंमलबजावणी संस्थांनी सुचविलेल्या उपाययोजनांचा अवलंब (सप्टेंबर 2024 पर्यंत) केला नाही

**तक्ता 20: तांत्रिक हस्तक्षेपाचा तपशील आणि त्याचा अवलंब**

| सुचवलेला तांत्रिक हस्तक्षेप | हस्तक्षेप वापर | अवलंबनाची स्थिती |
|---|---|---|
| सेन्सर्स | पाण्याची पातळी, विसर्ग, पाण्याची गुणवत्ता, स्वयंचलित मोटरचे कार्य, माहिती नोंदवण्यासाठी डेटा लॉगर इत्यादींचे निरीक्षण करणे. | अवलंबीले नाही |
| स्काडा प्रणालीसह जिल्हा मीटरिंग क्षेत्र (डीएमए) | प्रसारणादरम्यान एमव्हीएस मधील पाण्याची हानी कमी करण्यासाठी | अवलंबीले नाही |
| इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आयओटी) | जेजेएम अंतर्गत तयार केलेल्या मालमत्तांच्या कार्यक्षमतेची देखरेख | अवलंबीले नाही |

निवडलेल्या जिल्ह्यांमधील कोणत्याही डब्ल्युएसएस मध्ये प्रभावी सनियंत्रणासाठी तांत्रिक देखरेख साधनांचा अवलंब करण्यात आला नाही.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की 389 बहु ग्राम योजना (एमव्हीएस) सेन्सर्सची स्थापना आणि आयओटीचा अवलंब करण्यात आला आहे आणि 617 मध्ये स्थापीत करण्याचे काम प्रगतीपथावर आहे. महाराष्ट्रात डीएमए चा अवलंब करण्यात आलेला नाही. आता आयओटी च्या अंमलबजावणीसाठी बाह्य संस्थांकडून निधी मिळवण्याचे प्रस्ताव विचाराधीन आहेत.

वस्तुस्थिती अशी होती की, एमव्हीएस मध्ये स्काडा प्रणालीचा अवलंब करण्यात आला नव्हता, तर सेन्सर्स आणि आयओटीची अंशतः अंमलबजावणी करण्यात आली होती, मात्र एसव्हीएसमध्ये त्यांची स्थापना करण्यात आली नव्हती.

### 6.6.2 आयएमआयएस मधील विसंगती

प्रत्येक एफएचटीसीची नोंद घेण्यासाठी जेजेएम अंतर्गत एक समर्पित आयएमआयएस तयार करण्यात आले होते. जेजेएम, आयएमआयएस मध्ये जेजेएम डॅशबोर्डचा समावेश होता, ज्यामध्ये लाभार्थ्यांची संख्या, राज्य/जिल्हा/गावात दिलेल्या नळजोडणीची प्रगती, सर्व योजनांच्या भौतिक आणि आर्थिक प्रगतीचे निरीक्षण इत्यादी दर्शवले जात होते.

लेखापरीक्षणामध्ये निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये जेजेएम आणि आयएमआयएस मध्ये खालील तफावतीची प्रकरणे आढळून आली:

- **तक्ता 21** मध्ये दाखवल्याप्रमाणे, 2019-24 या वर्षात राज्यात निधी वितरणासाठी आणि खर्चासाठी जेजेएम, आयएमआयएस वर दर्शवलेला निधी, उपयोगीता प्रमाणपत्रांशी जुळला नाही:

**तक्ता 21: जेजेएम-आयएमआयएस आणि यूसी आकडेवारीमधील तफावत**

| वर्ष | यूसीनुसार वाटप केलेला निधी | | जेजेएम डॅशबोर्ड (फॉर्म- डी1) नुसार वाटप केलेला निधी | |
|---|---|---|---|---|
| | **केंद्र वाटा** | **राज्य वाटा** | **केंद्र वाटा** | **राज्य वाटा** |
| 2019-2024 | 13882.11 | 13677.15 | 13829.03 | 13406.90* |
| वर्ष | यूसीनुसार खर्च | | जेजेएम डॅशबोर्डनुसार खर्च (फॉर्म- डी1) | |
| | **केंद्र वाटा** | **राज्य वाटा** | **केंद्र वाटा** | **राज्य वाटा** |
| 2019-2024 | 13310.64 | 13099.87 | 12477.67 | 12573.24 |

** 2019-22 साठी निधी उपलब्ध नाही*

निवडलेल्या जिल्ह्यातील आयएमआयएस मधील विसंगतींची उदाहरणे खाली सविस्तरपणे दिली आहेत:

| **अंमलबजावणी संस्था** | **आयएमआयएसमधील विसंगती** | **विभागाचे उत्तर** |
|---|---|---|
| झेडपी, ठाणे | ठाणे जिल्ह्यात, जिल्हा परिषदेमार्फत आयएमआयएस मध्ये एकूण 1180 डब्ल्युएसएस अंमलबजावणीखाली असल्याचे दाखवण्यात आले होते. तथापि, जिल्हा परिषदेने अंमलबजावणीखाली असलेल्या 720 योजनांची यादी सादर केली. | कार्य. अभि., झेडपी, ठाणे यानी उत्तर दिले की, वास्तविक डब्ल्युएसएस 720 होत्या, तथापि, आयएमआयएस वर दर्शविलेल्या 1180 डब्ल्युएसएस मध्ये प्रत्यक्ष पाईपद्वारे पाणी पुरवठा योजना, एफएचटीसी, जिल्हा परिषद शाळा आणि अंगणवाड्या, एनआरडीडब्ल्युपी योजनेतील नोंदी आणि काही दुबार नोंदींचा समावेश होता.<br><br>हे उत्तर पटण्यासारखे नाही, कारण एफएचटीसी, जिल्हा परिषद शाळा आणि अंगणवाडी या योजना ठाणे जिल्हा परिषदेने जेजेएम अंतर्गत राबवलेल्या एकूण 720 योजनांचाच भाग होत्या. |
| झेडपी, अहिल्यानगर | कोपरगाव तालुक्याच्या मढी खुर्द गावात, आयएमआयएस नुसार एकूण नियोजित एफएचटीसी 10 असून घरांना 17 एफएचटीसी पुरवण्यात आल्या आहेत. | कार्य. अभि., झेडपी, अहिल्यानगर यांनी आयएमआयएस मधील माहिती जुळत नसल्याबद्दल उत्तर दिले नाही आणि ग्रामपंचायतीच्या मागणीनुसार एफएचटीसी देण्यात आल्याचे सांगितले. |

| अंमलबजावणी संस्था | आयएमआयएसमधील विसंगती | विभागाचे उत्तर |
|---|---|---|
| एसडब्ल्युएसएम | आयएमआयएस डॅशबोर्डनुसार, जेजेएम अंतर्गत नळजोडणी मिळालेल्या कुटुंबांची एकूण संख्या 28,38,011 (जुलै 2024) (2020-21 ते 2023-24 या कालावधीत स्वस्रोताद्वारे नळजोडणी असलेल्या कुटुंबांची संख्या) होती. तथापि, या जोडण्या जलजीवन अभियानाच्या नियोजित लाभार्थ्यांचा भाग नव्हत्या. | प्रत्युत्तरात, एसडब्ल्युएसएमने सांगितले की, गावाचा एचजीजे दर्जा दर्शवण्यासाठी एनजेजेएमने आयएमआयएसमध्ये खाजगी जोडण्यांची नोंद करण्यास परवानगी दिली आहे.<br><br>तथापि, या खाजगी जोडण्यांमध्ये जेजेएमच्या नियमांनुसार पाण्याची गुणवत्ता आणि प्रमाण सुनिश्चित केले जाऊ शकले नाही. |
| एमजेपी, संगमनेर | कार्य. अभि.,एमजेपी, संगमनेरच्या आयएमआयएस डेटामध्ये एकूण 58 कामे पूर्ण झाल्याचे दाखवले आहे, तर विभाग प्रत्यक्षात 55 कामे करत आहे. | कार्य. अभि., एमजेपी संगमनेर यांनी उत्तर दिले की संगमनेर विभागाने एकूण 55 कामे पूर्ण केली असून, त्यापैकी तीन कामे आयएमआयएस (ऑक्टोबर 2024) मध्ये चुकून अपलोड झाली होती. |

या उदाहरणाने असे दिसून येते की, आयएमआयएस मध्ये प्रविष्ट केलेल्या माहितीची अचूकता सुनिश्चित केली गेली नव्हती.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की आयएमआयएस मधील माहीती जिल्हा स्तरावर अद्ययावत केली गेली होती, ज्यावर पुढे देखरेख आणि विश्लेषण केले गेले, विसंगतींचे दररोज निराकरण केले गेले आणि आयएमआयएस वर स्थिती दर्शवण्यासाठी एसडब्ल्युएसएम स्तरावर त्या सोडवल्या गेल्या. सर्व स्तरांवरील सद्यस्थिती दर्शवण्यासाठी आयएमआयएस अद्ययावत केले जाईल.

### 6.6.3 जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियानाच्या बैठका

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये डीडब्ल्युएसएमच्या स्थापनेची तरतूद आहे, जी जिल्हा स्तरावर जेजेएमच्या सर्वांगीण अंमलबजावणीसाठी जबाबदार आहे. डीडब्ल्युएसएमचे प्रमुख जिल्हाधिकारी असतात आणि ही समिती गावांतर्गत डब्ल्युएसएस वर विचारविनिमय करून प्रशासकीय मंजुरी देणे, गावातील जलस्रोतांचे संरक्षण व संवर्धन योजना आखणे, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन, आणि जलस्रोत/पाण्याचे स्रोत प्रदूषित होण्यापासून रोखणे इत्यादी बाबींवर विचार करण्यासाठी मासिक बैठका आयोजित करते.

निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की डीडब्ल्युएसएमने बैठका आयोजित करण्याच्या वेळापत्रकाचे पालन केले नाही. पाच जिल्ह्यांमध्ये, डीडब्ल्युएसएमच्या बैठकांमध्ये 62 *टक्क्यांपासून* ते 78 *टक्क्यांपर्यंत* तूट होती. पुणे जिल्ह्यात एकूण बैठकांमध्ये कोणतीही तूट नसली तरी, 2019-20, 2020-21 आणि 2023-24 या वर्षांमध्ये बैठकांमध्ये तूट होती. डीडब्ल्युएसएमच्या बैठकांचा तपशील तक्ता 22 मध्ये दर्शविला आहे.

**तक्ता 22: डीडब्ल्युएसएमद्वारे आयोजित बैठका**

| जिल्ह्याचे नाव | सप्टेंबर 2020 ते मार्च 2024 या कालावधीत घ्यावयाच्या बैठकांची संख्या (55 महिने x दर महिन्याला एक) | बोलावण्यात आलेल्या बैठका | तूट/ आधिक्य | तूट (-) / आधिक्य (+) टक्केवारीमध्ये |
|---|---|---|---|---|
| अहिल्यानगर | 55 | 19 | 36 | (-) 65 |
| जळगाव | 55 | 20 | 35 | (-) 64 |
| कोल्हापूर | 55 | 21 | 34 | (-) 62 |
| पुणे | 55 | 62 | (+) 7 | (+) 13 |
| सोलापूर | 55 | 14 | 41 | (-) 75 |
| ठाणे | 55 | 12 | 43 | (-) 78 |

तक्ता 22 च्या विश्लेषणातून असे दिसून येते:

1. बैठकीच्या अनिवार्य वेळापत्रकाचे पद्धतशीरपणे पालन न करणे: जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार, प्रशासकीय मंजुरी देणे, जलस्रोतांची शाश्वतता, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन आणि जलस्रोत/तलाव प्रदूषित होण्यापासून रोखणे यासाठी डीडब्ल्युएसएमची मासिक बैठक होणे आवश्यक आहे. सप्टेंबर 2020 ते मार्च 2024 या कालावधीत नियोजित असलेल्या 55 बैठकांच्या तुलनेत, जिल्हावार बैठकांमध्ये 62 ते 78 *टक्क्यांची* तूट दिसून आली. ह्या केवळ काही तुरळक चुका नसून, जिल्हास्तरीय प्रशासकीय यंत्रणेतील प्रणालीगत कमकुवतपणा दर्शवते.

2. पुणे जिल्ह्यात एकूण 55 सभांच्या तुलनेत गरजेपेक्षा जास्त सभा (62 सभा) झाल्या असल्या तरी, निर्धारित वेळापत्रकाचे सातत्याने पालन झाले नाही, कारण 2019-20, 2020-21 आणि 2023-24 या वर्षांमध्ये सभांमध्ये कमतरता दिसून आली. यावरून सभा नियमित आणि पद्धतशीरपणे घेण्याऐवजी, त्या ठराविक कालावधीतच आयोजित केल्या गेल्या आणि इतर कालावधीत वगळल्या गेल्या, असे दिसून येते की सभा बोलावण्यात अनियमितता आहे.

3. गावांतर्गत डब्ल्युएसएसला प्रशासकीय मंजुरी देणे, जलस्रोतांचे संरक्षण व संवर्धनाचे नियोजन करणे, सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करणे आणि जलस्रोतांचे प्रदूषण रोखणे ही जबाबदारी डीडब्ल्युएसएमची आहे. डीडब्ल्युएसएमच्या बैठकांमध्ये 62 ते 78 *टक्के* तूट असल्यामुळे, डब्ल्युएसएसचे सनियंत्रण करता

आले नाही आणि ***परिच्छेद 3.6, 4.1.1, 4.1.2, 4.1.3,*** आणि ***6.2*** मध्ये चर्चा केल्यानुसार, योजनांच्या खर्चात सुधारणा, जमिनीच्या अनुपलब्धतेमुळे डब्ल्युएसएसच्या अंमलबजावणीस विलंब, वन विभागाकडून परवानगी न मिळणे, वस्त्यांचा जेजेएम अंतर्गत समावेश न होणे, पाण्याची गुणवत्ता आणि सामुदायिक योगदानाची वसुली इत्यादी समस्या निदर्शनास आल्या.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की योजनेच्या अधिक चांगल्या अंमलबजावणीसाठी डीडब्ल्युएसएम ला नियमित बैठका घेण्याचे निर्देश दिले जातील.

### 6.6.4 पाणी पुरवठा योजनांची कामे आणि कामांच्या नोंदवहीसाठी त्रिपक्षीय करार

जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांच्या परिच्छेद 3.5 मध्ये असे नमूद केले आहे की, जेजेएम अंतर्गत कामांसाठी डीडब्ल्युएसएम, व्हीडब्ल्युएससी आणि कार्यांवयन संस्था यांच्यासोबत त्रिपक्षीय करार करणे आवश्यक होते. या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये असेही नमूद केले आहे की, त्रिपक्षीय तपासणीदरम्यान मोजमाप आणि चर्चेचे मुद्दे नोंदवण्यासाठी व्हीडब्ल्युएससीद्वारे एक कार्य नोंदवही (वर्क रजिस्टर) ठेवली जावी. पुढे, अंमलबजावणी संस्थांनी या कार्य नोंदवहींच्या आधारे कार्यांवयन संस्थाच्या देयकांवर प्रक्रिया करावी.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, निवडलेल्या सर्व जिल्ह्यांमध्ये, मार्गदर्शक तत्वांमध्ये नमूद केलेल्या त्रिपक्षीय करारांऐवजी, पाणी पुरवठा योजनांच्या कामांसाठीचे करार केवळ डीडब्ल्युएसएम आणि कंत्राटदार यांच्यातच (द्विपक्षीय) करण्यात आले होते. शिवाय, जेजेएम अंतर्गत कोणत्याही डब्ल्युएसएससाठी कार्य नोंदवही ठेवली गेली नव्हती. त्यामुळे, डब्ल्युएसएसच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत ग्रामपंचायती/ व्हीडब्ल्युएससी यांचा सहभाग नव्हता.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की योजनेच्या अंमलबजावणीसाठी मार्गदर्शक तत्वांचे पालन करण्याकरिता अंमलबजावणी संस्थांना सूचना निर्गमित केल्या जातील.

### 6.6.5 तक्रार निवारण प्रणाली अंतर्गत न सोडवलेल्या तक्रारी

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांनुसार, समुदायाला एक समर्पित टोल-फ्री क्रमांक, ऑनलाइन पोर्टल इत्यादींच्या माध्यमातून संबंधित डीडब्ल्युएसएम/ एसडब्ल्युएसएम कडे तक्रारी दाखल करण्यासाठी सक्षम केले जावे, असे नमूद केले होते. एसडब्ल्युएसएमने (मार्च 2024) “महाजल समाधान” नावाचे तक्रार निवारण पोर्टल सुरू केले, परंतु समर्पित टोल-फ्री क्रमांक अद्याप कार्यान्वित

व्हायचा होता. तक्रारींचे निराकरण करण्यासाठी ग्रामपंचायत/तालुका स्तरावर एक ते तीन दिवसांचा आणि जिल्हा स्तरावर दोन ते सात दिवसांचा कालावधी होता. प्रत्येक स्तरावरील न सुटलेल्या तक्रारी आपोआप संबंधित सीईओ, झेडपी किंवा एसई, एमजेपी यांच्याकडे पाठवल्या जात होत्या, जे पुढील कारवाईसाठी त्या तक्रारी योग्य अधिकाऱ्यांकडे सोपवत असत.

निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, मार्च 2024 ते डिसेंबर 2024 या कालावधीत, पोर्टलवर एकूण 46 तक्रारी प्राप्त झाल्या, त्यापैकी 26 विविध स्तरांवर सोडवल्या गेल्या आणि 20 अनिर्णीत राहिल्या.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, अंमलबजावणी संस्थांच्या सर्व अधिकाऱ्यांची वापरकर्ता निर्मिती आणि पडताळणी प्रक्रिया डिसेंबर 2024 पर्यंत पूर्ण झाली नव्हती. त्यामुळे, प्रणालीमध्ये काही तक्रारींकडे दुर्लक्ष झाले होते. तथापि, त्या तक्रारी प्रत्यक्षरित्या सोडवण्यात आल्या आहेत आणि प्रणालीमध्ये सर्व अधिकारी/ वापरकर्ते उपलब्ध नसल्यामुळे टोल फ्री क्रमांक सुरू करण्यात आला नाही.

## 6.7 प्रमुख हितधारकांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या

जेजेएमच्या अंमलबजावणीमध्ये ग्रामीण समुदाय, ग्रामपंचायत/ व्हीडब्ल्युएससी, एसडब्ल्युएसएम यांचा समावेश आहे. खालुन-वर नियोजनाचा आणि मागणी-आधारित विकेंद्रिकृत अंमलबजावणीचा दृष्टिकोन लक्षात घेऊन प्रत्येक हितधारकाची सविस्तर भूमिका तयार करण्यात आली आहे.

### 6.7.1 नेमून दिलेल्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांची पूर्तता

ग्रामीण समुदायांना दीर्घकालीन पिण्याच्या पाण्याची सुरक्षा मिळवून देण्याकरीता जेजेएमच्या यशस्वी अंमलबजावणीसाठी सर्व हितधारकांच्या महत्त्वपूर्ण भूमिका आणि जबाबदाऱ्या खालीलप्रमाणे आहेत: -

**ग्रामपंचायत/ व्हीडब्ल्युएससी** - ग्रामपंचायत/ व्हीडब्ल्युएससीची मुख्य भूमिका व्हीएपी तयार करणे, सामुदायिक योगदानासाठी समुदायाला प्रेरित करणे, एफटीकेचा वापर करुन पाण्याची गुणवत्ता चाचणी सुनिश्चितता, सांडपाण्याचा पुनर्वापर, जलसंधारण उपाययोजना इत्यादींसह गावांतर्गत पायाभूत सुविधांच्या बांधकामावर देखरेख करणे ही होती.

**अंमलबजावणी संस्था** - व्हीएपी तयार करण्यासाठी तांत्रिक मदत करणे, लाभार्थ्यांना नियमितपणे पुरेशा प्रमाणात सुरक्षित पिण्याचे पाणी पुरवणे, सामाजिक देखरेखीसाठी सार्वजनिक डोमेनमध्ये प्रत्यक्ष भौतिक आणि आर्थिक प्रगतीची माहिती देणे, पाणी पुरवठा योजनेच्या देखरेखीसाठी तांत्रिक देखरेख

साधनांचा अवलंब करणे, पाणी पुरवठा योजनेच्या सर्व मालमत्तांना जिओ-टॅग करणे इत्यादींसाठी अंमलबजावणी संस्था जबाबदार होत्या.

**जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियान** - डीडब्ल्युएसएम, व्हीएपी तयार करण्याची खात्री करणे आणि त्यास मान्यता देणे, प्रत्येक घराला एफएचटीसी देण्यासाठी डीएपी अंतिम करणे, बेअरफूट मेकॅनिक शोधणे आणि त्यांना ओ&एम साठी प्रशिक्षित करणे, आयएसए ची नियुक्ती करणे आणि त्यांची कामगिरी याची देखरेख करणे, पूर्ण झालेल्या योजना व्हीडब्ल्युएससी कडे सुपूर्द करणे इत्यादी साठी जबाबदार होते.

**राज्य जल आणि स्वच्छता अभियान**- एसडब्ल्युएसएम हे राज्य कृती आराखडा अंतिम करणे, योजनांसाठी जमिनीचे मूल्यांकन, आर्थिक नियोजन आणि निधीचा वेळेवर वापर, विविध विभाग आणि संस्थांमध्ये समन्वय साधणे इत्यादींसाठी जबाबदार होते.

लेखापरीक्षणामध्ये व्हीडब्ल्युएससी, डीडब्ल्युएसएम, अंमलबजावणी संस्था आणि एसडब्ल्युएसएम यांच्याकडून त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या पार पाडण्यात त्रुटी आढळून आल्या, ज्याचा तपशील तक्ता 23 मध्ये दिला आहे.

**तक्ता 23: हितधारकांच्या भूमिकांचा तपशील आणि त्यांच्या पूर्ततेची स्थिती**

| भागधारक | जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार नियोजनातील भूमिका | पूर्ण झाले की नाही | लेखापरीक्षणामध्ये पाहिलेले परिणाम |
|---|---|---|---|
| व्हीडब्ल्युएससी | व्हीएपी बनविणे सुनिश्चित करणे | काही प्रमाणात | व्हीडब्ल्युएससींनी ग्रामपंचायतींकडून मिळालेले ठराव/माहिती विचारात न घेता आणि सर्व आवश्यक मापदंडांचा समावेश न करता व्हीएपी तयार केला. ***(परिच्छेद 2.1.1)*** |
| | एफटीके वापरून आणि प्रयोगशाळांमार्फत पाण्याची नियतकालिक तपासणी करणे आणि त्याची माहिती समाजात प्रसारित करणे. | काही प्रमाणात | निवडलेल्या तीन गावांमध्ये एफटीके किटद्वारे पाण्याच्या गुणवत्तेच्या देखरेखीत कमतरता असल्याचे आढळून आले. निवडलेल्या पाच जिल्ह्यांमध्ये पाण्याच्या स्रोतांच्या तपासणीत लक्षणीय त्रुटी होत्या. ***(परिच्छेद 5.1.2)*** |
| डीडब्ल्युएसएम | जिल्हा कृती आराखडा अंतिम करणे | काही प्रमाणात | निवडलेल्या जिल्ह्यांमधील एकाही डीडब्ल्युएसएम ने जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांमध्ये परिकल्पित केल्यानुसार, आवश्यक मापदंडांचा समावेश करून डीएपी तयार केला नाही. ***(परिच्छेद 2.1.2)*** |

| भागधारक | जेजेएम मार्गदर्शक तत्त्वांनुसार नियोजनातील भूमिका | पूर्ण झाले की नाही | लेखापरीक्षणामध्ये पाहिलेले परिणाम |
|---|---|---|---|
| | गवंडीकाम, प्लंबिंग, फिटिंग इत्यादी क्षेत्रांमधील कुशल मनुष्यबळ (बेअरफूट मेकॅनिक) शोधणे. | नाही | डीडब्ल्युएसएम आवश्यक कर्मचारी (बेअरफूट मेकॅनिक) शोधण्यात अयशस्वी ठरले. प्रत्येक जिल्ह्यातून नल जल मित्र ओळखण्यासाठी ऑक्टोबर 2024 मध्ये नामांकने मागवण्यात आली होती, परंतु शोधण्याची आणि प्रशिक्षणाची पुढील प्रक्रिया राज्यात अद्याप सुरू व्हायची होती. ***(परिच्छेद 6.3)*** |
| | गावातील जलस्रोतांचे संरक्षण आणि संवर्धन यावर विचार करण्यासाठी व त्यांना प्रशासकीय मंजुरी देण्यासाठी मासिक सभा आयोजित करणे | काही प्रमाणात | निवडलेल्या सहा अंमलबजावणी संस्थांपैकी पाचमध्ये डीडब्ल्युएसएम बैठका आयोजित करण्यात 62 *टक्क्यांपासून* ते 78 *टक्क्यांपर्यंत* कमतरता आढळली. ***(परिच्छेद 6.6.3)*** |
| अंमलबजावणी संस्था | सामाजिक देखरेखीसाठी प्रत्यक्ष भौतिक आणि आर्थिक प्रगती सार्वजनिक डोमेनमध्ये रिअल-टाइममध्ये उपलब्ध करून देणे. | काही प्रमाणात | आयएमआयएस वर चुकीचा, फुगवलेला आणि अप्रमाणित माहीती अपलोड केल्याची प्रकरणे निदर्शनास आली. ***(परिच्छेद 6.6.2)*** |
| | ग्रामीण पाणी पुरवठा योजनांसंबंधी व्यवस्थापकीय निर्णय घेण्यासाठी माहितीचे नियमित संकलन आणि विश्लेषण करण्याकरिता सेन्सर्स, आयओटी, सानुकूलित डॅशबोर्ड्स इत्यादींसारख्या आयटी साधनांचा प्रभावी वापर करणे. | नाही | कोणत्याही अंमलबजावणी संस्थांनी पाणी पुरवठा योजनेच्या यशस्वी देखरेखीसाठी तांत्रिक देखरेख साधनांचा अवलंब केला नाही. ***(परिच्छेद 6.6.1)*** |
| | जेजेएम राज्यांना पारदर्शकता आणि देखरेखीसाठी, पाणी पुरवठा योजनांच्या सर्व मालमत्तांना जिओ-टॅग करणे बंधनकारक करते. | नाही | लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, योजनांच्या पाण्याच्या स्रोतांना दोन-तीन वेळा जिओ-टॅग करून जिओ-टॅगिंगची उपलब्धी वाढवून दाखवण्यात आली होती. ***(परिच्छेद 4.5)*** |
| एसडब्ल्युएसएम | राज्य कृती योजनेला अंतिम रूप देणे | नाही | एसडब्ल्युएसएमने राज्यासाठी एसएपी तयार केले नाही. (***परिच्छेद 2.1.3)*** |

| भागधारक | जेजेएम मार्गदर्शक तत्वांनुसार नियोजनातील भूमिका | पूर्ण झाले की नाही | लेखापरीक्षणामध्ये पाहिलेले परिणाम |
|---|---|---|---|
| | पाणी आणि महसुलाची सतत होणारी हानी थांबवण्यासाठी अनधिकृत/मीटर नसलेल्या/हिशोब नसलेल्या जोडण्यांवर कारवाईचा निर्णय घेणे. | नाही | एसडब्ल्युएसएमने जेजेएम अंतर्गत नळजोडण्यांना मीटर लावण्याचे नियोजन केले नाही. शिवाय, योजनांच्या अंदाजपत्रकात मीटरच्या तरतुदींचा समावेश न करण्याचे निर्देशही दिले. (*परिच्छेद 4.2*) |
| | योजनांसाठी जमिनीची उपलब्धता | नाही | एसडब्ल्युएसएमने योजनेसाठी आवश्यक असलेल्या जमिनीची उपलब्धता न तपासल्यामुळे, जमिनी अभावी अनेक योजनांची पूर्तता रखडली आहे. *(परिच्छेद 4.1.3)* |

## 6.7.2 अयोग्य/अकार्यक्षम अंमलबजावणी सहाय्यक संस्थेची नियुक्ती

जेजेएमच्या मार्गदर्शक तत्वांमध्ये गैर-सरकारी संस्था/ग्राम संघटना/महिला बचत गट/समुदाय-आधारित संस्था/ट्रस्ट/फाउंडेशन यांचा अंमलबजावणी सहाय्यक संस्था (आयएसए) म्हणून उल्लेख करण्यात आला आहे आणि योजनेच्या अंमलबजावणीमध्ये त्यांचा सहभाग असावा असे विहित केले आहे. मार्गदर्शक तत्वांमध्ये पुढे असे नमूद केले आहे की, गावांतर्गत पाणी पुरवठा पायाभूत सुविधांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी समुदायांना संघटित आणि सहभागी करून घेण्यात भागीदार म्हणून आयएसएची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे.

लेखापरीक्षणात असे आढळून आले की, राज्यातील 40323 गावांपैकी 10780 गावांमध्ये 2021-22 मध्ये 202 आयएसए नियुक्त करण्यात आले होते. तथापि, अकार्यक्षमतेमुळे 49 आयएसए बंद करण्यात आल्याने, 2022-23 मध्ये आयएसएची संख्या 174 आणि 2023-24 मध्ये 153 पर्यंत कमी झाली, ज्यात 7708 गावांचा समावेश होता.

सुरुवातीला सहा निवडक जिल्ह्यांमध्ये 47 आयएसए[34] नियुक्त करण्यात आले होते, परंतु अकार्यक्षमतेमुळे चार जिल्ह्यांमधील 16 आयएसए[35] बंद करण्यात आले. 2020-21 ते 2023-24 या कालावधीत, निवडक जिल्ह्यांमधील या

34 अहिल्यानगर-05+02=07, ठाणे-06, जळगाव-05+01=06, सोलापूर-09, पुणे-10, कोल्हापूर-09.

35 अहिल्यानगर-02, ठाणे-06, जळगाव-06, सोलापूर-02

आयएसए वर ₹ 191.31 लाख खर्च करण्यात आला. एसडब्ल्युएसएमने (डिसेंबर 2024) सांगितले की, असमाधानकारक किंवा अपूर्ण कामगिरीमुळे आयएसए बंद करण्यात आले. डीडब्ल्युएसएमला गावातील संघटनांची नियुक्ती करून उर्वरीत गावे समाविष्ट करण्यास सांगण्यात आले.

निर्गमन बैठकीमध्ये (डिसेंबर 2025), शासनाने सांगितले की, जल जीवन अभियानाअंतर्गत सामाजिक उपक्रम राबवण्यासाठी डीडब्ल्युएसएमला आयएसए म्हणून ग्रामसंघाला नियुक्त करण्याबाबत शासनाने पत्र निर्गमित केले आहे.

***परिच्छेद 2.1.1*** आणि ***6.2*** मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे, अकार्यक्षम/अपुरे आयएसए च्या नियुक्तीमुळे व्हीएपी तयार करण्यात त्रुटी, सामुदायिक योगदानाची वसुली न होणे इत्यादी समस्या निर्माण झाल्या.

### निष्कर्ष

राज्यात कोणतेही संचालन आणि देखभाल धोरण तयार केले गेले नव्हते किंवा अस्तित्वात नव्हते, यामुळे निर्माण केलेल्या पायाभूत सुविधांची देखभाल आणि योजनांच्या संचालनावर प्रतिकूल परिणाम झाला. एकूण देय असलेल्या ₹ 2043.79 कोटींच्या सामुदायिक योगदानापैकी, केवळ ₹ 21.72 कोटी म्हणजेच एक *टक्का* रक्कम जमा झाली. सर्व जिल्ह्यांमधील संघटन पातळीची नगण्यता ही सामुदायिक सहभाग यंत्रणेतील कमतरता दर्शवते आणि जेजेएम अंतर्गत अपेक्षित शाश्वतता व मालकी हक्काच्या उद्दिष्टांना कमी लेखते. डब्ल्युएसएसच्या प्रभावी देखभालीसाठी कुशल मनुष्यबळाचा शोध आणि विकास राज्यात अद्याप सुरू व्हायचा होता. निवडलेल्या जिल्ह्यांमध्ये, हाती घेतलेल्या 1730 डब्ल्युएसएसमध्ये सौर आधारित पंपिंग प्रणाली होती आणि असे आढळून आले की केवळ 25 टक्के डब्ल्युएसएसची स्थापना पूर्ण झाली होती. भूजल-आधारित योजनांसाठी कृत्रिम पुनर्भरण प्रणालीचा अभाव होता.

जेजेएम-आयएमआयएस माहीती विश्वसनीय आणि अचूक नव्हती, जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियानाच्या बैठका नियमितपणे आयोजित केल्या जात नव्हत्या. पाण्याच्या पायाभूत सुविधांच्या देखरेखीसाठी सेन्सर्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आयओटी), सानुकूलित डॅशबोर्ड, स्काडा प्रणाली आणि जिल्हा मीटरिंग क्षेत्र (डीएमए) यांसारखी आयटी साधने एकतर स्वीकारली गेली नाहीत किंवा त्यांची अंमलबजावणी अंशतः केली गेली. ग्रामपंचायत, अंमलबजावणी संस्था आणि कंत्राटदार यांचा समावेश असलेला पाणी पुरवठा योजनांसाठीचा त्रिपक्षीय करार केला गेला नाही, त्यामुळे पाणी पुरवठा योजनांच्या अंमलबजावणीच्या प्रक्रियेत ग्रामपंचायती/व्हीडब्ल्युएससी सहभागी झाल्या नाहीत. सर्व गावांसाठी आयएसए नियुक्त केले गेले नव्हते आणि जे नियुक्त केले गेले ते अकार्यक्षम आढळले.

**शिफारशी**

- *शासनाने लवकरात लवकर ओ&एम धोरणाची निर्मिती व अंमलबजावणी सुनिश्चित करावी आणि डब्ल्युएसएसच्या कार्यक्षम ओ&एम साठी सामुदायिक योगदान गोळा करण्याकरिता एक प्रभावी यंत्रणा तयार करावी.*
- *प्रभावी देखभालीसाठी कुशल मनुष्यबळाच्या विकासाकरिता शासनाने यंत्रणा तयार करावी.*
- *शासनाने सर्व भूजल आधारित योजनांसाठी अंतिम टप्प्याकरिता जलसुरक्षा आणि कृत्रिम पुनर्भरण प्रणाली सुनिश्चित करावी.*
- *शासनाने जेजेएम-आयएमआयएस वरील माहितीची सत्यता सुनिश्चित करावी.*
- *डब्ल्युएसएसचे प्रभावी निरीक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी, शासनाने जिल्हा पाणी व स्वच्छता अभियानाच्या नियमित बैठका घेणे, ग्रामपंचायतीचा समावेश असलेला त्रिपक्षीय करार करणे, तसेच सेन्सर्स, इंटरनेट ऑफ थिंग्ज (आय ओ टी), सानुकूलित डॅशबोर्ड, स्काडा प्रणाली यांसारखी माहिती तंत्रज्ञान साधने आणि डीएमए यांसारख्या यंत्रणांचा अवलंब करण्याचा विचार करावा.*

**(दत्तप्रसाद शिरसाट)**

नागपुर — **महालेखाकार (लेखापरीक्षा-II)**

दिनांक: 29 जून 2026 — **महाराष्ट्र, नागपुर**

प्रतिहस्ताक्षरीत

नवी दिल्ली — **(के. संजय मुर्ती)**

दिनांक: 30 जून 2026 — **भारताचे नियंत्रक व महालेखापरीक्षक**

# परिशिष्टे

# परिशिष्ट-I

*(संदर्भ: परिच्छेद 1.8; पृष्ठ 8)*

## निष्पादन लेखापरीक्षणासाठी निवडलेल्या जिल्ह्यांची, तालुक्यांची, गावांची, ग्रामपंचायतींची/ग्राम पाणी स्वच्छता समित्यांची यादी

| अनु क्रमांक | जिल्ह्याचे नाव | तालुक्याचे नाव | गावाचे नाव | ग्रामपंचायतीचे/ ग्राम पाणी स्वच्छता समितीचे नाव | सर्वेक्षणासाठी निवडलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या |
|---|---|---|---|---|---|
| सर्वोत्कृष्ट कामगिरी करणारा (एफएचटीसी 60 टक्के व त्याहून अधिक प्रदान करण्यात यश) | | | | | |
| 1 | **जळगाव** | 1. बोडवाड | 1. पळसखेडे खु | 1. वरखेडे खु | 20 |
| | | | 2. साळशिंगी | 2. साळशिंगी | 20 |
| | | 2. धरणगाव | 3. चिंचपुरे बी.के. | 3. चिंचपुरेबीके | 20 |
| | | | 4. फुलपट | 4. फुलपट | 20 |
| 2 | **कोल्हापूर** | 3. हातकणंगले | 5. चोकाक | 5. चोकाक | 20 |
| | | | 6. मोजे निलेवाडी | 6. मोजे निलेवाडी | 20 |
| | | 4. कागल | 7. अर्जुनी | 7. अर्जुनी | 20 |
| | | | 8. केंबळी | 8. केंबळी | 20 |
| मध्यम कामगिरी करणारा (एफएचटीसी प्रदान करण्यात 30-60 टक्के यश) | | | | | |
| 3 | **सोलापूर** | 5. दक्षिण सोलापूर | 9. हत्तरसंग | 9. हत्तरसंग | 20 |
| | | | 10. आचेगाव | 10. आचेगाव | 20 |
| | | 6. संगोला | 11. डिकसल | 11. डिकसल | 20 |
| | | | 12. अनकडल | 12. अनकडल | 20 |
| 4 | **अहिल्यानगर (पूर्वीचे अहमदनगर)** | 7. नेवासा | 13. पुनतगाव | 13. पुनतगाव | 20 |
| | | | 14. शिंगवेतुकाई | 14. शिंगवेतुकाई | 20 |
| | | 8. कोपरगाव | 15. तळेगाव माळे | 15. तळेगाव माळे | 20 |
| | | | 16. मढी खु | 16. मढी खु | 20 |
| कमी कामगिरी करणारे (एफएचटीसी प्रदान करण्यातील कामगिरी 30 टक्क्यांपेक्षा कमी) | | | | | |
| 5 | **ठाणे** | 9. शहापूर | 17. वेहलोली | 17. वेहलोली | 20 |
| | | | 18. कुकंभे | 18. बिरवाडी | 20 |
| | | 10. भिवंडी | 19. डोहाळे | 19. डोहाळे | 20 |
| | | | 20. पिसे | 20. पिसे | 20 |
| 6 | **पुणे** | 11. भोर | 21. सारोळे | 21. सारोळे | 20 |
| | | | 22. सावरदरे | 22. सावरदरे | 20 |
| | | 12. मावळ | 23. इंदुरी | 23. इंदुरी | 20 |
| | | | 24. सांगवडे | 24. सांगवडे | 20 |

## परिशिष्ट-II

***(संदर्भ: परिच्छेद 2.1.1; पृष्ठ 12)***

### ग्राम कृती आराखडा तयार करण्यातील त्रुटी

| अनु क्रमांक | गावाचे आणि तालुक्याचे नाव | जिल्ह्याचे नाव | ग्राम कृती आराखड्यातील कमतरता |
|---|---|---|---|
| 1 | शिंगवेतुकाई, नेवासा तालुका | अहिल्यानगर | ग्रामपंचायत ठराव मंजूर झाला नाही. व्हीडब्ल्युएससी एकतर अंशतः किंवा अजिबातच गठित झाली नाही. सध्याची लोकसंख्या, कुटुंबे आणि एफएचटीसी दर्शविलेले नाहीत. पाणीपुरवठ्याचा इतिहास आणि धुलाई/स्नानगृह तालुक्याच्याओळखीचा तपशील दर्शविलेला नाही. व्हीएपीच्या मुद्दा 28 नुसार पाण्याचा स्रोत/ओळखलेली जमीन, जमिनीचे हस्तांतरण, वार्षिक देखभाल व दुरुस्ती शुल्क आणि सामुदायिक वाटा इत्यादी माहिती समाविष्ट केली गेली नाही. संसाधन/स्रोत नकाशांकन केले गेले नाही. |
| 2 | पुनतगाव, नेवासा तालुका | अहिल्यानगर | |
| 3 | चिंचपुरेबुद्रुक, धरणगाव तालुका | जळगाव | |
| 4 | फुलपत, धरणगाव तालुका | जळगाव | |
| 5 | पळसखेडे खुर्द, बोदवड तालुका | जळगाव | |
| 6 | साळशिंगी, बोदवड तालुका | जळगाव | |
| 7 | मढी खुर्द, कोपरगाव तालुका | अहिल्यानगर | ग्रामपंचायतीचा ठराव व्हीएपीला जोडलेला नव्हता. सद्य लोकसंख्या, कुटुंबसंख्या आणि एफएचटीसी दर्शवलेले नव्हते. पाणीपुरवठ्याचा इतिहास, धुलाई/स्नानगृह तालुक्याच्याओळखीचा तपशील दर्शवलेला नव्हता. व्हीएपीच्या मुद्दा 28 नुसार पाण्याचा स्रोत/ओळखलेली जमीन, जमिनीचे हस्तांतरण, वार्षिक देखभाल व दुरुस्ती शुल्क आणि सामुदायिक वाटा इत्यादी माहिती समाविष्ट केली नव्हती. संसाधन/स्रोत नकाशांकन केलेले नव्हते. |
| 8 | तळेगाव माले, कोपरगाव तालुका | अहिल्यानगर | |
| 9 | हत्तरसंग, दक्षिण सोलापूर तालुका | सोलापूर | |
| 10 | आचेगाव, दक्षिण सोलापूर तालुका | सोलापूर | |
| 11 | चोकाक, हातकणनगले तालुका | कोल्हापूर | |
| 12 | सावरदरे, भोर तालुका | पुणे | |
| 13 | डिकसळ, सांगोला तालुका | सोलापूर | ग्रामपंचायत ठराव मंजूर झाला नाही. व्हीडब्ल्युएससी गठीत केली नाही. सध्याची लोकसंख्या, कुटुंबे आणि एफएचटीसी दर्शविलेले नाहीत. पाणीपुरवठ्याचा इतिहास दर्शविलेला नाही. धुलाई/स्नानगृह तालुक्याच्याओळखीचा तपशील दर्शविलेला नाही. व्हीएपीच्या मुद्दा 28 नुसार पाण्याचा स्रोत/जमीन ओळखणे, जमीन केव्हा हस्तांतरित केली जाईल, वार्षिक देखभाल आणि दुरुस्ती शुल्क आणि सामुदायिक वाटा |
| 14 | अंकधळ, सांगोला तालुका | सोलापूर | |
| 15 | सांगवडे, मावळ तालुका | पुणे | |

| अनु क्रमांक | गावाचे आणि तालुक्याचे नाव | जिल्ह्याचे नाव | ग्राम कृती आराखड्यातील कमतरता |
|---|---|---|---|
| | | | इत्यादी माहिती समाविष्ट केली गेली नाही. संसाधन/स्रोत नकाशांकन केले गेले नाही. |
| 16 | सरोला, भोर तालुका | पुणे | ग्रामपंचायत ठराव मंजूर झाला, परंतु तो जोडलेला नाही. व्हीडब्ल्युएससी स्थापन केली नव्हती. सध्याची लोकसंख्या, कुटुंबे आणि कुटुंब गृहसेवा करार एफएचटीसी दर्शवलेले नाहीत. पाणीपुरवठ्याचा इतिहास दर्शवलेला नाही. धुलाई/स्नानगृह तालुक्याच्या ओळखीचा तपशील दर्शवलेला नाही. व्हीएपीच्या मुद्दा 28 नुसार, पाण्याचा स्रोत/जमीन ओळखणे, जमिनीचे हस्तांतरण केव्हा होईल, वार्षिक देखभाल व दुरुस्ती शुल्क आणि सामुदायिक वाटा इत्यादी माहिती समाविष्ट केलेली नाही. संसाधन/स्रोत नकाशांकन केलेले नाही. |
| 17 | केंबळी, कागल तालुका | कोल्हापूर | ग्रामपंचायत ठराव मंजूर झाला नाही. सध्याची लोकसंख्या, कुटुंबे आणि एफएचटीसी दर्शविलेले नाहीत. पाणीपुरवठ्याचा इतिहास दर्शविला गेला नाही. धुलाई/स्नानगृह तालुक्याच्या ओळखीचा तपशील दर्शविला गेला नाही. व्हीएपीच्या मुद्दा 28 नुसार पाण्याचा स्रोत/ओळखलेली जमीन, जमिनीचे हस्तांतरण केव्हा होईल, वार्षिक देखभाल आणि दुरुस्ती शुल्क आणि सामुदायिक वाटा इत्यादी माहिती समाविष्ट केली गेली नाही. संसाधन/स्रोत नकाशांकन केले गेले नाही. |
| 18 | अर्जुनी, कागल तालुका | कोल्हापूर | |
| 19 | निलेवाडी, हातकणनगले तालुका | कोल्हापूर | |
| 20 | इंदुरी, मावळ तालुका | पुणे | |
| 21 | वेल्होली बीके, शहापूर तालुका | ठाणे | ग्रामपंचायत ठरावाबाबत तपशील देण्यात आला नाही. अभिसरणाचा तपशील समाविष्ट केला नाही. |
| 22 | कुकंभे, शहापूर तालुका | ठाणे | |
| 23 | डोहाळे, भिवंडी तालुका | ठाणे | ग्रामपंचायत ठरावासंबंधी तपशील देण्यात आला नाही. अभिसरणाचा तपशील समाविष्ट केला नाही. |
| 24 | पिसे, भिवंडी तालुका | ठाणे | |

# परिशिष्ट -III

*(संदर्भ: परिच्छेद 3.3; पृष्ठ 28)*

## केंद्र आणि राज्याच्या वाट्याच्या अखर्चीत रकमेवर मिळालेल्या व्याजाच्या हस्तांतरणाचा तपशील

| वर्ष | अखर्चीत रकमेवर मिळणारे व्याज (रुपयांमध्ये) | रक्कम भरण्याची निर्धारीत तारीख | रक्कम भरण्याची तारीख | विलंब (दिवसांच्या संख्येत) |
|---|---|---|---|---|
| **जेजेएम निधीतील केंद्राचा वाटा** | | | | |
| 2020-21 | 188,39,562 | 15.10.2021 | 02.11.2021 | 18 |
| 2021-22 | 12,69,25,848 | 08.04.2022 | 19.04.2022 | 11 |
| 2022-23 | 10,08,63,175 | 07.04.2023 | 02.07.2024 | 452 |
| | 27,56,850 | 05.04.2023 | 07.07.2023 | 91 |
| | 28,13,96,664 | 05.04.2023 | 18.05.2023 | 41 |
| 2023-24 | 56,92,24,221 | 05.04.2024 | 30.04.2024 | 25 |
| एकूण | 110,00,06,320 | | | |
| **जेजेएम निधीतील राज्याचा वाटा** | | | | |
| 2020-21 | 1,88,39,562 | 15.10.2021 | 23.08.2023 | 677 |
| 2021-22 | 12,69,25,848 | 08.04.2022 | 23.08.2023 | 502 |
| 2022-23 | 10,08,63,176 | 07.04.2023 | 04.07.2024 | 454 |
| | 27,56,849 | 07.04.2023 | 23.08.2023 | 138 |
| | 28,13,96,664 | 07.04.2023 | 23.08.2023 | 138 |
| 2023-24 | 56,92,24,220 | 05.04.2024 | 01.05.2024 | 26 |
| एकूण | 110,00,06,319 | | | |

# परिशिष्ट-IV

*(संदर्भ: परिच्छेद 4.1; पृष्ठ 40)*

## निवडलेल्या सहा जिल्ह्यांमध्ये एफएचटीसीची प्रगती

| वर्ष | एएपी म्हणून आवश्यक असलेल्या एफएचटीसी ची संख्या | घरगुती नळजोडणी ची संख्या | खाजगी/ स्वतःच्या स्रोतांतुन घरगुती नळ जोडण्यांची संख्या | एफएचटीसी प्रदान करण्यातील कामगिरी (टक्केवारी) | खाजगी/स्वतः च्या स्रोतांसह एकूण घरगुती नळजोडणी. | उपलब्धी - टॅप कनेक्शन (खाजगी/स्व तःच्या स्रोतांसह) (टक्केवारीत) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **1** | **2** | **3** | **4** | **5 (3/2x100)** | **6 (3+4)** | **7 (6/2x100)** |
| **अहिल्यानगर** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 95791 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 204453 | 82448 | 152447 | 40.33 | 234895 | 114.89 |
| 2021-22 | 90522 | 17184 | 90153 | 18.98 | 107337 | 118.58 |
| 2022-23 | 143552 | 10085 | 13981 | 7.03 | 24066 | 16.76 |
| 2023-24 | 124999 | 111228 | 3150 | 88.98 | 114378 | 91.50 |
| **एकूण** | **563526** | **316736** | **259731** | **56.21** | **576467** | **102.30** |
| **जळगाव** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 10478 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 251215 | 179330 | 98883 | 71.39 | 278213 | 110.75 |
| 2021-22 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | - |
| 2022-23 | 309 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| 2023-24 | 10648 | 9806 | 0 | 92.09 | 9806 | 92.09 |
| **एकूण** | **262172** | **199614** | **98883** | **76.14** | **298497** | **113.86** |
| **कोल्हापूर** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 52356 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 64082 | 129194 | 2210 | 201.61 | 131404 | 205.06 |
| 2021-22 | 102026 | 18275 | 15157 | 17.91 | 33432 | 32.77 |
| 2022-23 | 85924 | 42053 | 22093 | 48.94 | 64146 | 74.65 |
| 2023-24 | 91278 | 38362 | 46903 | 42.03 | 85265 | 93.41 |
| **एकूण** | **343310** | **280240** | **86363** | **81.63** | **366603** | **106.78** |
| **पुणे** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 40087 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 181099 | 39559 | 181008 | 21.84 | 220567 | 121.79 |
| 2021-22 | 187603 | 5912 | 136192 | 3.15 | 142104 | 75.75 |
| 2022-23 | 141691 | 13019 | 29094 | 9.19 | 42113 | 29.72 |
| 2023-24 | 250942 | 48332 | 21857 | 19.26 | 70189 | 27.97 |
| **एकूण** | **761335** | **146909** | **368151** | **19.30** | **515060** | **67.65** |

| वर्ष | एएपी म्हणून आवश्यक असलेल्या एफएचटीसी ची संख्या | घरगुती नळजोडणी ची संख्या | खाजगी/ स्वतःच्या स्रोतांतुन घरगुती नळ जोडण्यांची संख्या | एफएचटीसी प्रदान करण्यातील कामगिरी (टक्केवारी) | खाजगी/स्वतःच्या स्रोतांसह एकूण घरगुती नळजोडणी. | उपलब्धी - टॅप कनेक्शन (खाजगी/स्वतःच्या स्रोतांसह) (टक्केवारीत) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **सोलापूर** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 1858 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 163683 | 97229 | 85371 | 59.40 | 182600 | 111.56 |
| 2021-22 | 102360 | 38091 | 37723 | 37.21 | 75814 | 74.07 |
| 2022-23 | 44691 | 17321 | 25403 | 38.76 | 42724 | 95.60 |
| 2023-24 | 72622 | 29216 | 38945 | 40.23 | 68161 | 93.86 |
| **एकूण** | **383356** | **183715** | **187442** | **47.92** | **371157** | **96.82** |
| **ठाणे** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 8450 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 144537 | 30897 | 26190 | 21.38 | 57087 | 39.50 |
| 2021-22 | 92795 | 8819 | 1981 | 9.50 | 10800 | 11.64 |
| 2022-23 | 47090 | 3984 | 4613 | 8.46 | 8597 | 18.26 |
| 2023-24 | 116406 | 22849 | 9868 | 19.63 | 32717 | 28.11 |
| **एकूण** | **400828** | **74999** | **42652** | **18.71** | **117651** | **29.35** |

*स्रोत: विभागाकडून मिळालेली माहिती नोंद: 2019-20 मध्ये कोणतेही लक्ष्य निश्चित करण्यात आले नाही.*

***गोषवारा***

| जिल्ह्याचे नाव | एएपी म्हणून आवश्यक असलेल्या एफएचटीसी ची संख्या | दिलेल्या घरगुती नळ जोडण्यांची संख्या | खाजगी/स्वतः च्या स्रोतांकडून घरगुती नळजोडणीची संख्या | एफएचटीसी प्रदान करण्यातील कामगिरी (टक्केवारीत) | खाजगी/स्वतःच्या स्रोतांसह संपूर्ण घरगुती नळजोडणी. | उपलब्धी - खाजगी/स्वतःच्या स्रोतांसह टॅप कनेक्शन (टक्केवारीत) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **1** | **2** | **3** | **4** | **5 (3/2 x 100)** | **6 (3+4)** | **7 (6/2 x 100)** |
| अहिल्यानगर | 563526 | 316736 | 259731 | 56.21 | 576467 | 102.30 |
| जळगाव | 262172 | 199614 | 98883 | 76.14 | 298497 | 113.86 |
| कोल्हापूर | 343310 | 280240 | 86363 | 81.63 | 366603 | 106.78 |
| पुणे | 761335 | 146909 | 368151 | 19.30 | 515060 | 67.65 |
| सोलापूर | 383356 | 183715 | 187442 | 47.92 | 371157 | 96.82 |
| ठाणे | 400828 | 74999 | 42652 | 18.71 | 117651 | 29.35 |
| **एकूण** | **2714527** | **1202213** | **1043222** | **44.29** | **2245435** | **82.72** |

# परिशिष्ट -V

*(संदर्भ: परिच्छेद 4.1.3; पृष्ठ 46)*

## जमिनीच्या समस्यांमुळे डब्ल्युएसएसच्या अंमलबजावणीस झालेला विलंब

*(₹ कोटी मध्ये)*

| अनु क्रमांक | डब्ल्युएसएस चे नाव | कामाची निविदा किंमत (रुपये कोटींमध्ये) | कामाच्या ऑर्डरची तारीख | निर्धारित पूर्ण होण्याची तारीख | केलेल्या कामाची किंमत | महिन्यांमधील विलंब (डिसेंबर 2025 पर्यंत) | विलंबाचे कारण |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | पुणे जिल्ह्यातील इंदापूर तालुक्यामधील लसुर्णे एकल ग्राम योजना (एसव्हीएस) | 10.17 | नोव्हेंबर 2021 | नोव्हेंबर 2023 | 8.00 | 26 | विद्यमान बॅलन्सिंग टँकच्या जमीनमालकांनी कामाला विरोध केल्यामुळे नंतर बॅलन्सिंग टँकची जागा बदलण्यात आली. 31.12.2025 पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली आहे. |
| 2 | कदमवाकवस्ती एसव्हीएस, पुणे | 80.37 | ऑगस्ट 2022 | फेब्रुवारी 2025 | 48.00 | 10 | ईएसआर आणि डब्ल्युटीपीच्या बांधकामासाठी जमीन महाराष्ट्र कृष्णा खोरे विकास महामंडळाकडून (एमकेकेडीसी) नाममात्र दरात उपलब्ध करून दिली जाणार होती. तथापि, नंतर (जुलै 2024 मध्ये), महामंडळाने कळवले की ही जमीन प्रति वर्ष ₹ 0.65 कोटी भाडेतत्त्वावर उपलब्ध करून दिली जाईल. |
| 3 | पुणे जिल्ह्यातील टिळेकरवाडी एस.व्ही.एस | 18.14 | फेब्रुवारी 2023 | जून 2025 | 13.60 | 6 | साठवण टाकी आणि डब्ल्युटीपीच्या बांधकामासाठी उपलब्ध करून दिलेली जमीन पुरेशी नव्हती. आयएने टाकीची खोली वाढवून तिची क्षमता सुधारण्याचा प्रस्ताव दिला, ज्यासाठी सुधारित अंदाजपत्रक सादर करण्यात आले. आयएने पुरेशी जमीन उपलब्ध करून न दिल्यामुळे विलंब झाला आणि खर्चात वाढ झाली. |

| अनु क्रमांक | डब्ल्युएसएस चे नाव | कामाची निविदा किंमत (रुपये कोटींमध्ये) | कामाच्या ऑर्डरची तारीख | निर्धारित पूर्ण होण्याची तारीख | केलेल्या कामाची किंमत | महिन्यांमधील विलंब (डिसेंबर 2025 पर्यंत) | विलंबाचे कारण |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 4 | जळगाव जिल्ह्यातील वधोडा म.वि | 13.68 | नोव्हेंबर 2022 | मे 2024 | 7.11 | 19 | ग्रा.प.कडून आवश्यक जमीन हस्तांतरित करण्यास विलंब झाल्यामुळे हेडवर्क, जॅक वेल, डब्ल्युटीपी आणि ईएसआरची कामे प्रलंबित होती.. |
| 5 | सोलापूर जिल्ह्यातील करमाळा तालुक्यात, मौजा चिखलठाणा क्र. २ येथील रेट्रोफिटिंग योजना | 0.54 | डिसेंबर 2022 | डिसेंबर 2023 | 0.24 | 24 | गावकऱ्यांनी कामाबद्दल तक्रार केल्यामुळे विहिरीच्या जागेवरून वाद निर्माण झाला आणि काम थांबवण्यात आले. नंतर, अस्तित्वात असलेल्या विहिरीची खोली वाढवण्याचा निर्णय घेण्यात आला. |
| 6 | पुणे जिल्ह्यातील वधू खुर्द एस.व्ही.एस | 4.40 | नोव्हेंबर 2022 | सप्टेंबर 2023 | 3.78 | 27 | साठवण टाकीसाठी जमीन उपलब्ध नसल्यामुळे |
| 7 | कोल्हापूर जिल्ह्यातील करवीर तालुक्यामधील निगावे खुर्द येथे एसव्हीएसचे रेट्रोफिटिंग | 4.11 | फेब्रुवारी 2023 | फेब्रुवारी 2024 | 3.49 | 23 | डब्ल्युटीपीसाठी जमिनीची निश्चिती न झाल्यामुळे कामाला विलंब झाला, कारण डब्ल्युटीपी साठी राखून ठेवलेली जमीन रस्त्यालगत होती आणि रस्तारुंदीकरण झाल्यास डब्ल्युटीपी साठीची जमीन अपुरी पडली असती. |

# परिशिष्ट-VI

*(संदर्भ: परिच्छेद 4.3; पृष्ठ 49)*

## नियोजित आणि प्रदान केलेल्या एफएचटीसीच्या माहितीमधील वर्षनिहाय तफावत)

| वर्ष | एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती | | जिल्ह्याने दिलेली माहिती | | फरक/ न जुळणारा | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | एएपीनुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसींची संख्या | घरासाठी कनेक्शन पुरवले आहे | एएपीनुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसींची संख्या | घरासाठी कनेक्शन पुरवले आहे | एएपीनुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसींची संख्या | घरासाठी कनेक्शन पुरवले आहे |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6=2-4 | 7=3-5 |
| **अहिल्यानगर** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 95791 | 0 | 0 | - | 95791 |
| 2020-21 | 204453 | 82448 | 0 | 0 | 204453 | 82448 |
| 2021-22 | 90522 | 17184 | 0 | 0 | 90522 | 17184 |
| 2022-23 | 143552 | 10085 | 0 | 0 | 143552 | 10085 |
| 2023-24 | 124999 | 111228 | 255548 | 126264 | -130549 | -15036 |
| एकूण | 563526 | 316736 | 255548 | 126264 | 307978 | 190472 |
| **जळगाव** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 10478 | 10478 | 10478 | -10478 | 0 |
| 2020-21 | 251215 | 179330 | 278213 | 278213 | -26998 | -98883 |
| 2021-22 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| 2022-23 | 309 | 0 | 0 | 0 | 309 | 0 |
| 2023-24 | 10648 | 9806 | 9806 | 9806 | 842 | 0 |
| एकूण | 262172 | 199614 | 298497 | 298497 | -36325 | -98883 |
| **कोल्हापूर** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 52356 | 653242 | 356639 | -653242 | -304283 |
| 2020-21 | 64082 | 129194 | 296603 | 131404 | -232521 | -2210 |
| 2021-22 | 102026 | 18275 | 165199 | 29860 | -63173 | -11585 |
| 2022-23 | 85924 | 42053 | 135339 | 34281 | -49415 | 7772 |
| 2023-24 | 91278 | 38362 | 101058 | 84893 | -9780 | -46531 |
| एकूण | 343310 | 280240 | 1351441 | 637077 | -1008131 | -356837 |
| **पुणे** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 40087 | 91956 | 0 | -91956 | 40087 |
| 2020-21 | 181099 | 39559 | 0 | 76436 | 181099 | -36877 |
| 2021-22 | 187603 | 5912 | 108414 | 90132 | 79189 | -84220 |
| 2022-23 | 141691 | 13019 | 340925 | 261249 | -199234 | -248230 |
| 2023-24 | 250942 | 48332 | 0 | 0 | 250942 | 48332 |
| एकूण | 761335 | 146909 | 541295 | 427817 | 220040 | -280908 |

| वर्ष | एसडब्ल्युएसएमने दिलेली माहिती | | जिल्ह्याने दिलेली माहिती | | फरक/ न जुळणारा | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | एएपीनुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसींची संख्या | घरासाठी कनेक्शन पुरवले आहे | एएपीनुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसींची संख्या | घरासाठी कनेक्शन पुरवले आहे | एएपीनुसार आवश्यक असलेल्या एफएचटीसींची संख्या | घरासाठी कनेक्शन पुरवले आहे |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6=2-4 | 7=3-5 |
| | | | सोलापूर | | | |
| 2019-20 | - | 1858 | - | 2359 | - | -501 |
| 2020-21 | 163683 | 97229 | 181274 | 182600 | -17591 | -85371 |
| 2021-22 | 102360 | 38091 | 75551 | 75814 | 26809 | -37723 |
| 2022-23 | 44691 | 17321 | 44547 | 42724 | 144 | -25403 |
| 2023-24 | 72622 | 29216 | 75447 | 68161 | -2825 | -38945 |
| एकूण | 383356 | 183715 | 376819 | 371658 | 6537 | -187943 |
| | | | ठाणे | | | |
| 2019-20 | - | 8450 | 0 | 0 | - | 8450 |
| 2020-21 | 144537 | 30897 | 0 | 0 | 144537 | 30897 |
| 2021-22 | 92795 | 8819 | 0 | 0 | 92795 | 8819 |
| 2022-23 | 47090 | 3984 | 0 | 0 | 47090 | 3984 |
| 2023-24 | 116406 | 22849 | 71521 | 2356 | 44885 | 20493 |
| एकूण | 400828 | 74999 | 71521 | 2356 | 329307 | 72643 |

*नोंद: **2019-20** मध्ये कोणतेही लक्ष्य निश्चित करण्यात आले नाही.*

# परिशिष्ट-VII

*(संदर्भ: परिच्छेद 4.8.1; पृष्ठ 60)*

## विमा पॉलिसी घेण्यामधील अनियमिततेचा तपशील.

| अनु क्रमांक | करार क्रमांक | कामाचे नाव | कंत्राटदाराचे नाव | कामाच्या ऑर्डरची तारीख | अंदाजित खर्च (रुपये कोटींमध्ये) | पूर्ण होण्याचा कालावधी | ज्या तारखेपर्यंत काम पूर्ण करायला हवे | शेरे/निरीक्षणे/ आढळलेल्या अनियमितता |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **1** | B-1/25/2022-23 | सिंगणापूर पाईपलाईन पाणी पुरवठा, ता. कोपरगाव, जि. अहिल्यानगर | मे. जयंती सुपर कन्स्ट्रक्शन्स प्रा. लि.. | 06/10/2022 | 30.30 | 18 महिने आणि 3 महिन्यांची चाचणी | 05/06/2024 | कंपनी-विमा आधाराचे नियम (जीआयएफ - 60% आणि विमा कंपनी - 40**%**) पाळले गेले नाहीत.<br>विम्याचा संरक्षित कालावधी 25/01/2023 ते 05/07/2024 पर्यंत होता, तथापि योजना अद्याप प्रगतीपथावर असून विमा पॉलिसीचे नूतनीकरण झालेले नाही, परिणामी काम धोक्यात आले आहे. |
| 2 | B-37/2022-23 | रेट्रोफिटिंग अकोले आणि **32** गावे आरडब्ल्युएसएस, तालुका- अकोले, जिल्हा- अहिल्यानगर | मे. एस टी एम इन्फ्रा हायटेक प्रा. लि.. | 31/10/2022 | 42.34 | 18 महिने आणि 3 महिन्यांची चाचणी | 30/07/2024 | कंपनी-विमा आधाराचे नियम (जीआयएफ - 60% आणि विमा कंपनी - 40%) पाळले गेले नाहीत.<br>विम्याचा संरक्षित कालावधी 28/02/2023 ते 27/02/2024 पर्यंत होता, तथापि योजना अद्याप प्रगतीपथावर असून विमा पॉलिसीचे नूतनीकरण झालेले नाही, परिणामी काम धोक्यात आले आहे. |
| 3 | B-30/2022-23 | निमोन आणि **4** गावे आरडब्ल्युएसएस, तालुका- संगमनेर, जिल्हा- अहिल्यानगर यांचे रेट्रोफिटिंग | मेसर्स वॉटर स्टेवर्डशिप ऑर्गनायझेशन जे. व्ही. बारामती | 10/10/2022 | 9.74 | 18 महिने आणि 3 महिन्यांची चाचणी | 09/07/2024 | विम्याचा संरक्षण कालावधी 13/10/2022 ते 12/07/2024 पर्यंत होता, तथापि योजना अद्याप प्रगतीपथावर आहे आणि विमा पॉलिसीचे नूतनीकरण झालेले नाही, परिणामी काम धोक्यात आले आहे. |

| अनु क्रमांक | करार क्रमांक | कामाचे नाव | कंत्राटदाराचे नाव | कामाच्या ऑर्डरची तारीख | अंदाजित खर्च (रुपये कोटींमध्ये) | पूर्ण होण्याचा कालावधी | ज्या तारखेपर्यंत काम पूर्ण करायला हवे | शेरे/निरीक्षणे/ आढळलेल्या अनियमितता |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 4 | B-27/2022-23 | रेट्रोफिटिंग तळेगाव दिघी आरडब्ल्युएसएस, ता. संगमनेर, जि. अहिल्यानगर | मे. लक्ष्मी सिव्हिल इंजिनिअरिंग सर्व्हिसेस प्रा. लि. | 13/10/2022 | 71.39 | 18 महिने आणि 3 महिन्यांची चाचणी | 12/07/2024 | कंपनी-विमा आधारावरील नियमांचे (जीआयएफ - 60 टक्के आणि विमा कंपनी - 40 टक्के) पालन केले गेले नाही.<br>विम्याचा संरक्षित कालावधी 22/11/2022 ते 21/11/2023 पर्यंत होता, तथापि योजना अद्याप प्रगतीपथावर असून विमा पॉलिसीचे नूतनीकरण झालेले नाही, परिणामी काम धोक्यात आले आहे. |
| 5 | B-17/2022-23 | रेट्रोफिटिंग घुलेवाडी आरडब्ल्युएसएस, ता. संगमनेर, जि. अहिल्यानगर | मे. लक्ष्मी सिव्हिल इंजिनिअरिंग सर्व्हिसेस प्रा. लि. | 28/09/2022 | 72.03 | 18 महिने आणि 3 महिन्यांची चाचणी | 27/06/2024 | कंपनी-विमा तत्त्वावरील नियम (जीआयएफ - 60 टक्के आणि विमा कंपनी - 40 टक्के) पाळले गेले नाहीत. |
| **एमजेपी अहिल्यानगर** | | | | | | | | |
| 6 | B-1/08/2022-23 | भगवानगडपरिसर आणि 46 गावे आरडब्ल्युएसएस, ता. पाथर्डी, जिल्हा-अहिल्यानगर | मेसर्स विजय कन्स्ट्रक्शन्स | 29/09/2022 | 168.50 | पावसाळ्यास ह 18 महिने आणि **3** महिन्यांची चाचणी. | 28/06/2024 | कंपनी-विमा आधारावरील नियमांचे (जीआयएफ - 60 टक्के आणि विमा कंपनी - 40 टक्के) पालन केले गेले नाही. विम्याचा कालावधी 01/12/2022 ते 28/06/2024 पर्यंत होता, तथापि योजना अद्याप प्रगतीपथावर असून विमा पॉलिसीचे नूतनीकरण झालेले नाही, परिणामी काम धोक्यात आले आहे. |
| 7 | B-1/2022-23 | रेट्रोफिटिंग लोणी केडी अँड बीके आरआरडब्ल्युएसएस, ता- राहाता, जिल्हा-अहिल्यानगर | मे. पी. एल. अडके | 15/11/2022 | 53.48 | पावसाळ्यास ह 18 महिने आणि **3** महिन्यांची चाचणी. | 14/08/2024 | कंपनी-विमा आधाराचे नियम (जीआयएफ - 60% आणि विमा कंपनी - 40%) पाळले गेले नाहीत.<br>विम्याचा संरक्षित कालावधी 27/01/2023 ते 14/08/2024 पर्यंत होता, तथापि योजना अद्याप प्रगतीपथावर असून विमा पॉलिसीचे नूतनीकरण झालेले नाही, परिणामी काम धोक्यात आले आहे. |

# परिशिष्ट-VIII

*(संदर्भ: परिच्छेद 4.8.2; पृष्ठ 61)*

## अतिरिक्त कामगिरी सुरक्षा आणि सुरक्षा ठेवीपोटी ₹ 0.55 कोटींची कमी रक्कम प्राप्त झाली

| अनु क्रमांक | कामाचे नाव | कंत्राटदारांचे नाव | बोली/अंदाजित खर्च (रक्कम रुपयांमध्ये) | निविदेसाठी टक्केवारीचा दर 10 टक्क्यांपेक्षा कमी | प्रारंभिक सुरक्षा ठेव म्हणजेच अंदाजित खर्चाच्या दोन टक्के रक्कम बॅकलॉग म्हणून घ्यावी (रक्कम रुपयांमध्ये) (अ) | अतिरिक्त कामगिरी सुरक्षा म्हणून बॅकलॉग गॅरंटी घेण्यात येईल (रक्कम रुपयांमध्ये) (ब) | एकूण घ्यावयाची सुरक्षा ठेव (रक्कम रुपयांमध्ये) (अ + ब) | कंत्राटदाराने सादर केलेली रकमेची बँक गॅरंटी/डीडी (रक्कम रुपयांमध्ये) | कंत्राटदाराने सादर केलेली कमी रकमेची बँक गॅरंटी / डीडी (रक्कम रुपयांमध्ये) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | जाटेगाव पीडब्ल्युएस, ब्लॉक-जामखेड | श्री अरुण लक्ष्मण जगताप | 10957598 | 18.16 *टक्के* कमी | @2 *टक्के* = 219152 | @12 *टक्के* = 1314912 | 1534064 | 437000 | 1097064 |
| 2 | डघुल, श्रीगोंडा, सार्वजनिक बांधकाम विभाग, श्रीगोंडा ब्लॉक येथील रेट्रोफिटिंग | श्री गोविंद जयसिंग जगताप | 28853449 | 17.10 *टक्के* कमी | @2 *टक्के* = 577069 | @10 *टक्के* = 2885345 | 3462414 | 1154200 | 2308214 |
| 3 | कोरेगाव पीडब्ल्युएस, ब्लॉक- कर्जत येथे रेट्रोफिटिंग | शिवराज एंटरप्रायझेस | 36281112 | 18.50 ***टक्के*** कमी | @2 *टक्के* = 725622 | @12 *टक्के* = 4353733 | 5079355 | 2994346 | 2085009 |
| | **एकूण** | | | | | | **10075833** | **4585546** | **5490287** |

## संक्षिप्त शब्दावली

| संक्षेप | पूर्ण रुप |
|---|---|
| एपीएस | अतिरिक्त कामगीरी सुरक्षा ठेव |
| एएपी | वार्षिक कृती आराखडा |
| एएसए | लेख्यांचे लेखापरीक्षित विवरण |
| बीएमसी | बृहन्मुंबई महानगरपालिका |
| सीएसएस | केंद्र पुरस्कृत योजना |
| सीईओ | मुख्य कार्यकारी अधिकारी |
| डीएपी | जिल्हा कृती आराखडा |
| डीएमए | जिल्हा मीटरिंग क्षेत्रे |
| डीडब्ल्युएसएम | जिल्हा पाणी आणि स्वच्छता अभियान |
| ईसी | इलेक्ट्रो-क्लोरीनेटर्स |
| ईएसआर | उन्नत सेवा जलाशय |
| कार्य.अभि. | कार्यकारी अभियंता |
| एफटीके | फील्ड टेस्टिंग किट |
| एफएचटीसी | कार्यशील घरगुती नळ जोडणी |
| भारत सरकार | भारत सरकार |
| महाराष्ट्र शासन | महाराष्ट्र शासन |
| जीआर | शासन निर्णय |
| ग्रा.प. | ग्रामपंचायत |
| जीएसडीए | भूजल सर्वेक्षण आणि विकास एजन्सी |
| एचजीजे | हर घर जल |
| आयए | अंमलबजावणी संस्था |
| आयएसए | अंमलबजावणी समर्थन संस्था |
| आयएमआयएस | एकात्मिक व्यवस्थापन माहिती प्रणाली |
| आयओटी | इंटरनेट आफ थिंग्स |
| जेजेएम | जल जीवन मिशन |
| एलपीसीडी | दरडोई दररोज लिटर |
| एमआयडीसी | महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळ |
| एमजेपी | महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण |
| एमव्हीएस | बहु ग्राम योजना |
| एनएबीएल | चाचणी आणि मापांकन प्रयोगशाळांसाठी राष्ट्रीय मान्यता मंडळ |
| एनआरडीडब्ल्यूपी | राष्ट्रीय ग्रामीण पेयजल कार्यक्रम |
| ओ&एम | संचालन आणि देखभाल |
| पीआरआय | पंचायत राज संस्था |

| संक्षेप | पूर्ण रुप |
|---|---|
| पीएफएमएस | सार्वजनिक वित्त व्यवस्थापन प्रणाली |
| आरडीपीडी | ग्रामीण विकास आणि पंचायत राज विभाग |
| आरडब्ल्यूएसडी | ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग |
| एसएनए | एकल नोडल खाते |
| एसव्हीएस | एकल ग्राम योजना |
| एसएपी | राज्य कृती आराखडा |
| एसएलएसएससी | राज्यस्तरीय योजना मंजुरी समिती |
| एसडब्ल्युएसएम | राज्य पाणी आणि स्वच्छता अभियान |
| स्काडा | पर्यवेक्षकीय नियंत्रण आणि डेटा प्रवेश |
| एसबीएम | स्वच्छ भारत अभियान |
| टीएस | तांत्रिक मंजुरी |
| बीएलएस | पायाभुत सर्वेक्षण |
| युसी | उपयोगीता प्रमाणपत्र |
| व्हीएपी | ग्राम कृती आराखडा |
| व्हीडब्ल्युएससी | ग्राम पाणी आणि स्वच्छता समिती |
| डब्ल्युक्यूएमआयएस | पाणी गुणवत्ता व्यवस्थापन माहिती प्रणाली |
| डब्ल्युक्यूएमएस | पाणी गुणवत्ता सनियंत्रण आणि देखरेख |
| डब्ल्युएसएसडी | पाणी पुरवठा आणि स्वच्छता विभाग |
| डब्ल्युएसएस | पाणी पुरवठा योजना |
| डब्ल्युटीपी | जल शुद्धीकरण प्रकल्प |
| डब्ल्युओ | कार्यारंभ आदेश |
| झेडपी | जिल्हा परिषद |

https://cag.gov.in/ag/nagpur/en

SUPREME AUDIT INSTITUTION OF INDIA
लोकहितार्थ सत्यनिष्ठा
Dedicated to Truth in Public Interest

# Report of the Comptroller and Auditor General of India Performance Audit on Jal Jeevan Mission for the period ended March 2024

## Government of Maharashtra

**Report No. 2 of 2026**

**(Performance Audit – Civil)**

# Report of the
# Comptroller and Auditor General of India
# Performance Audit on Jal Jeevan Mission
# for the period ended March 2024

## Government of Maharashtra
**Report No. 2 of 2026**
**(Performance Audit – Civil)**

# TABLE OF CONTENTS

# PREFACE

This Report of the Comptroller and Auditor General of India has been prepared for submission to the Governor of Maharashtra under Article 151 of the Constitution of India.

The Report contains the results of Performance Audit on 'Jal Jeevan Mission' covering the period April 2019 to March 2024. The audit has been carried out as per the provisions of the Comptroller and Auditor General's (Duties, Powers and Conditions of Service) Act, 1971 and Regulations on Audit and Accounts, 2007 (Amended in 2020) issued thereunder by the Comptroller and Auditor General of India.

The Performance Audit has been conducted in conformity with the Auditing Standards issued by the Comptroller and Auditor General of India.

## WATER SUPPLY AND SANITATION DEPARTMENT

### Performance Audit on Jal Jeevan Mission

### AUDIT SNAPSHOT

| Why did we do this audit? | What did we find? |
|---|---|
| ➢ Programme objectives have been achieved successfully,<br>➢ Efficient institutional framework was in place for planning, implementation and post operational management of the scheme,<br>➢ Financial resources have been employed in an economic and efficient manner; and<br>➢ Assets created through the programme are sustainable for the next two to three decades and do not compromise water security for future generations. | As against 1.46 crore rural households in the State aimed to provide Functional Household Tap Connection (FHTC), 1.25 crore households were provided FHTC till March 2024. The progress of water supply schemes (WSS) in Maharashtra during the year 2019-24 was only 24.64 *per cent* as a total of 51,560 WSS were initiated in the State out of which 12,703 WSS were completed and 75.35 *per cent* (38,857) WSS were ongoing. The initial estimated (September 2020) expenditure for implementation of JJM in the State was ₹ 13,668.50 crore. However, ₹ 26,410.51 crore had been incurred by March 2024 without achieving the target of providing FHTC to every household.<br><br>Implementation of JJM was affected due to weak planning as Baseline survey was not conducted. Village Action Plan was deficient as it was prepared without incorporating essential parameters. District Action Plan was not prepared for the whole scheme period and Schemes were planned without assured water sources.<br><br>The cost of implementation increased due to inadequate initial planning, deficient surveys, delays in execution, and frequent revisions of schemes. At State level 27 *per cent* (13,835 out of 51,560) WSS and at selected districts level 38 *per cent* of WSS (2,976 WSS of 7,730) were under the process of cost revision due to increase in the scope of |

| Why did we do this audit? | What did we find? |
|---|---|
| | work for additional habitants, change of water source/ land, execution of additional works, award of work above tender rate resulting in increase in cost by ₹ 9,608.87 crore.<br><br>Timely release and utilization of Central and State funds were adversely affected by delays in submission of Utilization Certificates and audited accounts.<br><br>At the State level, 26.50 *per cent* (10,677 out of 40,297) villages were certified Har Ghar Jal whereas at the selected district level 27.30 *per cent* (2,185 out of 8,005) villages were certified as HGJ.<br><br>The infrastructure for water quality testing was found wanting as the State laboratory was not established and accreditation of sub-division laboratories was yet to be done.<br><br>Operation & Maintenance policy was not prepared.<br><br>In the State, against the total due community contribution of ₹ 2,043.79 crore, an amount of ₹ 21.72 crore (one *per cent*) was collected (October 2024).<br><br>JJM-IMIS data was not reliable and accurate as instances of discrepancies in IMIS in the selected districts were noticed.<br><br>Meetings of District Water and Sanitation Mission was not conducted regularly. |
| Key figures<br>**By August 2019**<br>Total households: 138.54 lakh<br><br>FHTC Coverage - 48.44 lakh<br><br>**By March 2024**<br>Total households: 146.81 lakh | ***What do we recommend?***<br>***Government may:***<br><br>➢ ***Provide a clear implementation roadmap and balanced execution of works through effective and efficient Village Action Plans, District Action Plans and State Action Plan as stipulated in JJM guidelines.*** |

| Why did we do this audit? | What did we find? |
|---|---|
| FHTC Coverage: 125.01 lakh<br><br>Water Supply Schemes: (2019-24)<br><br>Total WSS undertaken: 51,560<br><br>WSS completed: 12,703<br><br>Blocks with Har Ghar Jal: 02 of 351 (0.56 *per cent*)<br><br>Villages with Har Ghar Jal certificate: 10,677 of 40,297 (26.50 *per cent*)<br><br>Total Expenditure (2019-24):<br><br>₹ 26,410.51 crore<br><br>Inadmissible Expenditure: ₹ 7.62 crore | ➢ ***Ensure that WSS are sanctioned only after ensuring assured water sources.***<br><br>➢ ***Ensure conversion of all households having tap connections from private/own source to regular FHTC under JJM.***<br><br>➢ ***Strengthen fund flow planning to enable timely release and optimal utilization of Central and State shares.***<br><br>➢ ***Ensure the timelines of remittance of interest earned on unspent balances to the consolidated fund and submission of UCs and audited accounts.***<br><br>➢ ***Devise mechanism to prevent inadmissible expenditure through improved internal controls and regular monitoring.***<br><br>➢ ***Speed up the process to provide FHTC to every household along with completion of pending WSS to make FHTC fully functional and ensure availability of land and mandatory clearances before sanctioning and awarding WSS.***<br><br>➢ ***Strengthen the monitoring systems and reconcile FHTC data to ensure accuracy and transparency and adhere strictly to JJM guidelines, particularly in certification of HGJ villages, metering of household connections and asset protection.***<br><br>➢ ***Strengthen the process for water quality testing and reporting along with strengthening the water testing facility by early establishment of the State laboratory.***<br><br>➢ ***Consider NABL recognition and accreditation of all sub-division laboratories in the State to make the process of testing of water samples more reliable.*** |

| Why did we do this audit? | What did we find? |
| --- | --- |
| | ➢ ***Ensure formulation and implementation of O&M policy at the earliest and formulate effective mechanism to collect the community contribution for efficient operation and maintenance of WSS.***<br>➢ ***Devise mechanism for development of skilled human resources for effective maintenance.***<br>➢ ***Ensure water security for ultimate stage and artificial recharge system for all the groundwater-based schemes.***<br>➢ ***Ensure the integrity of information on JJM-IMIS.***<br>➢ ***Ensure effective monitoring of WSS, Government may consider taking regular meetings of District Water and Sanitation Mission, tripartite agreement involving GP, mechanism like IT tools such as sensors, the Internet of Things (IoT), customized dashboards, SCADA systems, and District Metering Areas (DMA) may be adopted.*** |

## Executive Summary

Jal Jeevan Mission (JJM) is the flagship programme of the GoI which was launched on 15 August 2019 to provide Functional Household Tap Connections to every rural household. The Ministry of Jal Shakti is the nodal Ministry for the overall policy, planning, funding and coordination of the JJM at National level. It has been launched in partnership with the State Governments.

In Maharashtra there were 138.54 lakh households at the start (August 2019) of the JJM, of which 48.44 lakh households were having tap connections. The expenditure was to be shared equally between the Government of India and the Government of Maharashtra in a 50:50 ratio.

As per the JJM Guidelines, a tap connection is considered functional if it supplies at least 55 litres of water *per* capita *per* day, the water meets BIS:10500 quality standards and ensures continuous supply in long-term.

The performance audit has taken up during July 2024 to October 2024 covering the period from 2019-20 to 2023-24 to assess:

- Whether Programme objectives have been achieved successfully,
- Efficient institutional framework was in place for planning, implementation and post operational management of the scheme,
- Financial resources have been employed in an economic and efficient manner; and
- Assets created through the programme are sustainable for the next two to three decades and do not compromise water security for future generations.

***Framework of JJM planning***

Audit observed systemic deficiencies in planning and implementation of the Jal Jeevan Mission at village, district and state levels. In none of the test checked districts, Baseline survey was conducted. Though, all the 24 selected villages had prepared VAPs, however, in case of 13 villages, VWSCs prepared VAPs without getting resolution passed by the GPs. There were deficiencies in preparation of District Action Plan (DAP) as per the JJM guidelines as the essential parameters such as quarterly and annual action plan for providing FHTC, financial action plan, water security, requirement of land and human resources and water sources *etc.,* were not included in DAP. This affected the assessment of resource requirements and quantum of work to be undertaken. At the State level, absence of a comprehensive State Action Plan led to defects in execution, weak resource planning and inadequate focus on sustainability.

Audit observed that 13 WSS were sanctioned for augmenting the water supply however, the water source was not ensured which delayed the completion of

WSS. Two WSS were sanctioned without the provision of water treatment plant resulting in supply of non-potable water.

At the State level, 27.74 lakh private tap connections were shown covered under JJM. In the selected six districts, JJM dashboard showed 37.89 lakh tap connections which included 9.64 lakh tap connection from private/own source which were yet to be covered under the JJM. Tap connections from private/ own source do not ensure functionality and hence cannot be counted as achievement of providing FHTC under JJM.

***Recommendations:***

- ***Government may provide a clear implementation roadmap and balanced execution of works through effective and efficient Village Action Plans, District Action Plans and State Action Plan as stipulated in JJM guidelines.***
- ***Government may ensure that WSS are sanctioned only after ensuring assured water sources.***
- ***Government may ensure that conversion of all households having tap connections from private/own source to regular FHTC under JJM.***

***Financial Management***

There were delay in release of funds (Centre/State). Across all five years, Maharashtra was admissible for ₹ 59,740.99 crore, but the total releases (Centre and State, all tranches) were only ₹ 27,657.56 crore (46.30 *per cent*). The total expenditure during 2019-24 on the implementation of JJM in the state was ₹ 26,410.51 crore. The releases of funds vis-à-vis admissible allocations were affected by delays in submission of Utilization Certificates and audited accounts.

The initial estimated (September 2020) expenditure for implementation of JJM in the State was ₹ 13,668.50 crore. At State level 27 *per cent* (13,835 out of 51,560) WSS and at selected districts level 38 *per cent* of WSS (2,976 WSS of 7,730) were under the process of cost revision due to increase in the scope of work for additional habitants, change of water source/ land, execution of additional works, award of work above tender rate resulting in increase in cost by ₹ 9,608.87 crore.

There was delay in remittance of ₹ 220 crore of interest earned on Central and State Share to the Consolidated Fund during the years 2020-21 to 2023-24. Instances of inadmissible expenditure *viz.* purchase of unrelated software not covering any objective of JJM, construction of residential staff quarters, payment of electricity bills were also noticed.

This indicated weak financial controls and non-compliance with JJM guidelines.

***Recommendations:***

- ***Government may strengthen fund flow planning to enable timely release and optimal utilization of Central and State shares.***
- ***Government may ensure the timelines of remittance of interest earned on unspent balances to the consolidated fund and submission of UCs and audited accounts.***
- ***Government may devise mechanism to prevent inadmissible expenditure through improved internal controls and regular monitoring.***

***Implementation of Jal Jeevan Mission***

The JJM is implemented in 34 districts of the State by taking up water supply schemes to provide water through FHTC. In Maharashtra there were 138.54 lakh households at the start (August 2019) of the JJM, of which 48.44 lakh households were having tap connections. The achievement of providing FHTC by March 2024 was 85.15 *per cent* which included households having tap connection (27.74 lakh) from private/own source which remained to be covered under JJM. Thus, considering the tap connections under JJM, the achievement was 101.31 lakh *i.e.* 69 *per cent* by December 2024. In the selected six districts, the achievement of providing FHTC by March 2024 was 22.45 lakh (82.72 *per cent*). Out of 22.45 lakh tap connection, 10.43 lakh tap connection were from private/own source. Considering the number of tap connections provided through JJM *i.e.* 12.02 lakh household tap connection, the achievement was 44.29 *per cent.* Further, Audit observed that in the State, 108000 households were left out from the District Action Plan for providing FHTC under JJM.

During the year 2019-24, a total of 51,560 WSS were initiated in the State, out of which 24.64 *per cent* (12703) WSS were completed and 75.30 *per cent* (38,857) WSS were ongoing. In the six selected districts the progress of WSS was 16.57 *per cent*. The low completion of water supply schemes by both Zilla Parishad (ZP) and Maharashtra Jeevan Pradhikaran (MJP) across all test-checked districts indicates execution constraints and points to a disconnect between planning and implementable capacity, affecting the timely achievement of Mission objectives. The delay in completion of the WSS was mainly attributed to delay in commencement of work, non-availability of land required for developing infrastructure of WSS, non-clearance of forest land from the forest department, delay in getting NOC from various authorities *etc.* No mechanism was in place to measure the quantity of water supplied and hence audit could not ascertain the adequacy of water *i.e.* minimum 55 litres per capita per day (lpcd).

At the State level, 26.50 *per cent* (10,677 out of 40,297) villages were certified Har Ghar Jal (HGJ) whereas at the selected district level 27.30 *per cent* (2,185 out of 8,005) villages were HGJ certified. The reliability of reporting

compromised due to mismatching of FHTC data between SWSM and district implementing agencies, incorrect certification of Har Ghar Jal villages, and duplication in geo-tagging of assets. Villages were declared HGJ village even though water was not supplied to every household. Violation of contract conditions such as issue of work orders without prior approval of SLSSC, incorrect assessment of bid capacity of the contractors, irregularities in taking insurance of the WSS, short receipt of additional performance security were also noticed.

***Recommendations:***

- ***Government may speed up the process to provide FHTC to every household along with completion of pending WSS to make FHTC fully functional and ensure availability of land and mandatory clearances before sanctioning and awarding WSS.***
- ***Government may strengthen monitoring systems and reconcile FHTC data to ensure accuracy and transparency and adhere strictly to JJM guidelines, particularly in certification of HGJ villages, metering of household connections and asset protection.***

***Water Quality Monitoring and Surveillance***

The Government did not ensure conducting water testing from all the sources regularly. In five of the selected six districts, there was a significant shortfall in testing water sources. In four selected villages, Audit noticed that number of tests done was shown more than the number of samples received for testing in Water Quality Management Information System (WQMIS) data. In Ahilyanagar, audit observed that 301 water samples received from blocks were not tested in district laboratories. Similarly, in Jalgaon district, 577 water samples were not tested even after receipt in laboratory.

The infrastructure for water quality testing was found wanting as the State laboratory was not established. Further, audit observed that accreditation from NABL was done for six regional and 28 district laboratories whereas the 143 sub-division laboratories in the State were yet to be accredited.

***Recommendations:***

- ***Government may strengthen the process for water quality testing and reporting along with strengthening the water testing facility by early establishment of the State laboratory.***
- ***Government may consider NABL recognition and accreditation of all sub-division laboratories in the State to make the process of testing of water samples more reliable.***

***Post Operational Management and Monitoring***

No Operation and Maintenance policy was prepared or was in place in the State which would adversely impact the upkeep of created infrastructure and operation of schemes. Further, against the total due community contribution of

₹ 2,043.79 crore, an amount of ₹ 21.72 crore *i.e.,* only one *per cent* was collected. Further, in the six selected districts, against the due community contribution of ₹ 919.80 crore, only ₹ 3.72 crore *i.e.,* 0.4 *per cent* was collected. The negligible level of mobilisation across all districts indicates deficiencies in community engagement mechanisms and undermines the sustainability and ownership objectives envisaged under JJM.

Further, nomination to identify Nal Jal Mitra from each district were called for in October 2024 only and the further process of identification and training of skilled human resources for effective maintenance of the WSS was yet to start in the State.

In the selected districts, there were 1,730 solar power based WSS undertaken. Audit observed that in only 25 *per cent* of these WSS, installation was completed. Further, borewell recharge structure was not proposed in any of the selected villages having ground water based WSS ensuring source sustainability.

JJM-IMIS data was not reliable and accurate. Further, in five out of six selected districts, there was shortfall in DWSM meetings ranging from 62 *per cent* to 78 *per cent.* In the six selected districts, IT tools such as sensors, the Internet of Things (IoT), customized dashboards, SCADA systems, and District Metering Areas (DMA) for monitoring of water infrastructure were either not adopted or partly implemented. Tripartite agreement for water supply schemes involving GP, implementing agency and contractor was not done thereby GPs/VWSCs were not involved in the process of execution of WSS.

***Recommendations:***

- ***Government may ensure formulation and implementation of O&M policy at the earliest and formulate effective mechanism to collect the community contribution for efficient operation and maintenance of WSS.***
- ***Government may devise mechanism for development of skilled human resources for effective maintenance.***
- ***Government may ensure water security for ultimate stage and artificial recharge system for all the groundwater-based schemes. Government may ensure the integrity of information on JJM-IMIS.***
- ***To ensure effective monitoring of WSS, Government may consider taking regular meetings of District Water and Sanitation Mission, tripartite agreement involving GP, mechanism like IT tools such as sensors, the Internet of Things (IoT), customized dashboards, SCADA systems, and District Metering Areas (DMA) may be adopted.***

# CHAPTER – I

# INTRODUCTION

# WATER SUPPLY AND SANITATION DEPARTMENT

## Performance Audit on Jal Jeevan Mission

## Chapter I

### 1.1 Introduction

Since independence, Government of India (GoI) has undertaken various programmes to provide safe drinking water to the rural population. In 2009, GoI launched the National Rural Drinking Water Programme (NRDWP) by modifying the earlier programmes with major emphasis on ensuring sustainability of water availability in terms of potability, adequacy, convenience, affordability and equity, on a sustainable basis, adopting decentralized approach involving Panchayat Raj Institutions (PRIs) and community organizations.

With population of 11.24 crore (population Census 2011) and geographical area of 3.08 lakh square kilometer, Maharashtra is ranked second by population and third in terms of area. The rural area of the State is largely dependent on groundwater for drinking purposes as nearly 80 *per cent* of water sources are dependent on groundwater. The rural population of Maharashtra is 54.77 *per cent,* of which 34.96 *per cent* households were having tap connections as of August 2019.

### 1.2 Objectives of Jal Jeevan Mission

Jal Jeevan Mission (JJM) is the flagship programme of the GoI which was launched on 15 August 2019. The Ministry of Jal Shakti is the nodal Ministry for the overall policy, planning, funding and coordination of the JJM at National level. It has been launched in partnership with the State Governments.

The scheme aimed to provide potable piped water supply to the 19 crore rural households of the country through Functional Household Tap Connection (FHTC) by the end of 2024. According to the Operational Guidelines (2019) for implementation of JJM, a functional tap connection has three definite characteristics in terms of water supply *i.e.* to provide water in adequate quantity (minimum 55 liters per capita per day), of prescribed quality (BIS: 10500) and continuous supply on regular basis.

The Government of Maharashtra (GoM) *vide* resolution dated 04 September 2020 approved the implementation of the JJM scheme in the State. The ongoing programmes under NRDWP were also subsumed in JJM.

### 1.3 Physical progress of the scheme

During 2019-2024, total 51560 Water Supply Schemes (WSS) were taken up by GoM under JJM. These WSSs were to be completed by 2024, to achieve the objectives of JJM. As of March 2024, 12703 WSS were completed and 38857 WSS were ongoing. Similarly, as against 1.46 crore rural households in

the State aimed to provide FHTC, 1.25 crore households were provided FHTC till March 2024.

## 1.4 Organisational Structure for implementation of JJM in the State

For the implementation of the scheme, a four-tier institutional mechanism is set up as detailed below:

At the **National level**, the National Jal Jeevan Mission is set up which is headed by the Mission Director who is responsible for overall implementation of JJM and provides policy guidance, financial assistance and technical support to the participating States.

At the **State level**, the State Water and Sanitation Mission (SWSM) having Governing body (Apex Committee) and the Executive Committee are responsible for overall planning, implementation and control of JJM.

At the **District level**, the District Water and Sanitation Mission (DWSM) is responsible for implementation of JJM.

At the **Village Level**, the Village Water and Sanitation Committee (VWSC), through Gram Panchayat (GP) or its sub-committee, is responsible for preparing Village Action Plan and planning, designing, implementing, operating and maintaining the in-village water supply schemes. Gram Sevak of the village is the Member Secretary of the VWSC.

The State also has a State Level Scheme Sanctioning Committee (SLSSC) which essentially works as State level technical committee for JJM. SLSSC is headed by the Principal Secretary of Water Supply and Sanitation Department (WSSD). SLSSC convenes the meetings for approval of schemes which are not under the purview of DWSM for sanction *viz.,* intra/ inter district distribution networks, regional water supply schemes, treatment plants *etc.*

**Role of Implementing Agencies in the State**

**Maharashtra Jeevan Pradhikaran (MJP)**: It is an autonomous body under the WSSD. Member Secretary is the executive head at the State level and Executive Engineer (EE) is at the division level. The water supply schemes having estimated costs above ₹ five crore and multi-village schemes are implemented by MJP.

**Zilla Parishad:** It works under the Rural Development and Panchayat Raj Department (RDPD).Chief Executive Officer (CEO), Zilla Parishad (ZP) is the co-chairman of DWSM. The EE, Rural Water Supply Department (RWSD), ZP looks after the overall implementation of water supply schemes having estimated cost upto ₹ five crore.

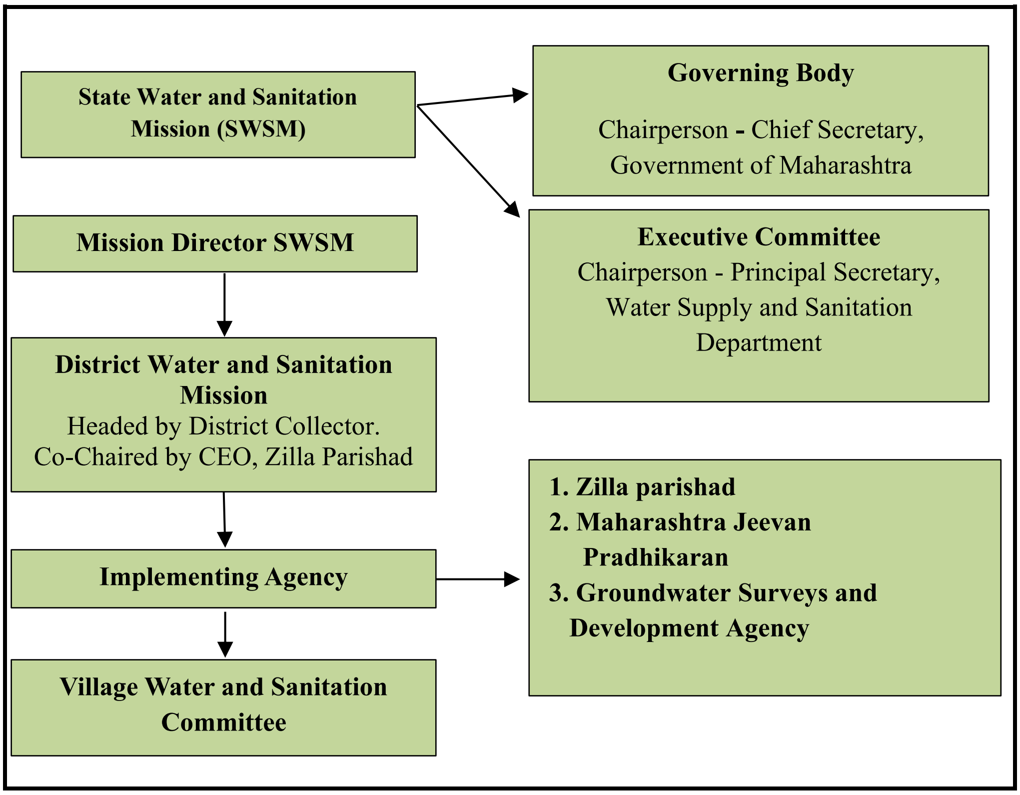
**Ground Water Surveys & Development Agency:** It is headed by the Directorate and is engaged in the development and management of groundwater

resources in the State through various schemes. Its main aim is to provide safe and potable drinking water to the community.

The Implementing Agencies (IAs) are also responsible for providing technical help to the village community in preparation of Village Action Plans (VAPs) for preparing design, estimates and providing technical approvals for in-village infrastructure.

Organisational structure for implementation of JJM in the State is given in **Chart 1**:

**Chart 1: Organogram for JJM**




*Source: Records of the department*

## 1.5 Financial management

At the National level the estimated outlay of the mission was envisaged (2019) at ₹ 3.60 lakh crore with Central and State share of ₹ 2.08 lakh crore and ₹ 1.52 lakh crore respectively.

GoM estimated (September 2020) ₹ 13,668.50 crore for implementation of JJM in the State. The sub-components of JJM fund includes Coverage Fund, Support Activities and WQMS. Up to five *per cent* and up to two *per cent* of the allocated funds to a State will be utilized for Support Activities and WQMS activities respectively. Component-wise Centre-State funding pattern is shown in **Table 1** below:

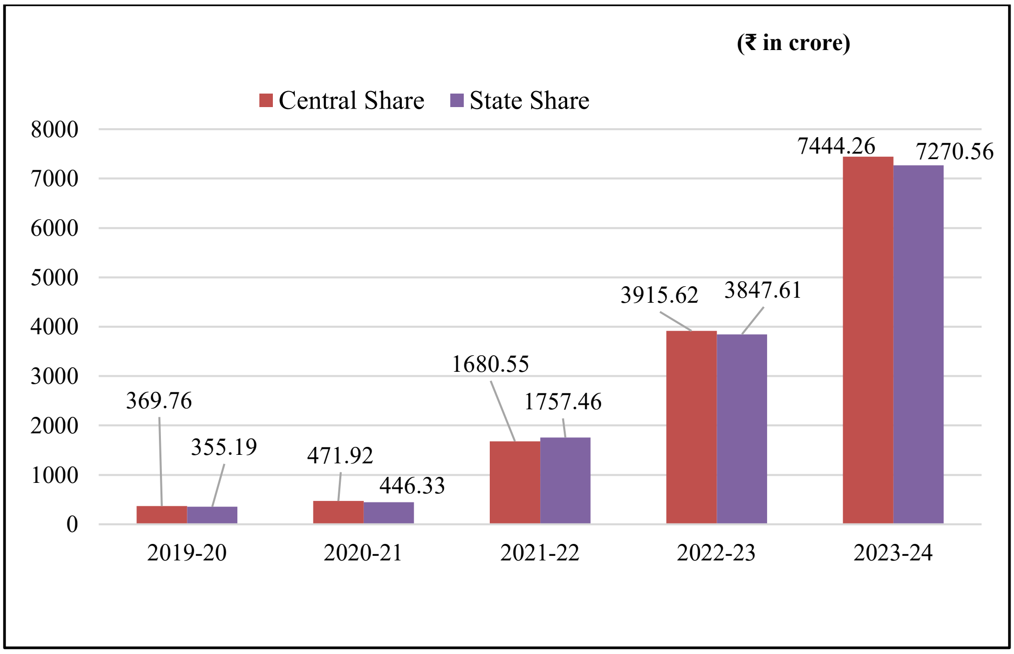
**Table 1: Components of JJM funds**

| Component | Centre/State fund ratio | Expenditure on |
|---|---|---|
| Coverage Fund | 50:50 | Construction of water supply schemes for providing household tap connections. |
| Support Activities | 60:40 | Information, education and communication among local communities; human resource development; training and skill development; mobilization of local communities; third party inspection; change management; resource centres; knowledge centre; workshops, review meetings, exposure visits on JJM; Integrated Management Information System (IMIS). |
| Water Quality Monitoring and Surveillance | 60:40 | Water quality testing, laboratory *etc*., related matters. |

SWSM, a society registered under the Socities Registration Act, 1860, has operationalised Single Nodal Account (SNA) as an 'escrow account' in HDFC Bank, Thane. The Central and State share of JJM funds are directly credited to this SNA.

During 2019-20 to 2023-24, the total fund (Central and State share) allotted for implementation of JJM in Maharashtra was ₹ 27,559.26 crore. Year-wise break up of the Central and State share of JJM fund is provided in **Chart 2**.

**Chart 2: Central and State share for JJM**




*Source: Information furnished by the SWSM*

The component-wise funding is given in **Table 2**.

**Table 2: Details of Central and State share component**

*(₹ in crore)*

| Year | Central Share | | | | State Share | | | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | Coverage Fund | Support Fund | WQMS | Total | Coverage Fund | Support Fund | WQMS | Total |
| 2019-20 | 345.76 | 17.10 | 6.90 | 369.76 | 339.19 | 11.40 | 4.60 | 355.19 |
| 2020-21 | 439.74 | 23.04 | 9.14 | 471.92 | 425.22 | 15.11 | 6.00 | 446.33 |
| 2021-22 | 1563.89 | 83.33 | 33.33 | 1680.55 | 1679.32 | 55.84 | 22.30 | 1757.46 |
| 2022-23 | 3641.53 | 195.78 | 78.31 | 3915.62 | 3641.53 | 153.87 | 52.21 | 3847.61 |
| 2023-24 | 6923.16 | 372.21 | 148.89 | 7444.26 | 6923.16 | 248.14 | 99.26 | 7270.56 |
| **Total** | **12914.08** | **691.46** | **276.57** | **13882.11** | **13008.42** | **484.36** | **184.37** | **13677.15** |

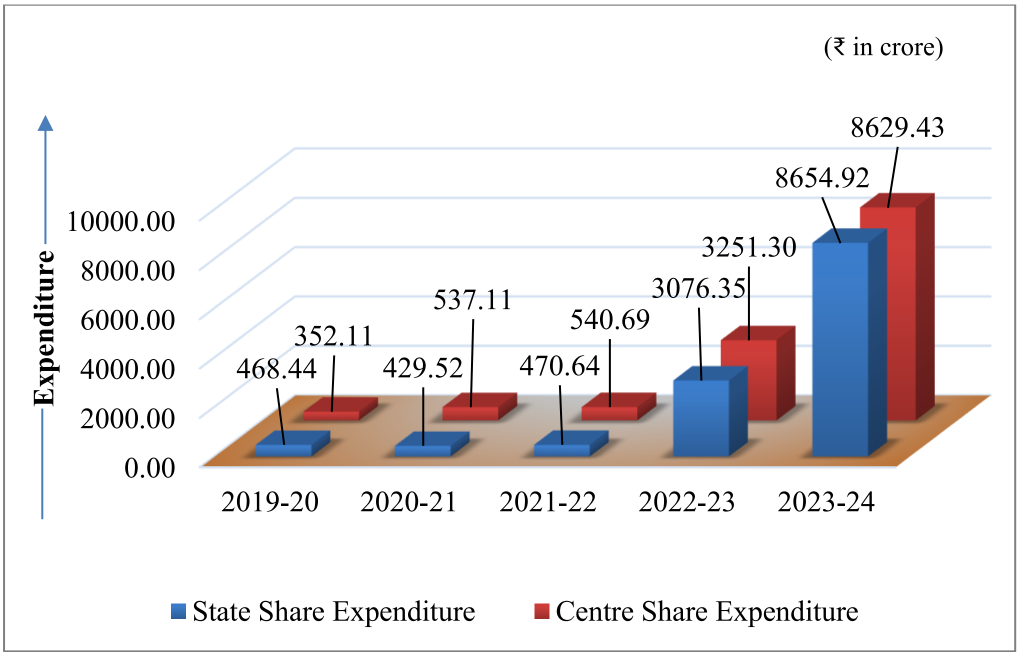
*Source: Year-wise utilization certificates*

Besides State and central allocations, bank interest and other receipts are also credited to the Programme/ SNA Account.

The total expenditure on the implementation of JJM in the state is ₹ 26410.51 crore against the total allotment of ₹ 27559.26 crore during the period 2019-20 to 2023-24.

Year-wise expenditure of JJM in Maharashtra is depicted in **Chart 3**.

**Chart 3: Expenditure incurred under JJM**




*Source: Information furnished by the SWSM*

## 1.6 Audit Objectives

The audit was undertaken to assess whether:

- Programme objectives have been achieved successfully,
- Efficient institutional framework was in place for planning, implementation and post operational management of the scheme,
- Financial resources have been employed in an economic and efficient manner; and

- Assets created through the programme are sustainable for the next two to three decades and do not compromise water security for future generations.

## 1.7 Audit Criteria

Criteria adopted for the performance audit include:

- Guidelines for implementation of JJM.
- *Margdarshika* for Gram Panchayat and Village Water Sanitation Committee to Provide Safe Drinking Water in Rural Households.
- Water Quality Monitoring and Surveillance Framework.
- Sustainable Development Goal obligations and Standard Operating Procedure for Water Sanitation and Hygiene standards.
- General Financial Rules, 2017 and Bombay Financial Rules.
- Orders issued by Water Supply and Sanitation Department GoM, facilitating implementation of JJM.
- Act, Rules, Regulation, Circulars and Schedule of Rates of Maharashtra Jeevan Pradhikaran.
- Act, Rules and Regulation and instructions issued by Zilla Parishad/Gram Panchayat.
- Guidelines on tendering issued by Central Vigilance Commission.

## 1.8 Scope of Audit and Methodology

The performance audit covered the period of JJM implementation from 2019-20 to 2023-24. Audit discussed the scope of audit and methodology with the Principal Secretary, WSSD and the Deputy Secretary, Rural Development and Panchayat Raj Department in an Entry Conference held on 07 August 2024.

Selection of districts for audit was made using stratified random sampling method. Districts were grouped into three strata namely top performer (60 *per cent* and above), mid performer (between 30-60 *per cent*) and less performer (less than 30 *per cent*), on the basis of performance of the district in terms of percentage of FHTC provided. Two districts from each stratum were sampled using simple random sampling without replacement method. Further two blocks in each of the selected districts and two villages from each of the selected blocks were sampled on random basis from the list of villages with completed schemes. A total of six[1] districts, 12 blocks and 24 villages were selected for the performance audit. The details of selected districts, blocks and villages are detailed in ***Appendix I***.

[1] Ahilyanagar, Jalgaon, Kolhapur, Pune, Solapur and Thane.

Audit surveyed 480 beneficiaries (20 beneficiaries from each of the 24 selected villages) of JJM. 24 selected GPs/VWSCs were also surveyed with reference to key issues *viz*., implementation of scheme, community contribution and water quality. While selecting villages for assessing the implementation of the scheme and conducting beneficiary survey, villages were sampled from list of villages having physically completed water supply scheme. In addition to selected villages, Audit selected villages on the basis of records of works checked at IA level.

Field audit involved scrutiny of records and files maintained in the offices of the Principal Secretary, Water Supply and Sanitation Department and Rural Development and Panchayat Raj Department, SWSM, DWSM, ZP, divisions of MJP and GSDA and GP/village of the selected districts and blocks. The information available on JJM dashboard/ Integrated Management Information System (IMIS) data was also used for references and test checks.

An Exit Conference was held with Principal Secretary, WSSD on 11 December 2025 in which the audit observations were discussed. The replies received from the State Government have been incorporated in the report. The audit findings are discussed in the succeeding chapters.

## 1.9 Acknowledgement

Audit acknowledges the co-operation and assistance extended by the WSSD, RDPD, SWSM and offices of implementing agencies (ZP, MJP and GSDA) and their officials at various stages during the conduct of this performance audit.

# CHAPTER – II

# FRAMEWORK OF JJM PLANNING

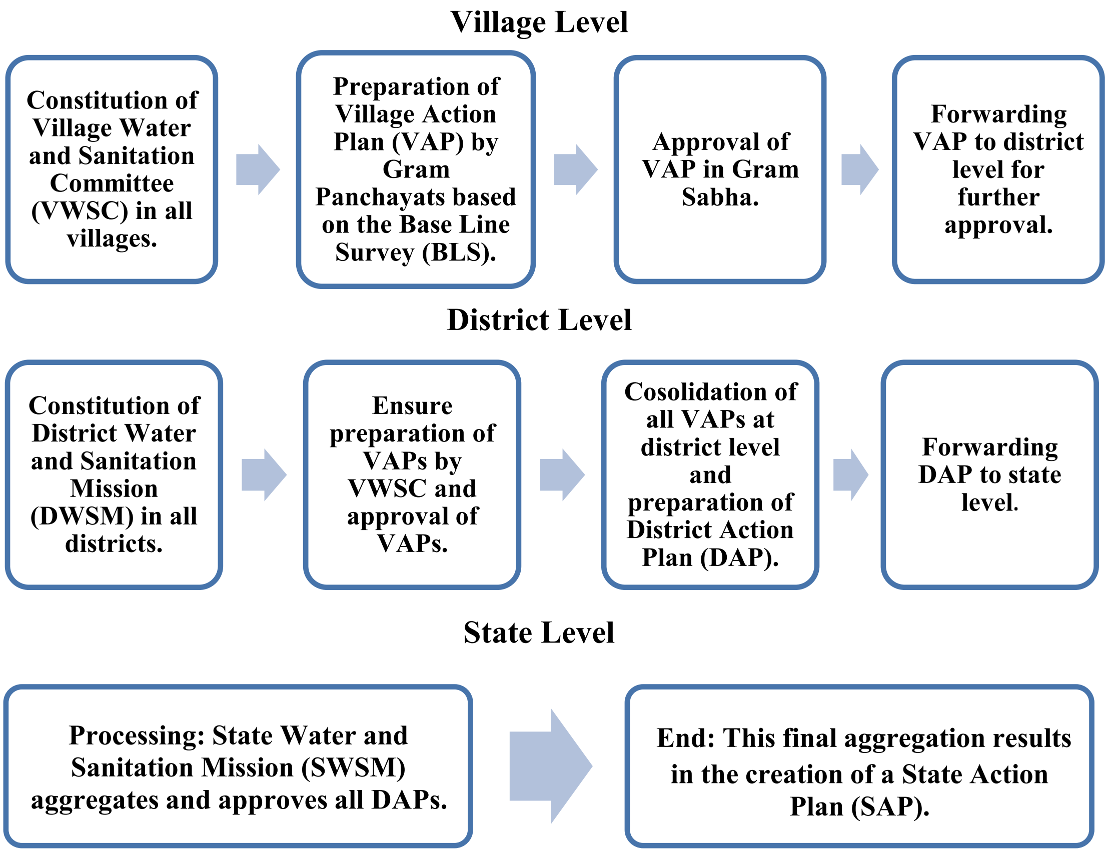
## Chapter II

## Planning

### 2. Framework of JJM Planning

JJM envisaged a bottom-up approach to planning. Census coded revenue village is the unit of planning JJM activities along with district and State level. The flowchart illustrated below gives the multi-level planning process for the Jal Jeevan Mission:

**Jal Jeevan Mission Planning Process: A Bottom-Up Approach**




Records related to baseline survey, Village Action Plans and District Action Plans of the selected districts, blocks and villages were scrutinized. The audit observations are detailed below.

### 2.1 Preparation of action plans at village, district and state level

#### 2.1.1 Deficiencies in planning at village level

As per guidelines, Base Line Survey (BLS) was to be conducted by VWSC. Based on the baseline survey, Village Action Plan (VAP) was to be prepared by VWSC to assess the number of available household tap connections and quality and quantity of water supplied. As per JJM guidelines the VAP shall include GP resolution, details of coverage of households, population projection for the next 15 and 30 years, details of schools/anganwadi/ GPs *etc*., availability of FHTC,

rainwater harvesting and soak pits, details of total daily requirement of water, grey water management *etc*.

Audit observed that in none of the test checked districts, the baseline survey was conducted. Though, all the 24 selected villages had prepared VAPs, however, in case of 13 villages, VWSCs prepared VAPs without getting resolution passed by the GPs. In four cases, information regarding GP resolution was not mentioned in the VAP. Further, the VWSCs were either partially constituted or not constituted in ten villages. In none of the selected villages, planning for source sustainability and grey water management was done. It was also noticed that essential parameters of VAP such as details about current population, coverage of households, status of FHTCs, history of water supply, details about identification of washing/ bathing block, identification of water source/ land, details about annual O&M charges and community share were not mentioned in the VAPs of twenty villages. Further resource/ source mapping was also not done in 20 out of 24 VAPs test checked by Audit. The deficiencies noticed in VAPs of 24 selected villages are detailed in ***Appendix II***. Due to non-conducting of BLS, comprehensive coverage of all the households was not ensured as discussed in **Paragraph 4.1.1**.

Regarding non-conducting baseline surveys, SWSM replied that VAP was treated as BLS and VAP was prepared by village panchayat in consultation with the Implementing Support Agencies[2] (ISAs) and technical support by EE, ZPs.

In the Exit Conference (December 2025), Government replied that the VAP was prepared by Gram panchayat with support from different agencies (DWSM, Maharashtra Jeevan Pradhikaran/ Rural Water Supply Division, ZP, Ground water Survey and Development Agency, ISA) based on data available from various resources.

However, the reply was silent about the deficiencies highlighted by Audit in the preparation of VAP.

### 2.1.2 Deficiencies in planning at district level

As per the JJM guidelines, the DWSM prepares and finalizes DAP which would invariably be aggregation of all VAPs of the districts. Apart from giving the road map to achieve FHTCs within 2024, the plan shall include long term drinking water security of the district by preparing a district annual water budget. It shall also include water conservation efforts to be taken to ensure drinking water security and capacity building requirements of all the stakeholders. DWSM, on the basis of DAP, would be able to assess the requirement of tap connection, water availability and other resources and quantum of work to be undertaken.

[2] Non-Government Organisations/ Village Organisations/ women Self Helf Groups/ Trusts/ Foundations are referred as ISAs and play critical role as partners in mobilizing and engaging the communities to plan, design, implement, manage, operate & maintain in-village water supply infrastructure.

Audit observed that VAPs were prepared in six selected districts without incorporating essential parameters as discussed in **Paragraph 2.1.1**. This affected the preparation of DAP as the DAPs of six selected districts were not prepared as per the JJM guidelines. Out of six DWSMs, four DWSM[3] prepared DAPs for the period of one to four years instead of preparing DAP for the full scheme period (2019-24). In all the six DWSM, the essential parameters such as quarterly and Annual Action Plan (AAP) for providing FHTC, financial action plan, water security, requirement of land, overall human resource requirement at various levels, estimation of type of water sources, distribution network, greywater and reuse measures and source sustainability measures *etc.,* were not included. Deficiencies in preparation of DAPs affected the assessment of resource requirement and quantum of work to be undertaken in the district as IAs were working with same manpower which was sanctioned for regular works during pre-JJM period resulting in human resource constraint. Further, the Water Supply Schemes (WSS) were sanctioned without assessing the requirement of Water Treatment Plant (WTP), distribution network to cover all habitations of villages and water availability from proposed source, as discussed in subsequent paragraphs.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that the DAPs were prepared with planning up to 2024 to saturate all villages with 100 *per cent* FHTCs. The deficiencies in preparation of DAP were due to bigger coverage of scheme. The IAs were informed from time to time to fill vacancies.

### 2.1.3 Preparation of State Action Plan

Para 7.5 of the JJM Guideline provides that every State has to prepare a five-year SAP wherein the annual target of FHTCs and corresponding financial requirements will be projected. Para 3.6.1 of the JJM guidelines provides that, based on DAPs, SAP was to be prepared and finalised by SWSM with an objective of achieving overall State drinking water security and used for financial planning to cover all rural households in the State.

Audit observed that SWSM did not prepare SAP for the State, instead AAP were prepared for the year 2020 to 2024. In the absence of SAP, taking up of WSS was not uniform during the scheme period which is evident from the fact that 75 *per cent* of the WSS (38761 out of 51560) were taken up during 2021-22 and 2022-23 alone. In the absence of SAP, possibility of Public Private Partnership project for implementation of JJM was not explored, land requirement was not assessed properly which resulted in delay in execution of schemes (**Paragraph 4.1.3**), assessment for ISAs were not made which resulted in appointment of inefficient ISAs (**Paragraph 6.7.2**). Further, no O&M policy was finalised as discussed in **Paragraph 6.1**.

[3] Ahilyanagar, Jalgaon, Pune and Solapur.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that AAPs along with financial planning was prepared for the whole mission period 2020-2024. In JJM Guidelines, there was no provision for acquisition of land. Therefore, land was to be made available by DWSM along with co-operation from Gram Panchayat. O&M policy was at finalization stage at state Government Level. It further stated that, to overcome shortfall of Engineers, five project management consulting agencies (PMCs) were appointed and additional manpower were also permitted for co-ordination in DPR preparation, monitoring, evaluation and updating of data on IMIS.

Although AAPs were prepared, the SAP was required to serve as a comprehensive roadmap for achieving the objectives of the Jal Jeevan Mission by 2024. As per paragraph 6.2 of the JJM guidelines, it was the responsibility of IAs to ensure availability of land for the scheme; however, the Department did not monitor land availability for effective implementation. Further, even after appointment of PMC and permitting additional manpower for various works only 24.64 *per cent* (12,703) of water supply schemes were completed by March 2024, indicating significant implementation shortfalls.

## 2.2 Improper planning

JJM is to assist, empower and facilitate the State in planning participatory rural water supply strategy for ensuring potable drinking water security on long-term basis to every rural household and to assist in ensuring sustainability of water supply system. The results of improper planning are discussed below:

### 2.2.1 Sanction of scheme without assured water supply

Audit observed that in nine[4] WSS of Thane district, MJP executed the augmentation of WSS *i.e.,* from 40 to 55 lpcd in which the earlier source of water was either BMC, STEM[5] tapping, ground water or surface water. Though, the schemes were approved by MJP during September and October 2022, the BMC was approached in May 2023 for permission for tapping to its sources for the proposed water supply schemes. In response, BMC refused (June 2023) supply of water. An expenditure of ₹ 35.69 crore had been incurred (July 2024) on these WSS.

Similarly, ZP, Thane proposed tapping on BMC sources for augmentation of WSS from 40 to 55 lpcd for four[6] schemes without the permission of BMC. The earlier source of water for the schemes was ground water. The approvals for the schemes were accorded in September 2021. However, the work of WSS could not commence as the permission to get water from BMC source was not granted

[4] Aghai (Shahapur Block), Shelar Borpada, Karivali, Katai, Ambadi, Rahanal, Kongaon, Borivali (Rahur) and Padhaga (Bhivandi Block).

[5] STEM Water Distribution and Infrastructure Company Private Limited, which manages large-scale water distribution in Thane.

[6] Kunde, Kurund, Kawad Khurd, Vaghivali (Bhivandi Block).

(July 2023). EE, ZP, Thane stated (September 2024) that the four WSS were under revision considering new source after refusal for tapping by BMC.

In respect of refusal of additional water from BMC source to the nine WSS in Thane district under MJP, Government in Exit Conference stated (December 2025) that six[7] villages were already having permission from BMC with demand per capita of 40 lpcd. Two[8] villages, for which the BMC refused to sanction demand, would be covered by STEM authority and proposal for the same was in progress. In the remaining Padhga village, alternate source proposal was in progress. No reply was furnished in respect of four schemes of ZP, Thane. The Government also stated that instructions would be issued to IAs to take all precautions before finalizing the proposal.

The reply is not acceptable as IAs did not ensure the availability of assured water source for the scheme by obtaining prior permission from BMC which resulted in deprival of scheme's benefits to the beneficiaries as the WSSs were still incomplete.

### 2.2.2 Sanction of WSS without WTP

**(i)** Audit observed that in village Shingve Tukai of Ahilyanagar district, WSS was approved (September 2021) having source of water from Maharashtra Industrial Development Corporation (MIDC) distribution line. The distribution line was releasing raw water as WTP of MIDC was yet to be completed (December 2022). Since the WSS of Shingve Tukai village was designed without assessing the requirement for WTP, the beneficiaries were getting untreated water. The water from the MIDC source was not potable when tested (October 2024).

As shown in **Photograph 1**, the village had a WTP and one Elevated Service Reservoir (ESR) in un-used condition which were not considered in the new WSS.

7 Aghai (Shahapur Block), Shelar Borpada, Karivali, Ambadi, Rahanal, and Borivali (Rahur).

8 Katai and Kongaon.




**Photograph 1: Unused WTP and ESR in Shingve Tukai village (Ahilyanagar district)**

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that the water for the scheme was proposed through tapping from MIDC source, hence no need for the WTP.

The fact remained that the villagers were getting raw water which could be hazardous for their health.

**(ii)** Audit observed that in Kashti village of Shrigonda block, WSS having surface water as its source was sanctioned (March 2022) without the provisions of WTP. The WSS was handed over to GP on 08.09.2023, however the non-functional WTP constructed in old WSS was not put to use as shown in **Photograph 2**. The water supplied to the villagers was tested (September 2024) and found to be non-potable.




**Photograph 2: Unused WTP in Kashti village of Shrigonda block**

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that the WTP in the existing scheme was non-functional and required repair works. Proposal to bring WTP to operational condition is under way.

The facts remained that till the repairing of existing WTP and making it functional, the villagers will get untreated water.

### 2.2.3 Assessment of retrofitting of scheme

Ghulewadi WSS of Ahilyanagar district under MJP, Sangamner, was initiated (November 2012) under NRDWP and handed over (March 2018) to the GP. The in-village water infrastructure handed over included two ESR having total capacity of 24 lakh liter, jackwell, pumping house and machinery, rising main, WTP and distribution network of 48.31 km with source of water from Pravara river. The scheme was made to provide 70 lpcd of water for a projected population of 60,320 by 2027.

Audit observed that a scheme of "Retrofitting of this Ghulewadi WSS," was taken up (September 2022) at cost of ₹ 80.24 crore for providing 55 lpcd water to projected population of 62,738 by 2053. The technical sanction to the WSS included construction of three new ESRs of total capacity of 5.25 lakh liters, jackwell, pump house and machinery, rising main, balancing tank, sump and distribution network of 75.60 km.

The WSS already handed over to GP was made to cater to a population of 60,320 whereas the retrofitting of this WSS was sanctioned to cater to a population of 62,738. As such, for additional population of 2418 by 2053, the additional distribution network of 75.60 km and three ESR was not justified as the previous WSS already had 48.31 km of distribution network, ESR having capacity of 24 lakh liter for providing 70 lpcd. An expenditure of ₹ 27.84 crore was made on retrofitting of these WSS till October 2024.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that existing scheme was not sufficient to cater to the needs of village population during summer hence balancing tank was proposed considering canal intake as source along with rising main from canal to balancing tank which constitutes major portion of the cost of retrofitting WSS.

The reply is not acceptable as department justified the component of balancing tank only whereas taking up of additional distribution network of 75.60 km and ESR was not justified for additional population of 2418.

### 2.2.4 No plan to cover household with connection from private/own source

Para 3.3 of JJM guideline provides that the objective of JJM is to provide FHTC to every rural household by 2024. Information displayed (January 2025) on JJM dashboard showed that there were 129.05 lakh functional tap connections which included 27.74 lakh tap connection which had tap connections from private/own source. These FHTCs were not covered under the JJM scheme for providing functional tap connections. However, these were shown as achievement on the dashboard.

In the selected six districts, JJM dashboard showed that there were 37.89 lakh tap connections which included 9.64 lakh tap connection from private/own source which were not covered under the JJM scheme.

Tap connections from private/own source do not ensure functionality and hence cannot be counted as achievement of providing FHTC under JJM. As such, considering tap connection from private/own source under JJM inflated the achievement under JJM.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that as per demand households having private connections were proposed in revised schemes and necessary instructions would be issued to the concerned.

## Conclusion

There were systemic deficiencies in planning and implementation of the Jal Jeevan Mission at village, district and state levels. Baseline surveys were not conducted. There were deficiencies in preparation of DAP. The essential parameters such as quarterly and annual action plan for providing FHTC, financial action plan, water security, requirement of land and human resources and water sources *etc.,* were not included in DAP. This affected the assessment of resource requirements and quantum of work to be undertaken. At the State level, absence of a comprehensive SAP led to defects in execution, weak resource planning and inadequate focus on sustainability. Improper planning resulted in sanction of schemes without assured water sources, supply of untreated water, delays in completion of works and non-coverage of certain households, thereby compromising the objectives of providing safe, sustainable and equitable drinking water to rural households and non-conversion of households having tap connection from private/own water sources.

**Recommendations**

- *Government may provide a clear implementation roadmap and balanced execution of works through effective and efficient Village Action Plans, District Action Plans and State Action Plan as stipulated in JJM guidelines.*
- *Government may ensure that WSS are sanctioned only after ensuring assured water sources.*
- *Government may ensure that conversion of all households having tap connections from private/own source to regular FHTC under JJM.*

# CHAPTER – III

# FINANCIAL MANAGEMENT

# Chapter III

## Financial Management

## 3. Financial Management

JJM is a time-bound mission mode programme and for its successful implementation, robust financial planning, timely funding, mobilization of adequate resources and prudent utilization of funds are pre-requisites. Audit observation on funding and expenditure thereof is detailed below.

### 3.1 Delay in release of Central and State share of JJM fund

The Central and State share of JJM funds for 2019-20 were released by the WSSD to the IAs. In 2021-22, the SNA module of Public Finance Management System (PFMS) was implemented for transfer of funds. Para 7.8 of the JJM Guidelines provides that the first tranche of the first installment after subsuming excess opening balance will be released in the month of April. The release of the second tranche of the first installment will depend on its utilization. For the release of the second installment, financial progress shall be assessed based on the following documents to be submitted by the State, *i.e.,* provisional Utilization Certificate (UC) for the current year, Audited Statement of Accounts (ASA) for the previous year and final Central and State UCs for the previous year.

As per data furnished by SWSM, against the admissible allocation of ₹ 59,740.99 crore during 2019-24, the total amount of installments/tranches received (Centre and State) was ₹ 27,657.56 crore[9] *i.e.,* 46.30 *per cent*. Release of Centre and State share is detailed in **Table 3**.

**Table 3: Details of funds released during the year**

***(₹ in crore)***

| Year | Centre/ State share | Total allocation admissible to Maharashtra from Centre /Matching State Share# | Release of first installment | | Release of second installment | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | First tranche | Second tranche | First tranche | Second tranche |
| 2019-20 | Centre | 847.97 | 369.76* | Nil | Nil | Nil |
| | State | 324.15 | 355.19 | Nil | Nil | Nil |
| | Total | 1,172.12 | 724.95 | Nil | Nil | Nil |
| 2020-21 | Centre | 1,828.92 | 471.92* | Nil | Nil | Nil |
| | State | 450.38 | 466.21* | Nil | Nil | Nil |
| | Total | 2,279.30 | 938.13 | Nil | Nil | Nil |
| 2021-22 | Centre | 7,064.41 | 1,666.64 | Nil | Nil | Nil |
| | State | 1,747.62 | 1747.62 | Nil | Nil | Nil |
| | Total | 8,812.03 | 3,414.26 | Nil | Nil | Nil |

9 Amount of ₹ 27657.56 crore is not matching with the amount shown as fund release as per UC (Table 2 and 4) i.e. ₹ 27559.26 crore. Department stated that it was due to prior year grants received during the year, funds in transit and fund of ₹ 23.35 crore in SNA account for the payment of salaries of regular staff at State level.

| Year | Centre/ State share | Total allocation admissible to Maharashtra from Centre /Matching State Share# | Release of first installment | | Release of second installment | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | First tranche | Second tranche | First tranche | Second tranche |
| 2022-23 | Centre | 7,600.00 | 1,957.81 | 1,957.81 | Nil | Nil |
| | State | 2,746.58 | 1,912.13 | 1,912.13 | Nil | Nil |
| | Total | 10,346.58 | 3,869.94 | 3,869.94 | Nil | Nil |
| 2023-24 | Centre | 21,465.88 | 1,861.07 | 1,861.07 | 1,861.07 | 1,861.07 |
| | State | 15,665.08 | 1943.14* | 1,817.64 | 1,817.64 | 1,817.64 |
| | Total | 37,130.96 | 3,804.21 | 3,678.71 | 3,678.71 | 3,678.71 |
| **Grand Total** | | **59,740.99** | **12751.49** | **7,548.65** | **3,678.71** | **3,678.71** |

*Source: Information furnished by SWSM* * *includes prior year grant*[10]
*# Information with respect to allocation admissible is worked out by the SWSM, however, basis for this working has not been shared with audit.*

Following can be seen from **Table 3**:

1. Across all five years, Maharashtra was admissible for ₹ 59,740.99 crore, but the total releases (Centre + State, all tranches) were only ₹ 27657.56 crore i.e. about 46.30 *per cent* of admissible allocation. This points to a systemic absorption / implementation bottleneck, not merely a funding issue. Such a large gap cannot be explained by procedural delays alone.

2. There were short releases in first three years (2019-20 to 2021-22) despite high admissible allocations. This strongly suggests inability to meet preconditions of submission of UC and ASA for release of instalment. Final UC and ASAs of each FY were required to be submitted to the GoI within six months from the close of FY. However, the UCs for the years 2019-20 to 2023-24 were submitted with delay ranging from three to 14 months. Similarly, ASAs for the years 2019-20 to 2023-24 were submitted with delays ranging from three to 14 months as discussed in **Paragraph 3.7**. As such, there were delays in fulfilling the precondition for release of installment of JJM fund i.e. timely submission of UCs and ASAs.

3. It can also be seen from the above table that there was a sudden spike in admissible allocation in 2023-24 (₹ 37,130.96 crore) with Centre admissible share of ₹ 21,465.88 crore and State admissible share of ₹ 15,665.08 crore. However, both Centre and State released roughly equal amount in total four tranches of two instalments (₹ 14,840 crore) which was 39.96 *per cent* of the admissible amount.

The massive scale-up in allocation without commensurate releases indicates that plan for the scheme period i.e. 2019-24 was not made effectively resulting in non-uniform implementation of JJM. This is evident from the fact that out of

[10] Prior year grant received in respective years are 2019-20 - ₹ 24.48 crore (Centre Share), 2020-21 ₹ 14.69 crore (Centre Share) and ₹ 15.83 crore (State Share) and in 2023-24 - ₹ 125.49 crore (State Share).

total WSS undertaken in 2019-24, 75 *per cent* WSS were taken up in 2021-23 alone. This is indicative of poor alignment between planning and implementation capacity.

Further, persistently low releases vis-à-vis admissible allocations, indicate significant deficiencies in planning readiness and execution capacity, which have adversely impacted the pace of implementation of JJM in the State.

In the Exit Conference (December 2025), Government accepted that during 2019-20 to 2021-22, the non-receipt of remaining tranches/ instalments was because the condition of the required expenditure, for getting further release of subsequent tranche/installment, could not be met.

## 3.2 Expenditure incurred *vis-à-vis* fund flow

During the year 2019-24, fund of ₹ 27,559.26 crore (Central and State share) was received and an expenditure of ₹ 26,410.51 crore was incurred during this period as shown in **Table 4**.

**Table 4: Details of funds received and expenditure incurred**

| Year | Central and State share receipts | | | Expenditure | | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Central | State | Total | Central | State | Total |
| 2019-20 | 369.76 | 355.19 | 724.95 | 352.11 | 468.44 | 820.55 |
| 2020-21 | 471.92 | 446.33 | 918.25 | 537.11 | 429.52 | 966.63 |
| 2021-22 | 1680.55 | 1757.46 | 3438.01 | 540.69 | 470.64 | 1011.33 |
| 2022-23 | 3915.62 | 3847.61 | 7763.23 | 3251.30 | 3076.35 | 6327.65 |
| 2023-24 | 7444.26 | 7270.56 | 14714.82 | 8629.43 | 8654.92 | 17284.35 |
| **Total** | **13882.11** | **13677.15** | **27559.26** | **13310.64** | **13099.87** | **26410.51** |

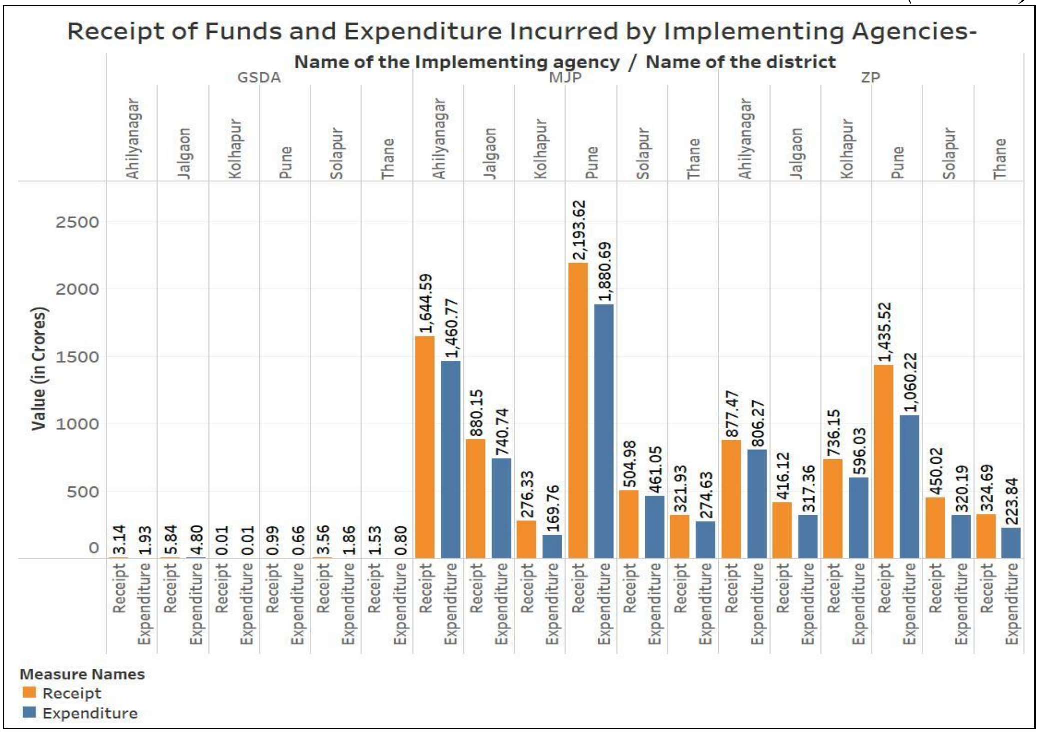
*Source: Information furnished by SWSM*

Above table depicts meaningful receipts and expenditure only from 2022-23 onwards, with a sharper rise in 2023-24. This indicates a delayed operationalisation of the Mission in the State, implying that initial years were largely consumed by preparatory or procedural delays, and the implementation window effectively shrank, increasing risk to 2024 targets.

The status of receipt of funds and expenditure incurred by the IAs (ZP/MJP/GSDA) in the selected districts is given in **Chart 4**. It was observed that, at the selected districts level, that the IAs could not utilize the funds allocated during 2019-24.

**Chart 4: Receipt of funds and expenditure incurred (2019-24)**

***(₹ in crore)***




*Source: Information furnished by the implementing agencies*

1. **Chart 4** shows that across all years, expenditure mirrors actual receipts. This established that the primary constraint was availability of funds. It appears that this is a fund flow bottleneck, not merely an expenditure efficiency issue.

2. While both receipts and expenditure rise in 2023-24 as shown in **Table 4**, it was very late with respect to the Mission period indicating inefficient execution pattern due to which the credibility of achieving sustainable household tap connections at scale within the original timeline could not be ensured.

3. Low receipts led to constrained expenditure which resulted in low physical progress, as discussed in **Paragraph 4.1.2** that only 24.64 *per cent* of schemes were completed by March 2024.

In the Exit Conference, the Government stated (December 2025) that it released the grants received from the Centre and its own share to the IAs as soon as the funds were credited in the SNA.

However, facts remained that the delay in release of funds impacted the progress of JJM.

## 3.3 Delay in remitting interest earned on unspent balance

Para 7.9 of the JJM guidelines provides that money accruing as interest should be credited to the same account and reflected in the UC of the relevant year. Rule 230 (8) of the General Financial Rule 2017 provides that all interests or other earnings against Grants in aid or advances released to any Grantee institution should be mandatorily remitted to the Consolidated Fund of India

immediately after finalization of the accounts. Such advances should not be allowed to be adjusted against future releases. The Ministry of Finance (GoI) instructed (July 2022) that the SNA of each Central Sponsored Scheme (CSS) in the State shall compute the total interest earned out of the funds received in its account (both from the Central and the State Government) in the preceding financial year in the first week of April and shall deposit the same in the respective Consolidate Fund. The Department of Drinking Water & Sanitation, Ministry of Jal Shakti, GoI intimated (March 2022) WSSD that remittance of interest earned on Central Fund released under JJM for the Financial Year (FY) 2021-22 was to be made by 05 April 2022.

Audit observed that National Jal Jeevan mission (NJJM) had prescribed ways (March 2022) (*i.e.* through NTRP Portal/DD/Cheque to PAO Department of Drinking Water & Sanitation, New Delhi) for remitting interest on Central share. During scrutiny of records related to remittance of interest, it was observed that remittance of ₹ 110.00 crore of interest on Central Share was delayed by 11 days to 452 days for the FY 2020-21 to 2023-24 as detailed in ***Appendix III***.

The interest amounting to ₹ 110.00 crore, earned on State share during the period 2020-21 to 2023-24 was remitted to the Consolidated Fund of the State between 23 August 2023 to 04 July 2024 thereby, resulting in delay ranging from 26 to 677 days. The interest could not be credited due to non-availability of proper head of accounts, for which necessary instructions were issued in (June 2023).

In the Exit Conference, Government stated (December 2025) that interest earned for the year 2022-23 was transferred to the Consolidated Fund of India in July 2024, after resolving the issues in PFMS. Interest on State share was remitted only after issue of instruction (June 2023) from WSSD.

## 3.4 Inadmissible Expenditure

JJM guidelines stipulated that no expenditure on O&M, construction/ renovation /repair of office/residential building, payment of electricity bills related to water works, *etc*., would be admissible from JJM funds.

Audit observed the following instances of inadmissible expenditure:

### 3.4.1 Purchase of Sewer Gem software from JJM funds

Audit observed that WSSD approved purchase of 36 software which included 17 Water Gems[11] and 19 Sewer Gems[12] software to be used by MJP as an

[11] Water Gems software help to determine the width and thickness of pipes to be used in the work of the scheme while designing the water supply schemes according to geographical conditions.

[12] Sewer Gems software helps in conceptualizing the underground sewerage scheme as per the geographical conditions as well as determining the width and thickness of pipes used in sewerage management.

auxiliary system for water supply and sewer system under JJM and Swachh Bharat Mission (SBM) respectively. MJP purchased (December 2022) 20 Bentley Water Gems and 16 Bentley Sewer Gems at the cost of ₹ 6.01 crore and ₹ 6.02 crore respectively from Ceinsys Tech Ltd., Nagpur. The purchase was made through MJP, Thane.

As Bentley Sewer Gems software system are to be used for managing sewer system for SBM and has no link with WSS, the expenditure of ₹ 6.02 crore on the same from JJM support activity fund was inadmissible.

In the Exit Conference (December 2025) Government stated that JJM guidelines do not prohibit the purchase of software, which is useful for JJM project, therefore, Mission Director, SWSM approved the purchase of software.

Reply is not acceptable as expenditure is incurred on purchase of software which does not cover any of the objectives of JJM.

### 3.4.2 Inadmissible expenditure on construction of residential quarters

In Rahuri and Rahata block of Ahilyanagar, provision for construction of three residential quarters for staff was made in the work of water supply schemes of Brahmni Multi Village Scheme and Loni Budruk and Khurd scheme. The estimated cost for quarters was ₹ 47.12 lakh against which payment of ₹ 8.71 lakh was incurred forming liability of ₹ 38.41 lakh on these residential quarters which was not admissible under JJM. During physical verification, it was found that construction of residential quarters was in completion stage, as shown in **Photograph 3**.




**Photograph 3: Residential quarter at Loni Budruk, district Ahilyanagar**

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that instructions would be issued to the IAs to follow JJM guidelines.

### 3.4.3 Inadmissible payment towards electricity bills

MJP, Thane and MJP, Jalgaon made payments of ₹ 1.13 crore on electricity bills related to 11[13] WSS which were not admissible under JJM. EE, MJP, Thane and EE, MJP, Jalgaon replied (September 2024 and October 2024) that initially, these schemes were under NRDWP and later subsumed in JJM and since there was provision for payment of electricity bill under NRDWP, hence, the same process was continued.

However, in the Exit Conference (December 2025) Government stated that necessary instructions would be issued to the concerned in this regard.

### 3.5 Significant increase in cost of JJM implementation

The initial estimated (September 2020) expenditure for implementation of JJM in the State was ₹ 13,668.50 crore. However, by 2023-24, an amount of ₹ 27,559.26 crore had already been allocated for the implementation of JJM. State had incurred an expenditure of ₹ 26,410.51 crore by March 2024, though, 21.80 lakh out of 146.81 lakh households were still to be provided with the functional tap connection as discussed in **Paragraph 4.1**. Further 75.36 *per cent* (38857 WSS of 51560 WSS) of the WSS undertaken to supply water to every rural household were pending completion as of March 2024 as discussed in **Paragraph 4.1.2**. As such, the pending tap connection and work of WSS would also add to the cost of implementation of JJM. By March 2024 only, the cost of implementation of JJM got doubled as compared to the estimated cost (September 2020) and is bound to increase further on account of pending works.

In the Exit conference (December 2025), Government stated that it had issued GR (September 2020) during Covid times with an approximate estimation of ₹ 13,668.50 crore which was based on per capita norms and without detailed surveys and estimation. The increase in cost of implementation was due to detailed survey and estimation in subsequent years i.e. 2021-22 and 2022-23. Further, increase in schedule of rates; change in the design criteria of the scheme for the projected life of scheme from 15 years to 30 years; inclusion of FHTC cost in JJM scheme estimates and increase in rate of GST from 12 *per cent* to 18 *per cent* at that time, impacted the overall cost.

The facts remained that approximate estimation at initial stage and delay in taking up WSS resulted in significant increase in cost of implementation at later stage. Further, JJM Guidelines stipulated ultimate project life to be 30 years, however, Government adopted this criteria in December 2021 only (GoM GR dated 08 December 2021).

---

[13] Nashirabad, Karoda, Pimplaner, Paldhi, Shirsoli, Asoja WSS and 31 villages WSS of Jalgaon district and Wangni, Badaphokar, Kasara, and Wangni and Badaphokar WSS of Thane district.

## 3.6 Revision in costs of the schemes

In the State, 13,835 out of 51,560 WSS were proposed for cost revision, with increase in costs amounting to ₹ 9,608.87 crore, as shown in **Table 5**.

**Table 5: Revision of costs of schemes**

*(₹ in crore)*

| Implementing Agency (1) | Total number of WSS under execution (2) | Total number of WSS proposed for revision (3) | Estimated cost of the WSS proposed for revision (4) | Revised cost of the WSS (5) | Addition in cost (6=5-4) |
|---|---|---|---|---|---|
| MJP | 929 | 581 | 17032.42 | 21022.58 | 3990.16 |
| ZP | 50631 | 13254 | 12168.40 | 17787.11 | 5618.71 |
| **Total** | **51560** | **13835** | **29200.82** | **38809.69** | **9608.87** |

*Source: Information furnished by the department*

In six selected districts, 2,976 WSS were proposed for revision (290 WSS pertaining to MJP and 2,686 WSS pertaining to ZP) as shown in **Table 6**.

**Table 6: Revision of costs of WSS in sampled districts**

*(₹ in crore)*

| Name of the district | Implementing agency | Total number of WSS executed | Number of WSS proposed for revision | Cost of WSS proposed for revision as per original estimate | Cost of WSS as per revised estimate |
|---|---|---|---|---|---|
| Ahilyanagar | MJP | 112 | 88 | 3076.01 | 3889.28 |
| | ZP | 830 | 555 | 886.12 | 1440.69 |
| Jalgaon | MJP | 26 | 18 | 522.83 | 504.92 |
| | ZP | 1275 | 543 | 539.11 | 608.11 |
| Kolhapur | MJP | 15 | 11 | 540.60 | 652.19 |
| | ZP | 1270 | 512 | 604.16 | 919.22 |
| Pune | MJP | 168 | 142 | 3802.67 | 5010.77 |
| | ZP | 2170 | 788 | 1247.73 | 2044.14 |
| Solapur | MJP | 23 | 16 | 378.39 | 456.01 |
| | ZP | 1099 | 128 | 131.46 | 237.57 |
| Thane | MJP | 22 | 15 | 525.18 | 678.86 |
| | ZP | 720 | 160 | 140.13 | 200.15 |
| **Total** | | **7730** | **2976** | **12394.39** | **16641.91** |
| The amount of revised estimate shown are proposals only, expenditure was still to be incurred. | | | | | |

*Source: Information furnished by the department*

As seen from **Table 5** and **6**, 27 *per cent* at State level and 38 *per cent* of WSS under selected districts were under the process of cost revision. The proposed revisions in costs were due to increase in the scope of work for additional habitants, change of water source/ land, execution of additional works, award of work above tender rate, *etc*. The cases noticed in the selected districts are discussed below:

**Cases noticed in the selected districts**

- The work of Hivre SVS Shirur block under EE, MJP-1, Pune was technically sanctioned (November 2022) for projected population of 4140. However, in the revised estimate, the projected population was increased to 6343 resulting in increased cost from ₹ 5.10 crore to ₹ 25.52 crore. This indicates that proper survey and estimation was not done.
- The work of Patas SVS was awarded (January 2023) by EE, MJP-1, Pune at a cost of ₹ 22.56 crore. In June 2023, the GP demanded an additional storage tank stating that estimation work was inadequate and was done without informing them. Thus, a revised estimate of ₹ 38.41 crore was proposed (August 2024).
- The work of Jawale Baleshwar and 10 village WSS under MJP, Sangamner, was proposed for revision from an initial cost of ₹ 65.53 crore to ₹ 89.03 crore. The escalation was because of an increase in distribution network by 1.5 kilometer due to coverage of additional habitation and change in land due to delay in getting NOC from the forest department. EE, MJP, Sangamner stated (October 2024) that some habitations having existing pipelines were excluded but during actual execution it was felt that the pipelines were not fit for use.
- A multi village retrofitting WSS was executed by the EE, MJP, Sangamner for Nimon and four other villages in Sangamner block. The WSS was completed and commissioned in March 2024. However, the EE proposed (September 2024) a revision in the scheme (from ₹ 11.25 crore to ₹ 15.48 crore) by adding construction of six additional ESRs and distribution network of 20 km for the WSS to cover the left out habitations.

Thus, improper survey not only resulted in revision in estimates but also delayed the benefits to the left out habitations.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that NJJM set deadlines to issue work orders by the end of December 2022 which compelled the available limited manpower to carry out huge task of issuance of work order before December 2022. It further stated that proposed revision in cost was due to left out habitations, land issues and technical changes in WSS.

Reply of the Government related to limited manpower is not acceptable as Government appointed five PMCs in the state to overcome shortfall of engineers and permitted additional manpower for coordination of DPR, monitoring and evaluation of Third Party Inspection (TPI) agencies and updating of data in IMIS. Despite mobilizing manpower resources, there was improper planning and costs of schemes had to be revised due to inadequate survey/estimates.

## 3.7 Delay in audit of accounts and submission of utilization certificates

Para 7.16 of the JJM guidelines provides that the SWSM will ensure that the accounts are audited by a Chartered Accountant (CA) within six months of the close of the financial year and that UCs and ASAs are timely submitted to the GoI.

Audit observed that there was delay ranging from three to 14 months in the preparation of ASA for the year 2019-20 to 2023-24 as shown in **Table 7**.

**Table 7: Delay in preparation of ASA**

| Year | Due date of sending UC to the Government | Date of ASA prepared and audited | Delay in months |
|---|---|---|---|
| 2019-20 | 30 September 2020 | 21 November 2021 | 14 |
| 2020-21 | 30 September 2021 | 24 October 2022 | 13 |
| 2021-22 | 30 September 2022 | 28 June 2023 | 9 |
| 2022-23 | 30 September 2023 | 02 January 2024 | 3 |
| 2023-24 | 30 September 2024 | 07 July 2025 | 9 |

*Source: Information furnished by SWSM*

Further, UCs were submitted with delay ranging from three to 14 months as shown in **Table 8**.

**Table 8: Delay in submission of UC**

| Year | Due date of sending UC to the Government | Date of sending UC | Delay in months |
|---|---|---|---|
| 2019-20 | 30 September 2020 | 30 November 2021 | 14 |
| 2020-21 | 30 September 2021 | 10 March 2022 | 5 |
| 2021-22 | 30 September 2022 | 11 July 2023 | 9 |
| 2022-23 | 30 September 2023 | 07 February 2024 | 4 |
| 2023-24 | 30 September 2024 | 07 July 2025 | 9 |

*Source: Information furnished by SWSM*

SWSM stated that the delay was due to late receipt of audit reports from ZP/MJP and GSDA, implementation of PFMS module in 2021-22 and delay in appointment of CA in 2022-23. The reply of SWSM shows that monitoring of timely completion and submissions of ASA and UCs was inadequate.

In the Exit Conference (December 2025) Government stated that the delay in submission of Audit Reports and UC for the financial year 2023-24 was primarily due to delay in reconciliation of the SNA account for transactions done by the IAs which further delayed the submission of UCs by IAs. After receiving UCs from IAs, SWSM finalized the accounts and ASA's and UCs for the year 2023-24 were submitted (July 2025) to NJJM.

## Conclusion

There were delays in release of funds (Centre/State). Across all five years, Maharashtra was admissible for ₹ 59,740.99 crore, but the total releases (Centre and State, all tranches) were only ₹ 27,657.56 crore (46.30 *per cent*). The total

expenditure during 2019-24 on the implementation of JJM in the state was ₹ 26,410.51 crore. The releases of funds vis-à-vis admissible allocations, indicate significant deficiencies in planning readiness and execution capacity, which have adversely impacted the pace of implementation of JJM in the State. Timely release and utilization of Central and State funds were affected by delays in submission of Utilization Certificates and audited accounts. Instances of inadmissible expenditure *viz.* purchase of unrelated software not covering any objective of JJM, construction of residential staff quarters, payment of electricity bills, and delayed remittance of interest indicated weak financial controls and non-compliance with JJM guidelines.

**Recommendations**

- *Government may strengthen fund flow planning to enable timely release and optimal utilization of Central and State shares.*
- *Government may ensure the timelines of remittance of interest earned on unspent balances to the consolidated fund and submission of UCs and audited accounts.*
- *Government may devise mechanism to prevent inadmissible expenditure through improved internal controls and regular monitoring.*

# CHAPTER – IV

# IMPLEMENTATION OF JJM

## Chapter IV

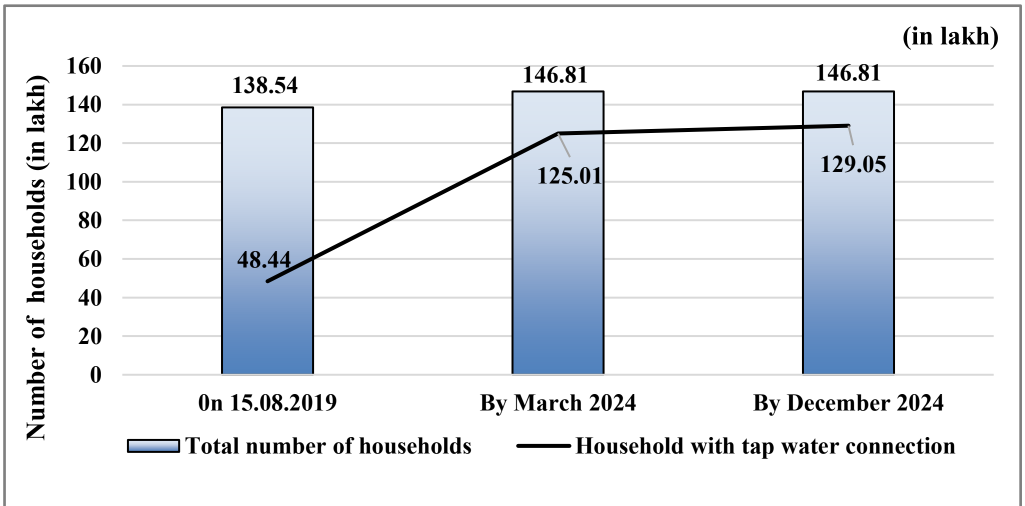
## Implementation of JJM

The ZP and MJP are the main implementing agencies of JJM. While ZP implements WSS having cost up to ₹ five crore, MJP implements projects with cost above ₹ five crore. GSDA supports ZPs and MJPs with technical services and innovative measures to enhance drinking water sources. The work of WSS and FHTCs were executed separately by ZP/MJP and GPs respectively. In the State during 2019-24, a total of 51,560 WSS were initiated, out of which 12703 WSS were completed and 38857 WSS were ongoing. Out of 38857 WSS, 929 WSS were under execution by MJP and the remaining WSS were under execution by ZP. Significant observations on the execution of WSS are as follows:

### 4.1 Progress of household tap connection under JJM in Maharashtra

The JJM is implemented in 34 districts of the State and there were 138.54 lakh households at the start (August 2019) of the JJM, of which 48.44 lakh households were having tap connections. The status of FHTCs as on 15 August 2019 and 31 March 2024 is shown in **Chart 5**:

**Chart 5: Progress of household tap connection in Maharashtra**




*Source: Data furnished by the department and information available on JJM dashboard*

*Note: 129.05 lakh tap connection includes 27.74 lakh tap connection from private/own source*

In Maharashtra the achievement of FHTCs (including tap connection from private/own source) by March 2024 was 125.01 lakh (85.15 *per cent)* which marginally increased to 129.05 lakh (87.90 *per cent*) by December 2024.

The FHTCs of 129.05 lakh as of December 2024 included 27.74 lakh tap connection from private/own source which remained to be covered under JJM. Thus, considering the FHTCs provided under JJM, the achievement was 101.31 lakh *i.e.* 69 *per cent* by December 2024. Further, during 2019-24, a total of 51,560 WSS were initiated in the State, of which 24.64 *per cent* (12,703) WSS were completed and 75.35 *per cent* (38,857) WSS were ongoing as discussed in

**Paragraph 4.1.2**. As such, the tap connections provided may not be fully functional as 75.35 *per cent* of WSS were still incomplete.

In the selected six districts, the achievement of FHTCs by March 2024 was 22.45 lakh (82.72 *per cent*). Out of 22.45 lakh tap connection, 10.43 lakh tap connection were from private/own source. Considering the number of tap connections provided through JJM *i.e.* 12.02 lakh FHTCs, the achievement was 44.29 *per cent*. The achievement in terms of providing FHTCs (excluding tap connection from private/own source) in Thane and Pune was 18.71 *per cent* and 19.30 *per cent* respectively whereas in Kolhapur it was 81.63 *per cent*. None of the selected districts achieved 100 *per cent* FHTCs by March 2024. Details of progress in tap connection of selected districts is shown in ***Appendix IV***. Further, in the six selected districts the progress of WSS was 16.57 *per cent* which indicated that FHTCs may not be fully functional.

Audit further observed that data of SWSM and data provided by the IAs of the districts on the FHTCs, as planned in AAP and connections provided did not match as discussed in **paragraph 4.3**. As such, the reliability of the information regarding achievement in providing FHTC was doubtful.

In the Exit Conference, the State Government stated (December 2025) that non-achievement of FHTC was due to delay in getting clearances, non-availability of land, local disputes and interferences, left out habitation from earlier estimates, failure of source *etc*.

### 4.1.1 Non-coverage of villages/habitations under JJM

JJM has been launched with an objective of providing FHTC to every rural household by 2024. Para 3.6.1 of JJM Guidelines provide that VAP prepared by the GP or its sub-committee shall include number of existing FHTCs and number of FHTCs yet to be provided in all habitations. Total FHTCs required to be provided in the district are to be arrived at by consolidating the VAPs.

Audit observed that in the State, 108000 households were left out from the District Action Plan for providing FHTC under JJM.

Scrutiny of GP resolution and correspondences with ZP revealed that in eight[14] villages under six selected blocks[15] of three districts[16], 2693 households were not planned under DAP. Details of households that were left out to be provided FHTCs in three out of six selected districts are shown in **Chart 6**. In the remaining three districts, no household was left out.

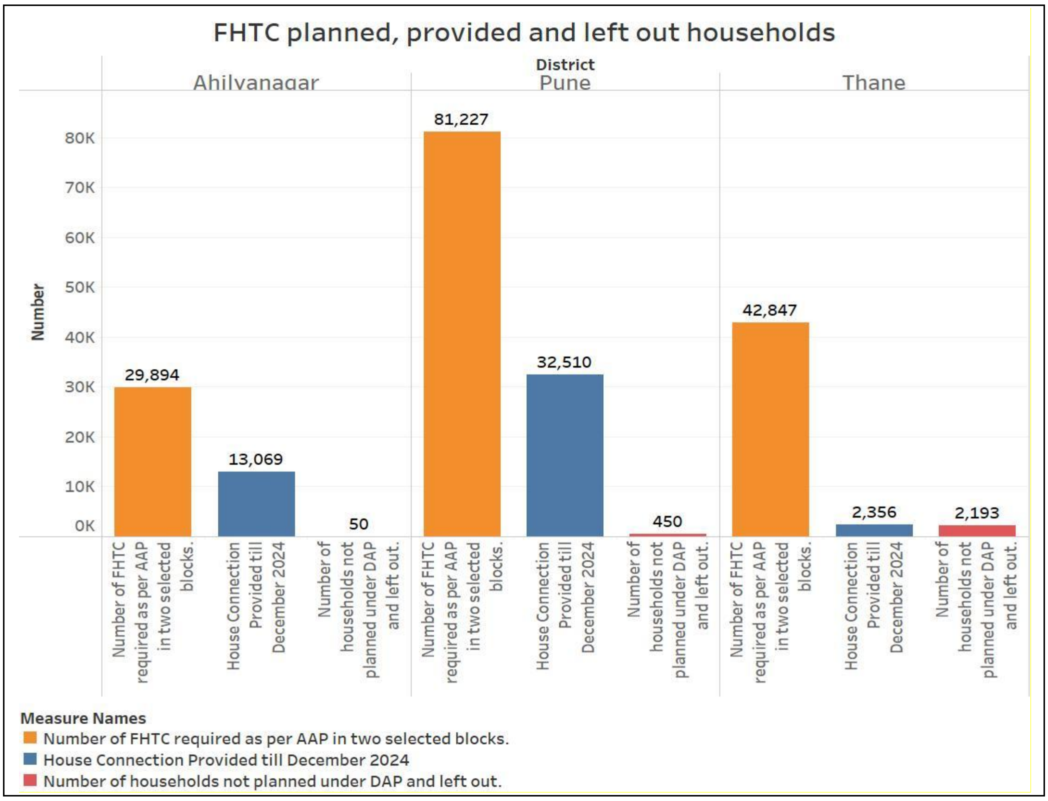
---

[14] Ambegaon, Done, Kanhol, Parivali, Tondali, Talegaon Male, Velholi Budruk and Vadhu Khurd.

[15] Nevasa, Kopargaon, Bhor, Maval, Bhivandi and Shahapur.

[16] Ahilyanagar, Pune and Thane.

**Chart 6: FHTCs planned, provided and left out households**




*Source: Information furnished by the department and IMIS*

Further, information furnished by SWSM revealed that in Thane district, 201 households were left out from providing FHTCs, however during the test check of records of only two selected blocks, Audit observed that 2193 households were not planned under DAP. As such, this discrepancy in figures was not reconciled by the SWSM.

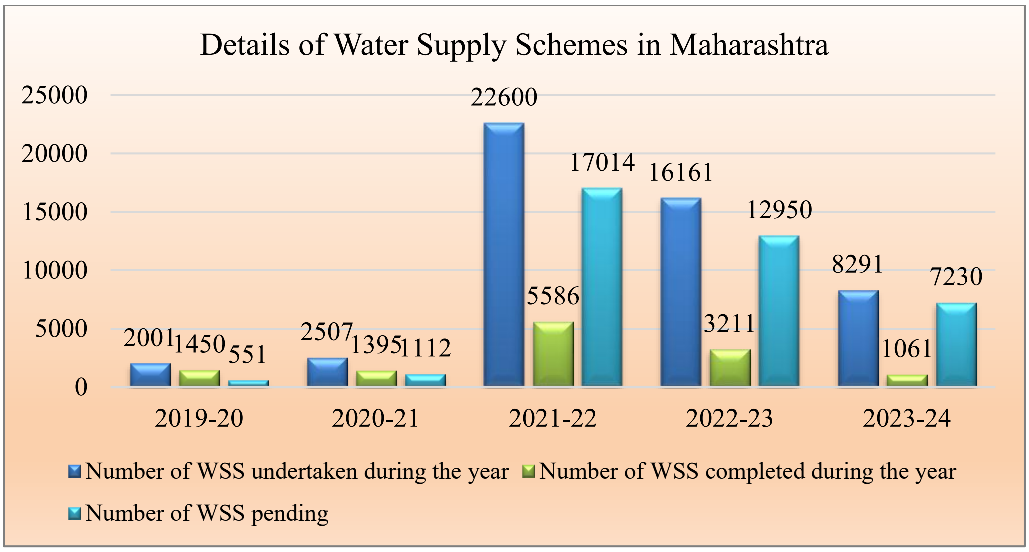
In the Exit conference (December 2025), the Government stated that the available resources were not adequate for execution of the scheme, the surveys and estimates were carried out with limited resources, hence, some of the habitations were left out, same would be covered in revised estimates.

The above omissions are indicative of the fact that not conducting a BLS resulted in inadequate preparation of VAPs.

### 4.1.2 Progress of Water Supply Schemes

During the year 2019-24, 51,560 WSS were undertaken under JJM. The year-wise break up of WSS taken up in the State during 2019-24 is as shown in **Chart 7**.

**Chart 7: Details of WSS**




*Source: Information furnished by the department*

During the year 2019-24, a total of 51,560 WSS were initiated in the State, of which 25 *per cent* (12,703) WSSs were completed and the work of 75 *per cent* (38,857) of the WSSs were ongoing as on March 2024. The WSS are required for supply or augmenting the supply of water through FHTC. The slow progress of WSS completion affected the adequate supply of water.

The progress of WSS for household tap connections in the six selected districts during 2019-24 is given in **Table 9**.

**Table 9: Progress of WSS undertaken by ZPs and MJPs**

| Name of the district | Number of WSS planned | | Number of WSS completed | | Number of WSS pending | | Percentage completion of WSS | |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | ZP | MJP | ZP | MJP | ZP | MJP | ZP | MJP |
| Ahilyanagar | 2099 | 112 | 257 | 04 | 1842 | 108 | 12.24 | 3.57 |
| Jalgaon | 1371 | 26 | 164 | 01 | 1207 | 25 | 11.90 | 3.8 |
| Kolhapur | 1270 | 15 | 416 | 01 | 854 | 14 | 32.75 | 6.67 |
| Pune | 1239 | 168 | 150 | 05 | 1089 | 163 | 12.10 | 2.97 |
| Thane | 720 | 22 | 137 | 01 | 583 | 21 | 19.03 | 4.54 |
| Solapur | 1840 | 23 | 339 | 01 | 1501 | 22 | 18.79 | 4.34 |
| **Total** | **8539** | **366** | **1463** | **13** | **7076** | **353** | **17.13** | **3.55** |

*Source: Information furnished by the ZP/MJP of the districts*

As can be seen from above:

1. Out of 8,539 WSS planned by ZPs and 366 WSS planned by MJPs, only 1,463 were completed (17.13 *per cent*) by ZPs and 13 were completed (3.55 *per cent*) by MJP. This is not a marginal underperformance. It reflects a system-wide execution lapses, cutting across both rural (ZP) and regional / bulk (MJP) implementing agencies.

2. Consistently poor performance across all the districts was observed as completion of WSS by ZP ranges from 11.90 *per cent* (Jalgaon) to 32.75 *per cent* (Kolhapur). In case of MJP the WSS completion ranges from 2.97 *per cent*

(Pune) to 6.67 *per cent* (Kolhapur). There is no district showing even moderate performance. This rules out localised problem explanations and supports a state-level systemic weakness in planning and execution.

3. In Ahilyanagar, out of 112 WSS planned, four WSS were completed (3.57 *per cent*). In Pune, five out of 168 WSS planned were completed (2.97 *per cent*). In Solapur, only one out of 23 WSS planned were completed (4.34 *per cent*). MJPs typically handle bulk water supply schemes and multi village schemes. The extremely low completion rate is a strategic risk because delays here cascade into multiple village schemes dependent on bulk supply.

4. High pendency of 7,076 WSS in ZP and 353 WSS in MJP suggests overloading of execution pipeline without commensurate capacity, or sanctioning of schemes without ensuring readiness (land, DPRs, clearances, water sources).

5. The completion of WSS in ZP and MJP Kolhapur was 32.75 *per cent* and 6.67 *per cent*. Among the six selected districts, Kohlapur achieved maximum percentage of completion, however, it is also able to achieve one-third completion at ZP level and negligible at MJP level. This shows the ceiling of current system capability is low.

The low completion of water supply schemes by both Zilla Parishads and Maharashtra Jeevan Pradhikaran across all test-checked districts indicates serious execution constraints and points to a disconnect between planning and implementable capacity, adversely affecting the timely achievement of Mission objectives.

In the Exit Conference (December 2025), Government accepted the facts and stated that progress was hampered due to reasons such as delay in getting clearances from Forest, Railways, State PWD, NHAI, local disputes/ interference, failure of source and shortage of supply of pipes etc.

### 4.1.3 Delay in execution of water supply schemes

In the selected districts, the delay in completion of the WSS was mainly attributed to delay in commencement of work, non-availability of land required for developing infrastructure of WSS by the concerned GP, non-clearance of forest land from the forest department, delay in getting NOC from various authorities *etc.* Some selected cases are illustrated below.

#### A) Delay due to non-availability of land

Para 3.6.1 of the JJM guidelines provides that VAP prepared by GP shall ensure availability of land in favour of GP for construction of in-village water supply infrastructure. Further, for in village water works, Para 6.2 of the guidelines provides that land is to be provided by the GP and in case the land is not available, the State Government will provide/arrange the land.

Audit observed that the IAs while preparing estimates did not ensure the availability of clear sites and issued work orders without having possession of land which resulted in either work of WSS remaining stalled or work completion being delayed.

In the selected districts, Audit observed an inordinate delay of six to 27 months in execution of seven WSS, where various components of WSS were not executed as shown in ***Appendix V***.

In the Exit Conference (December 2025), the Government accepted that progress is hampered due to various reasons such as delay in getting clearances from various departments (Forest/Railways/NHAI/PWD), non-availability of land, local disputes, left out habitations, failure of sources, shortage of pipes *etc*.

The reply is not acceptable as the IAs should have ensured that the land and all required permissions were obtained before taking up the scheme.

### B) Delay due to change in scope of work

The Bavi SVS under EE, ZP, Ahilyanagar commenced in August 2022 at an estimated cost of ₹ 0.61 crore. The work order was issued in August 2022 and was to be completed till August 2023. The contractor executed the work of ₹ 0.09 crore (September 2024).

The GP passed a resolution (July 2023) for addition of residents of nine areas who were left out from the initial FHTC proposal. Further, GP resolved that Bavi tank, the source of water, did not cater to the need of the water hence source of water should be changed to a new well in Dhondpargaon tank. Accordingly, a revised estimate of ₹ 1.51 crore sanctioned technically (February 2024) and administratively approved (November 2024).

As of November 2025, 74 *per cent* work was completed and an expenditure of ₹ 0.45 crore incurred. Thus, the work completion was delayed due to change in scope and the estimates were prepared without proper survey of inhabitants, resulting in deprival of benefits of getting regular water supply to the beneficiaries for three years.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that as the source of approved scheme was insufficient to cater to the needs of additional population, the scope of original scheme was changed.

This strengthens that there were inadequacies in preparation of action plan at village, district and State level as discussed in **Paragraph 2.1** and improper planning resulted in delay in completion of WSS.

### C) Incomplete work of prefabricated package type water treatment plant

Chief Engineer, MJP Nashik Region sanctioned (June 2023) use of prefabricated package type WTP in 33 ongoing WSS of Jalgaon Circle, instead of conventional

simplified WTP to save time on construction and to overcome the problem of skilled labours so that the WSSs could be completed before March 2024. Accordingly, prefabricated WTP was sanctioned as an extra item in all the 33 WSS.

Audit observed that in four test checked WSS[17] of Jalgaon district, extra item of prefabricated WTP amounting ₹ 4.70 crore was sanctioned. The WSS was scheduled to be completed by May 2024. However, neither the WSS nor the work of prefabricated WTP was completed till November 2025. As such the basic objective to procure prefabricated WTP was not fulfilled.

In Exit Conference Government stated (December 2025) that IAs would be instructed to avoid such delays in future.

## 4.2 Adequacy of water supply

The objective of JJM was to supply minimum drinking water of 55 lpcd. Chapter 12 of the JJM guidelines provides that output of the FHTC to every household could be assessed through the household meters. Further, Para 2.3 of the guidelines brought forth the recommendations of 14$^{th}$ Finance Commission (2015-2020) which recommend that States should progressively move towards 100 *per cent* metering of individual drinking water connections to households. All existing individual connections in urban and rural areas should be metered by March 2017. JJM guidelines vested SWSM with power to decide action on unmetered connections so as to stop continued loss of water/revenue.

Audit observed that SWSM did not plan metering of tap connections under JJM, rather, it issued directions (February 2021) not to include the provision of metering in the estimates of the schemes which was contrary to the JJM guidelines. As such there was no mechanism to measure the quantum of water supplied due to which Audit could not ascertain the adequacy of supply of drinking water.

SWSM stated (November 2024) that instructions were issued not to include the provisions of meter in the estimates of schemes as funds under 14$^{th}$ and 15$^{th}$ Finance Commission were meagre to undertake the work of installing water meters at all household tap connections.

The reply is not acceptable as through water meters the supply of minimum 55 lpcd of water could be ensured.

## 4.3 Discrepancy in FHTCs data furnished by SWSM and districts

As per JJM dashboard, till March 2024, 1.25 crore out of 1.46 crore households have been provided FHTC. However, Audit noticed discrepancies in the data furnished by SWSM and the six selected districts pertaining to FHTCs required

[17] Dahiwad & four village, Pimpalgaon taluka Pachora, Vadhoda & eight village, Shirsoli taluka Jalgaon.

as per AAP and connection provided under JJM for the year 2019 to 2024. The data of FHTC furnished by SWSM and IAs at district level did not match. The comparison of data of FHTCs planned and provided in selected district against the data furnished by SWSM for 2019-24 is shown in **Table 10**:

**Table 10: FHTC planned and provided as per SWSM and IAs at district level**

| District | Information furnished by SWSM | | Information furnished by the selected district (IA) | | Difference/ Mismatch | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Number of FHTC required as per AAP | House Connection Provided | Number of FHTC required as per AAP | House Connection Provided | Number of FHTC required as per AAP | House Connection Provided |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | Difference of 2 and 4 | Difference of 3 and 5 |
| Ahilyanagar | 563526 | 316736 | 255548 | 126264 | 307978 | 190472 |
| Jalgaon | 262172 | 199614 | 298497 | 298497 | 36325 | 98883 |
| Kolhapur | 343310 | 280240 | 1351441 | 637077 | 1008131 | 356837 |
| Pune | 761335 | 146909 | 541295 | 427817 | 220040 | 280908 |
| Solapur | 383356 | 183715 | 376819 | 371658 | 6537 | 187943 |
| Thane | 400828 | 74999 | 71521 | 2356 | 329307 | 72643 |
| **Total** | **2714527** | **1202213** | **2895121** | **1863669** | **180594** | **661456** |

*Source: Information furnished by the department*

As per information furnished by SWSM, 12,02,213 FHTCs were provided out of planned 27,14,527 FHTC in six selected districts. However, information furnished by IAs of selected districts revealed that FHTCs provided were 18,63,669 against planned FHTC of 28,95,121. The year-wise and district-wise details of FHTCs are given in ***Appendix-VI***.

Due to mismatch of data at SWSM and district level, the actual FHTCs target and achievement could not be ascertained for quantifying the achievement under JJM.

Analysis of **Table 10** reveals:

1. Mismatch between State and district data:

- SWSM reported that FHTC required was 27,14,527 whereas the selected districts reported required FHTC of 28,95,121 which points to mismatch of 1,80,594 connections.
- SWSM reported that the FHTC provided was 12,02,213 whereas the selected districts reported that FHTC provided was 18,63,669, thereby a mismatch of 6,61,456 connections.

These are not marginal variances. The figures indicate serious data integrity and reporting control issues between the SWSM and field-level records.

2. District-wise distortions are extreme and not explainable by timing differences like in case of Kolhapur, as discussed below:

- As per SWSM, FHTC required was 3,43,310 however, district reported FHTC required as 13,51,441 which points to difference of 10,08,131 connections.
- SWSM reported that FHTC provided was 2,80,240 whereas the district reported that FHTC provided was 6,37,077 which indicated the difference of 3,56,837 connections.

Such scale of variation cannot be attributed to minor data lags, updating cycles or clerical error. The inconsistent data shows that the issue is not a one-time migration problem, but a structural lack of reconciliation, validation, and control over data flows. The wide variations in both the number of connections required and the number of connections reported as provided indicate deficiencies in data validation and reconciliation mechanisms, thereby impairing the reliability of progress monitoring and planning under the Mission.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that the FHTC data updation on IMIS was closed for updation since 2022, therefore the data on IMIS were not matching with data submitted by district.

In the absence of regular updation, the data available on IMIS cannot be relied upon.

## 4.4 Incorrect certification of Har Ghar Jal village

Jal Jeevan Mission was launched with an objective of achieving Har Ghar Jal (HGJ) by 2024. The villages covered under JJM with FHTCs are to be declared as Har Ghar Jal village. The GoM issued guidelines (October 2021) and directed IAs that after providing FHTC under JJM, HGJ certificate should be issued to the GP. The status of HGJ is shown in **Table 11**.

**Table 11: Status of Har Ghar Jal Certification in Maharashtra**

| Level | Total Number | Certified as HGJ |
|---|---|---|
| **Blocks** | **351** | **2** |
| **Villages** | **40297** | **10677** |

*Source: IMIS- information shown in J8 (as on 01.04.24)*

In six selected districts, out of 70 blocks and 8005 villages, none of the blocks but 2185 villages were declared as HGJ as shown in **Table 12**.

**Table 12: Status of Har Ghar Jal Certification in selected districts**

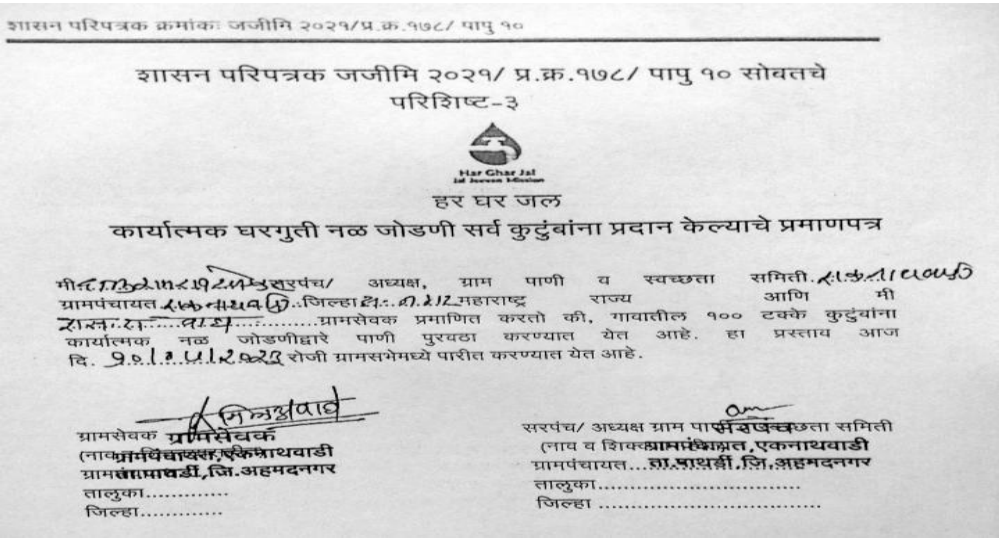
| Name of the districts | Blocks | | Villages | |
|---|---|---|---|---|
| | Number of blocks | Number of blocks certified as HGJ | Number of villages | Number of villages certified as HGJ |
| Ahilyanagar | 14 | Nil | 1575 | 296 |
| Jalgaon | 15 | Nil | 1487 | 631 |
| Kolhapur | 12 | Nil | 1191 | 578 |
| Pune | 13 | Nil | 1833 | 91 |
| Solapur | 11 | Nil | 1128 | 441 |
| Thane | 5 | Nil | 791 | 148 |
| **Total** | **70** | **Nil** | **8005** | **2185** |

*Source: IMIS-information shown in J8 (as on 01.04.24)*

Audit test checked the status of HGJ in selected districts and observed that villages were declared HGJ village despite the fact that water was not supplied to every household.

➢ 24 villages of six blocks[18] in Ahilyanagar have been certified as HGJ villages during 12 August 2022 to 22 August 2023 despite the fact that these villages were supplied water by tanker during February 2024 to July 2024.

Copy of HGJ certificate is shown in **Photograph 4**



शासन परिपत्रक क्रमांक: जजीमि २०२१/प्र.क्र.१७८/ पापु १०

शासन परिपत्रक जजीमि २०२१/ प्र.क्र.१७८/ पापु १० सोबतचे
परिशिष्ट-३

Har Ghar Jal
Jal Jeevan Mission

हर घर जल

कार्यात्मक घरगुती नळ जोडणी सर्व कुटुंबांना प्रदान केल्याचे प्रमाणपत्र

मी [illegible] सरपंच/ अध्यक्ष, ग्राम पाणी व स्वच्छता समिती [illegible] ग्रामपंचायत [illegible] जिल्हा [illegible] महाराष्ट्र राज्य आणि मी [illegible] ग्रामसेवक प्रमाणित करतो की, गावातील १०० टक्के कुटुंबांना कार्यात्मक नळ जोडणीद्वारे पाणी पुरवठा करण्यात येत आहे. हा प्रस्ताव आज दि. [illegible] रोजी ग्रामसभेमध्ये पारीत करण्यात येत आहे.

ग्रामसेवक ग्रामसेवक
(नाव ग्रामपंचायत,एकनाथवाडी
ग्राम ता.पाथर्डी,जि.अहमदनगर
तालुका............
जिल्हा............

सरपंच/ अध्यक्ष ग्राम पाणी व स्वच्छता समिती
(नाव व शिक्का ग्रामपंचायत,एकनाथवाडी
ग्रामपंचायत... ता.पाथर्डी.जि.अहमदनगर
तालुका..............................
जिल्हा ..............................

**Photograph 4: HGJ certificate issued by the GP (Eknathwadi in Pathardi Block of Ahilyanagar District) in tanker fed village**

➢ In Punatgaon village of Nevasa taluka in Ahalyanagar district, FHTCs were not provided in Anganwadi center. Also, during visits for beneficiary survey (October 2024), audit observed that one household was not covered under JJM although, the village was certified as HGJ village in July 2023.

[18] Ahilyanagar, Jamkhed, Karjat, Nevasa, Parner and Pathardi.

- Out of 643 villages certified as HGJ compliant, 14 villages of five blocks of Jalgaon district were certified as HGJ villages during August 2022 to August 2023. However, audit observed that these villages were fed by water tankers during the period March 2024 to June 2024.
- Palashkhede Khurd of Bodwad block in Jalgaon district was certified as HGJ village on May 2023. However, during beneficiary survey it was observed that none of the 24 households were provided with FHTC. The Sub-Divisional Engineer replied (October 2024) that the villagers refused to take water connections and insisted on getting water from the existing stand post. He further stated that, work of providing FHTC to these households was under progress. (October 2024).
- Three[19] villages of Bhivandi block in Thane district were certified as HGJ village, despite the fact that 237 households, out of 1671 projected FHTCs, remained to be provided with FHTC.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that instructions would be issued to IAs to follow the guidelines for certifying HGJ village.

## 4.5 Geo-tagging of the assets of water supply scheme

As per Para 11.1.3 of JJM guidelines, States were required to geo-tag all the assets of WSSs to bring transparency and for monitoring. Every infrastructure asset, either new or otherwise, was to be geo-tagged including washing and bathing places, greywater collection and treatment plants, source sustainability structures, *etc*.

As per JJM IMIS (FUA-3),[20] the geo-tagging of water sources in the State was 57568 (December 2024) out of total 59234 water sources while water sources geo-tagged recorded in another report (FUA-5) of JJM, IMIS was 79889. Further, in 23 cross verified cases of geo-tagging in the eleven villages[21] of the selected districts from report (FUA-3) of IMIS, Audit observed that same water sources were geo-tagged two or three times, thereby, inflating the achievement of geo-tagging. As can be seen in the following **Photograph 5** and **6** below where same water source of village Talegaon Male of Kopargaon Block in Ahilyanagar was geo tagged for two schemes with different Ids.

---

19 Dunge, Pimplaghar and Pimplas (Bhivandi).

20 Field user application (FUA-3 and 5).

21 Shingve Tukai and Punatgaon in Nevasa block and Talegaon Male in Kopargaon block of Ahilyanagar district; Vehloli Budruk, and Kukambhe in Shahpur block of Thane; Varkhede Khurd in Bodwad block of Jalgaon; Sangavade in Daund block of Pune; Achegaon in South Solapur and Diksal in Sangola block in Solapur and Arjuni in Kagal block and Chokak in Hatkanangale block in Kolhapur district.



**Photograph 5: Scheme Id 20008952 Talegaon Male**



**Photograph 6: Scheme Id 20123583 Talegaon Male-FHTC component**

*Source: Photo 5 and 6 available on JJM dashboard showing same water sources geo tagged twice.*

In the Exit Conference (December 2025), the Government stated that the duplication of geo-tagging was due to data synchronization issues on IMIS and WQMIS. IAs at district level were instructed to remove the duplicate geo-tagging of source and other assets and request has been sent to NJJM to reopen the necessary tabs to update the information.

## 4.6 Instruction against JJM guidelines resulting in exclusion of item of fencing from DPRs

As per Para 6.1 of the JJM guidelines, green fenced premises were to be provided for the in-village water supply infrastructure, *viz*., ESR/ sump, pump operator room, community water treatment plant, *etc*. However, the SWSM issued instruction (February 2021) not to include works of chain link fencing and compound wall in estimates of WSS.

During scrutiny of WSS in three villages[22] audit noticed that the fencing/ compound wall was not constructed for the ESR.

In the Exit Conference (December 2025), the Government stated that in order to meet the per capita/per FHTC cost criteria, the item of fencing was not considered.




**Photograph 7: ESR without fencing at Village Punatgaon Block: Nevasa**

[22] Shingve Tukai and Punatgaon in Ahilyanagar and Dohale in Thane district.

The reply is not acceptable as instruction of SWSM was not in concurrence with the JJM guidelines and also compromised with the safety of assets under JJM.

## 4.7 Tendering Process

PWD GR of September 2018 provides that after getting administrative approval of the project, the processing and finalization of various tender procedures including publishing of tender, Pre-bid meeting, Technical bid and Financial bid *etc.*, should be done. WSSD, SWSM and MJP issued various instructions/ circulars for administering various stages of tender process. Audit test checked tendering process in these six sampled districts and the audit observations noticed are detailed below.

### 4.7.1 Issue of work order of WSS without prior approval of SLSSC

GoI, National Jal Jeevan Mission amended (June 2022) JJM Guidelines which stipulates, any cost escalation beyond the approved cost[23], will have to be borne by the concerned State and no additional expenditure out of the resources available under JJM will be permitted. In case of WSS, if the approved cost was more than 10 to 25 *per cent* of the cost put to tender prior approval of the SLSSC and in case if approved cost was more than 25 *per cent* of the cost put to tender, then prior approval of Apex Committee of the SWSM, was required before awarding the work.

Audit noticed that in 479 schemes of six selected districts, where the approved cost was 10 *per cent* to 25 *per cent* more than the tender cost, the IAs issued work order of WSS without the prior approval of SLSSC which was irregular. The details are in **Table 13**.

**Table 13: District-wise schemes where approved cost was more than tender cost**

| Name of District | Number of schemes in which approved cost was 10 to 25 *per cent* more than tender cost | Total approved cost/tender cost (₹ in lakh) | Total Accepted cost of work (₹ in lakh) |
|---|---|---|---|
| Ahilyanagar | 81 | 53315.76 | 60070.50 |
| Jalgaon | 47 | 4914.82 | 5511.57 |
| Kolhapur | 254 | 28362.61 | 32433.27 |
| Pune | 80 | 66930.94 | 79148.94 |
| Solapur | 16 | 4598.48 | 5297.80 |
| Thane | 1 | 2059.04 | 2380.25 |
| **Total** | **479** | **160181.65** | **184842.33** |

In the Exit Conference (December 2025), the Government stated that all the schemes were approved by SLSSC before taking up schemes. In cases of WSS, if the approved cost was more than 10 to 25 *per cent* and more than 25 *per cent*,

[23] The cost as discovered through an open, transparent and competitive bidding process as per prevailing Rules. Resources available under the JJM can be utilized to the extent of such approved costs.

the proposals were submitted for approval of SLSSC and Apex Committee respectively.

However, fact remained that prior approval was not obtained before issue of works order in above cases.

### 4.7.2 Assessment of bid capacity of the contractors

As per WSSD directions (September 2022 and as amended thereafter), the bid capacity was to be implemented for all works above ₹ 1.50 crore of Rural Water Supply Schemes. However, if any contractor has taken up three or more works in a financial year, in such case his bid capacity for execution of works is to be calculated. Further, as per pre-qualification criteria of Detailed Tender Notice, for works with more than ₹ 50 lakh tender cost, the bidder shall have a bid capacity more than the value of the bid. Bidding capacity[24] of the contractor was to be decided by the prescribed formula.

In the selected districts, audit observed that, in four cases the works were allotted to the contractors without or incorrectly assessing the prequalification criteria for bid capacity resulting award of works to the bidders having less bid capacity and in one case bidder was disqualified despite having the required bid capacity. The details are shown in **Table 14**.

**Table 14: Cases of works allotted/ rejected without or incorrectly assessing the bid capacity**

| Sr. No. | Name of the division | Audit observation |
|---|---|---|
| 1 | EE, ZP, Ahilyanagar | Two works of PWS, Ambi Khalsa and Pimpalgaon fungi, costing ₹ 1.69 crore and ₹ 0.96 crore were awarded (June 2022 and August 2022) to a contractor. The bid capacity of the contractor was ₹ 2.88 crore. As he was already awarded works costing ₹ 1.77 crore, awarding of these two works resulted in total cost of awarded works of ₹ 4.42 crore which was beyond his bid capacity. |
| 2 | EE, ZP, Jalgaon | The bid capacity of the contractor was assessed (November 2022) as ₹ 34.45 crore. However, he was awarded (January 2023) 104 works costing ₹ 83.24 crore on a single day. |
| 3 | EE, ZP, Kolhapur | Three works of Retrofitting of PWS costing total ₹ 8.66 crore were awarded to a contractor during January to February 2023 based on incorrect assessment of his bid capacity by way of including purchase of assets in the turnover certificate. |

24 Bid Capacity = [(Ax N x 5)-B] where.
N=Number of years prescribed for completion of the work for which bid is invited,
A=Average of engineering works of maximum value executed by the contractor in any three years of last five years upgraded to the present year (*i.e.*, tender accepted year) by the formula- {1+ (WPI present – WPI max value years)/WPI max value years} x maximum value of work executed in a year and B = value of existing commitment and ongoing works to be completed (work in hand).

| Sr. No. | Name of the division | Audit observation |
|---|---|---|
| 4 | EE, ZP, Thane | A contractor was awarded 18 works during 2022-23. As per WSSD directions, after award of first three works, his bid capacity was required to be assessed irrespective of cost of work. However, he was awarded 15 works during September 2022 to March 2023 costing ₹ 22.16 crore without assessment of the bid capacity. Similarly, another contractor was awarded 50 works during September 2022-March 2023 costing ₹ 61.14 crore without assessment of his bid capacity although he was already awarded three works during the year prior to that. |
| 5 | EE, ZP, Ahilyanagar | The bid[25] of ₹ 1.28 crore of a bidder was disqualified by the technical committee stating the reason that the bidder was not having the bid capacity for the work. However, the bid capacity of the bidder was ₹12.14 crore, and bidder was executing five works of ₹ 5.25 crore in the same division. Thus, dis-qualification of bidder on the basis of the bid capacity was irregular. |

In the Exit Conference (December 2025), the Government stated that instructions would be issued to all IAs to adhere to procedures before inviting tenders and scrutiny thereof.

### 4.7.3 Irregular issue and use of Digital Signature Certificate

The e-procurement portal mandates that one Digital Signature Certificate (DSC) can only be mapped to one user account at a time. DSC is unique to an account, and each valid unique DSC is tied to a specific authorized account for secure and legally valid electronic bidding process. Further, in a two out of four DSCs bid opening procedure, processing of the digital bid documents requires any two of four designated DSCs configured as bid openers to digitally sign the action before the bid can be decrypted and accessed. This security measure prevents a single individual from having sole access to sensitive tender information.

Scrutiny of tendering records of three JJM works of ZP, Kolhapur revealed that out of total four DSCs configured as bid openers i.e. authorize for opening the bids, two DSCs were of the same person created by two different login ids in ZP Kolhapur. The details are given in **Table 15**.

**Table 15: Cases of DSCs created with different login ids**

| Sr. No. | Name of WSS | Tender Cost (₹ in lakh) | Tender Date | Bid opening Date | Remarks |
|---|---|---|---|---|---|
| 1 | Thikpurli, Radhanagri | 361.65 | 23.11.2022 | 07.12.2022 | Out of 4 DSCs configured to authorize for opening the bids, 2 DSCs were in the name of EE, RWS, Kolhapur. Creator of the tender was the same person as well. |
| 2 | Siddhnerli, Kagal | 413.87 | 06.12.2022 | 21.12.2022 | |
| 3 | Vadipir, Karvir | 358.45 | 15.12.2022 | 22.12.2022 | |

It was observed that in above three works (Siddhanerli, Thikpurli, Vadipir), DSCs of single person was used to decrypt/open the technical bids. Creating two

25 Work of Manori WSS.

DSCs of the same person with different login ids and then configuring two DSCs of single person out of four mapped DSCs as bid openers of a particular tender, where the same person was the creator of the tender as well, is a suspected fraudulent act and indicates mala-fide intentions.

EE, RWSD, Kolhapur stated that tendering procedure was done by only Executive Engineer because huge number of tenders were to be processed within short time period.

In Exit Conference (December 2025) Government stated that instructions would be issued to all IAs to strictly adhere to all checks before finalization of tenders.

## 4.8 Violation of contract conditions

### 4.8.1 Irregularities in taking work-insurance of the WSS

Clause 61 of the contract conditions provides that the contractor shall take out insurance policy from the Director of Insurance, Maharashtra (DoIM) to provide insurance cover for execution of work. However, if contractor desire to take insurance with local insurance company, the same should be under the Coinsurance-come-servicing[26] arrangement approved by DoIM. If the policy taken out by the contractor is not on Coinsurance basis, the same will not be accepted and the premium calculated by the director of insurance will be recovered directly from the amount payable to the contactors. The conditions stipulated in the work order include taking insurance policy within one month of the work order, failing which the department would recover penalty equal to one *per cent* of the estimated cost of work and ₹ 50,000 from the current bill payable to the contractor.

In seven test checked WSS in five blocks of Ahilyanagar district, audit observed that the contractor, before taking insurance from local insurance company, did not take approval from DoIM nor followed the norms in taking insurance policy as the ratio of coinsurance was taken as 40 *per cent* GIF share and 60 *per cent* insurance company share instead of GIF 60 *per cent* and insurance company 40 *per cent*. Further, in six out of seven WSS, the insurance was taken for twelve to twenty-one months and were not renewed after the lapse of policy, even though the work was in progress, as detailed in ***Appendix VII***.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that instructions would be issued to take necessary action.

### 4.8.2 Short receipt of ₹ 0.55 crore on account of additional performance security and security deposit

Public Works Department, Government of Maharashtra, *vide* GR dated 27 September 2018 issued guidelines for recovery of Additional Performance

[26] Government's Insurance Fund (GIF)- 60 *per cent* and insurance company -40 *per cent.*

Security (APS), in case the bid received fall below the estimated cost put to tender as per specification below:

| Sl no. | Percentage of bid below the estimated cost put to tender | APS recoverable |
|---|---|---|
| (i) | upto 10 *per cent* | one *per cent* of the estimated cost put to tender |
| (ii) | 11 to 15 *per cent* | APS in (i) + one *per cent* for each *per cent* of bid between 11-15 *per cent.* |
| (iii) | More than 15 *per cent* | APS in (ii) + two *per cent* for each *per cent* of bid above 15 *per cent* |

The APS was to be submitted by the contractor in the form of a bank guarantee or demand draft. Further, as per detailed Tender Notice (paragraph 2), a four *per cent* security deposit was to be obtained from the contractor, out of which the initial security deposit *i.e.*, two *per cent* of the estimated cost to be obtained in the form of a Bank Guarantee at the time of tender and the remaining two *per cent* to be recovered from the RA bills of the contractor.

Audit noticed in three tests checked WSS executed under ZP, Ahilyanagar that instead of receiving bank guarantee at prescribed rate, the department while issuing tender notice modified the rate for APS as nil upto 10 *per cent* below tender, two *per cent* upto 15 *per cent* below tender and four *per cent* for more than 15 *per cent* below tender. This resulted in short receipt of APS and initial Security Deposit of ₹ 0.55 crore as detailed in ***Appendix VIII***.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that instructions would be issued to take necessary action.

## Conclusion

In Maharashtra, there were 138.54 lakh households at the start (August 2019) of the JJM, of which 48.44 lakh households were having tap connections. By December 2024, 129.05 lakh households (87.90 *per cent*) were having tap connection (including 27.74 lakh tap connection from private/ own source). Thus, the objective of providing FHTCs to every rural household by 2024 was not achieved.

During the year 2019-24, a total of 51,560 WSS were initiated in the State out of which 24.64 *per cent* (12703) WSS were completed and 75.35 *per cent* (38857) WSS were ongoing. As such, the tap connections provided in the state may not be fully functional as 75.35 *per cent* of WSS were still incomplete. The low completion of water supply schemes indicates execution constraints and points to a disconnect between planning and implementable capacity, affecting the timely achievement of Mission objectives. Further, there was no mechanism in place to measure the quantity of water supplied and hence, audit could not ascertain the adequacy of water *i.e.* minimum 55 lpcd.

The reliability of reporting compromised due to mismatching of FHTC data between SWSM and district implementing agencies, incorrect certification of

Har Ghar Jal villages, and duplication in geo-tagging of assets. Villages were declared HGJ village even though water was not supplied to every household. Violation of contract conditions such as issue of work orders without prior approval of SLSSC, incorrect assessment of bid capacity of the contractors, irregularities in taking insurance of the WSS, short receipt of additional performance security were also noticed.

**Recommendations**

- *Government may speed up the process to provide FHTC to every household along with completion of pending WSS to make FHTC fully functional and ensure availability of land and mandatory clearances before sanctioning and awarding WSS.*
- *Government may strengthen monitoring systems and reconcile FHTC data to ensure accuracy and transparency and adhere strictly to JJM guidelines, particularly in certification of HGJ villages, metering of household connections and asset protection.*

# CHAPTER V

# WATER QUALITY MONITORING AND SURVEILLANCE

# Chapter V

## Water Quality Monitoring and Surveillance

Regular testing of water supplied is a pre-requisite for supply of potable water to households and public institutions. The ill-effect of contaminated water on the human body, especially in infants, children, immune-compromised people and pregnant women is critical for public health. So, testing of water samples and surveillance of water sources are necessary to prevent possible contamination of water and avoid water-borne diseases as well.

Drinking water quality monitoring and surveillance are distinct, however, closely related activities. The drinking water quality is to be 'monitored' by supplier/ agency responsible for making provision of assured tap water supply, whereas the surveillance of water quality at grass root level is the responsibility of the GP or its sub-committee, *i.e.,* VWSC. Further, GSDA has been entrusted with the work of exploration, development and augmentation of groundwater resources in the State and water quality testing.

### 5.1 Water quality testing

JJM guidelines on WQMS prescribe that sub-division/block laboratory will test all the water sources under its jurisdiction; once for chemical parameters and twice for bacteriological parameters (pre and post monsoon) in a year, covering all sources of a block and for at least 13 basic water quality parameters. Further, the samples tested positive were to be referred to the district laboratory immediately. As per para 10.5 of JJM guidelines, the States/ UTs were required to hold regular review meetings to monitor the water quality status. The data of testing was to be made available in public domain on the IMIS portal by capturing the water quality monitoring through laboratory tests at all levels as per the prescribed frequency.

#### 5.1.1 Shortfall in water quality testing source

Audit observed from block wise data of testing shown in IMIS that in five of the selected six districts, there was a shortfall in testing of water sources during the period October 2022 to March 2024 as shown in **Table 16**.

**Table 16: Shortfall in testing of water samples in blocks of the selected districts**

| Name of the district | Bacteriological parameters | | Chemical parameters |
|---|---|---|---|
| | Pre-monsoon (in *per cent*) | Post-monsoon (in *per cent*) | (in *per cent*) |
| Ahilyanagar | 0 to 93 | 0 to 17 | No shortfall |
| Thane | 11 to 84 | 0 to 56 | No shortfall |
| Jalgaon | 4 to 53 | 7 to 30 | 6 to 19 |
| Solapur | 21 to 97 | 3 to 96 | 0 to 11 |
| Pune | 3 to 100 | 0 to 45 | 0 to 54 |

*Source: Information furnished by department*

Senior Geologists, GSDA of the concerned districts replied that the laboratory conducted all the testing of the samples received. However, the shortfall in testing was attributed to collection of samples by *Jalsurakshak* (Waterman) and data entry issues in IMIS.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that due to non-functional water sources or permanent closing of sources, the shortfall in testing was seen as water from these sources was not collected for testing. The proposal to delete non-functional sources from WQMIS was sent (March 2025) to NJJM. The department (SWSM) would monitor the data regarding active/ inactive sources of water.

### 5.1.2 Water quality tests using Field Testing Kits

JJM guidelines prescribed that GP and/ or its sub-committee, *i.e.,* VWSC/Paani Samiti/ User Group, *etc*., should identify, train and appoint five women from local community to conduct water quality tests using Field testing kit (FTK)/ bacteriological vials and report the results.

Audit observed that;

- The IMIS JJM dashboard of two[27] villages in Ahilyanagar district showed that five women each were trained in these two villages for conducting water quality tests through FTK. However, during physical verification, audit noticed that woman trained for testing of water using FTK could not perform the testing using FTKs. Further, no records of test results were maintained in Punatgaon. The EE, ZP Ahilyanagar, stated that training would be imparted to five women.
- In Fulpat village of Dharangaon block in Jalgaon, Audit observed that no FTK was available at the GP and record of testing of water done was also not maintained. EE, ZP, Jalgaon stated that FTK was made available later, and GP was instructed to maintain the records thereafter.

These instances show poor water quality monitoring and surveillance at VWSC level.

In the Exit conference (December 2025) Government stated that water testing with FTK would be ensured and record would be maintained at GP level.

### 5.1.3 Water quality testing data

Water Quality Management Information System (WQMIS) is an online portal and app developed to monitor and manage drinking water quality in rural areas, allowing public access to laboratory information and facilitating sample testing for safe water. On scrutiny of the WQMIS data, Audit noticed following discrepancies:

[27] Shingve Tukai and Punatgaon of Newasa block.

- In four selected villages[28] of Thane districts, the number of tests done was shown more than the number of samples received for testing.
- In Ahilayanagar, audit observed that in 2023-24, out of 561 contaminated samples, action was taken in case of 495 contaminated samples, and in 66 contaminated water samples, action was pending.
- In Ahilyanagar, 301 water samples received from blocks were not tested in district laboratories.

On this being enquired, Sr. Geologist, GSDA, Ahilyanagar stated (October 2024) that out of 66 samples reported on IMIS, only 22 samples were received and pending testing of 301 water samples shown in WQMIS was due to aberration in data entry.

- In Jalgaon district, 577 water samples were not tested even after receipt in laboratory during the period from 2021-22 to 2023-24. Sr. Geologist, GSDA, Jalgaon stated that all the samples received in the laboratories were tested but test reports were yet to be uploaded.

The unreliable data in public domain indicates poor water quality monitoring on the part of department.

In the Exit Conference (December 2025), the Government stated that the samples which were not as per the required parameters of laboratory, were rejected for testing. Further, the samples shown as submitted online but not tested within the stipulated time were due to vacancies at laboratories.

## 5.2 Infrastructure for water quality testing

GSDA has six regional, 28 districts and 144 sub-divisional laboratories in the State for conducting water quality testing on various parameters including pH, electrical conductivity, hardness, chloride, calcium, sodium, potassium, sulphate, nitrate and minor elements like fluoride and iron.

### 5.2.1 State laboratory not established

Para 10.1 of the JJM guidelines provides the State laboratories would test at least five *per cent* of the total drinking water samples across all district level laboratories with random and uniform geographical spread including positively tested samples referred by district/ sub-division/mobile laboratories.

Audit observed that the State laboratory was not established.

Further, in the six selected districts, 9591 and 9471 water samples for bacteriological and chemical testing respectively were found positive during the years 2020-21 to 2023-24. As such, in the absence of the State laboratory,

[28] Kukambhe and Vehloli Budruk in Shahapur block and Piseand Dohale in Bhiwandi block.

random checking of five *per cent* tested samples at district laboratories was not carried out.

In Exit Conference (December 2025), Government stated that construction work of state laboratory is completed and would be functional by June 2026.

### 5.2.2 Accreditation of sub-division laboratories

JJM guidelines envisaged strengthening of water quality testing laboratories by setting-up/ upgradation of district/ sub-division laboratories and monitoring by undertaking laboratory assessment and improvement plans which includes accreditation of drinking water quality testing laboratories. GSDA got recognition/accreditation certificate for its laboratories from NABL. The scope of testing in respect of certificate for accreditation by NABL included testing on seven parameters[29]. In case of certificate for recognition by NABL, testing on 11 parameters[30] of basic water quality importance is included.

Audit observed that GSDA got accreditation from NABL only for the six regional and 28 district laboratories whereas the 143 sub-division laboratories in the State were only recognized by NABL rather than accredited. One sub-division laboratory was yet to get recognition from NABL.

Audit further observed that;

- In Shingve Tukai village of Ahilyanagar district, water sample was found fit (October 2024) for drinking after test from sub-divisional laboratory. However, the water sample from the same source when tested (October 2024) at the instance of Audit in the district laboratory, was found chemically as well as biologically unfit.
- In two water sources (ESR-1 & 2) in Kashti village of Ahilyanagar district, water samples found fit (September 2024) in test from sub-divisional laboratory, however, water samples tested (September 2024) by the concerned staff of ZP in the district laboratory were found biologically unfit.

The above cases indicate the need for accreditation of sub-division laboratory for better water quality testing mechanism. In the absence of State laboratory, the GSDA could not formulate a system for immediate re-testing of contaminated water samples.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that recognition of the laboratory is proficiency test based and accreditation is actual assessment of the laboratory in the laboratory premises. For accreditation process, laboratory needs to maintain more records for which full-fledged manpower is

[29] Electric conductivity, fluoride, iron, nitrate, pH, TDS and total hardness.

[30] pH, turbidity, total dissolved solids (TDS), chloride, total hardness, alkalinity, calcium, magnesium, colour, odour and taste.

required, and laboratory has manpower vacancy at some places. All subdivision level laboratories are currently NABL recognized, but state will go for accreditation of all subdivision level laboratories in due course.

### 5.3 Installation and commissioning of Electro-Chlorination system

Electro-Chlorinators (ECs) produce hypochlorite by passing electric current through salt water. This disinfects the water and makes it safe for human use. ECs are mostly installed before/ at the inlet of ESR to give sufficient time for disinfection. ECs were required to be installed at each Single Village Scheme (SVS) for water supply in rural areas of the State to ensure safe drinking water for villagers.

SWSM issued work order in two phases (June 2022 and May 2023) to three agencies[31]for survey, designing, providing, installation and commissioning of ECs across SVS in the State for villages covered under JJM. For 36,272 SVS in the State, work orders (WO) were issued for 25,840 SVS, of which, 25,524 ECs were supplied. Against the supplied 25,524 ECs, 16,224 ECs were installed (October 2025). The progress of installation was only 63.56 *per cent* against supply. There were 13,745 ECs commissioned (October 2025) which was 53.85 *per cent* of supplied.

In the selected six districts, Audit observed that out of 4,932 ECs supplied, 2649 installed and 1990 were commissioned. 723 ECs were not yet supplied. The commissioning of ECs against supply was 40.34 *per cent* as shown in **Table 17**.

**Table 17: Number of Electro-chlorinators supplied, installed and commissioned**

| Name of the district | Number of ECs to be supplied | Number of ECs supplied | Number of ECs installed | Number of ECs commissioned | Percentage of installation to supply |
|---|---|---|---|---|---|
| Ahilyanagar | 952 | 945 | 629 | 497 | 66.56 |
| Jalgaon | 1338 | 1299 | 681 | 562 | 52.42 |
| Kolhapur | 943 | 447 | 138 | 132 | 30.87 |
| Pune | 1249 | 1228 | 731 | 526 | 59.53 |
| Solapur | 861 | 701 | 292 | 133 | 41.65 |
| Thane | 312 | 312 | 178 | 140 | 57.05 |
| **Total** | **5655** | **4932** | **2649** | **1990** | **53.71** |

*Source: Information furnished by SWSM*

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that the installation and commissioning of electro-chlorination unit is dependent on commissioning of water supply schemes. Remaining units would be installed by March 2026.

[31] M/s SMC-CAPCO-PLUTO Joint Venture, M/s MTP-INNOVINC-HES Joint Venture and M/s Rites Water Solutions (I) Pvt Ltd.

The reply is not acceptable as the electro-chlorination was to be installed and commissioned in the existing schemes also through which water is being supplied irrespective of the commissioning of new schemes.

## Conclusion

The Government did not ensure conducting water testing from all the sources regularly. In five of the selected six districts, there was a significant shortfall in testing water sources. Instances like number of tests done was more than the number of samples received for testing, water samples received from blocks were not tested in district laboratories, water samples were not tested even after receipt in laboratory indicate that there were discrepancies in water quality testing data. No action was taken against the contaminated water samples and samples were not tested even after receipt in the laboratory. The infrastructure for water quality testing was found wanting as the State laboratory was not established and accreditation of sub-division laboratories was yet to be done.

**Recommendations**

- *Government may strengthen the process for water quality testing and reporting along with strengthening the water testing facility by early establishment of the State laboratory.*
- *Government may consider NABL recognition and accreditation of all sub-division laboratories in the State to make the process of testing of water samples more reliable.*

# CHAPTER VI

# POST OPERATIONAL MANAGEMENT AND MONITORING

# Chapter VI

## Post Operational Management and Monitoring

Activities involved in post implementation phase are O&M, water tariff collection, management of greywater, continuous capacity building of GP and/or its sub-committee *etc.* O&M is important for ensuring functionality of household tap connections. It involves recurring costs like electricity charges, expenditure on preventive and breakdown maintenance, remuneration of pump operator *etc.*

### 6.1 Formulation of Operation and Maintenance policy

JJM guidelines envisaged that for ensuring the functionality of household tap connections, State needs to prepare a comprehensive Operation and Maintenance (O&M) policy which would involve details for recurring costs, expenditure on preventive and breakdown maintenance, remuneration of pump operators, *etc.*

Audit observed that no such policy was prepared or was in place in the State.

In the Exit Conference (December 2025) Government stated that draft O&M policy was circulated to all concerned departments, *viz*., Finance, Planning, RDPD for their opinion and their remarks/suggestions were awaited.

The fact remained that for the WSS that were completed or in the final stages of completion, absence of O&M policy would adversely impact the upkeep of created infrastructure and operation of WSS.

### 6.2 Collection of community contribution

JJM stipulated that for implementation of in-village piped water supply infrastructure and related source development by GP and/ or its sub-committee, community would contribute five *per cent* of capital cost in cash and/or kind and/or labour in hilly and forested areas, north-east and Himalayan states and in villages having more than 50 *per cent* SCs and/ or STs population; and ten *per cent* of the capital cost in other villages. The willingness of the community to contribute from at least 80 *per cent* of the village households is a pre-requisite for taking up water supply scheme.

In the State, against total due community contribution of ₹ 2043.79 crore, amount of ₹ 21.72 crore *i.e.,* only one *per cent* was collected (October 2024).

Further, in the six selected districts, against the due community contribution of ₹ 919.80 crore, only ₹ 3.72 crore *i.e.,* 0.4 *per cent* was collected (till October 2024) as shown in **Table 18**.

**Table 18: Details of Community Contribution collected**

*(₹ in lakh)*

| Name of the district | Community contribution due for collection | Community contribution collected | Percentage |
|---|---|---|---|
| Ahilyanagar | 20275.34 | 10.26 | 0.05 |
| Thane | 5058.29 | 52.24 | 1.03 |
| Jalgaon | 8881.00 | 3.65 | 0.04 |
| Pune | 32968.00 | 168.83 | 0.51 |
| Solapur | 14437.42 | 34.74 | 0.24 |
| Kolhapur | 10360.00 | 101.81 | 0.98 |
| **Total** | **91980.05** | **371.53** | **0.40** |

*Source: Information furnished by department*

As can be seen from the above table:

1. In the six selected districts, the Community contribution due was ₹ 91,980.05 lakh whereas the community contribution collected was ₹ 371.53 lakh (0.40 *per cent).* This suggests that the community contribution component has not been adequately implemented.

2. District-wise collection percentages was Ahilyanagar: 0.05 *per cent*, Jalgaon: 0.04 *per cent*, Solapur: 0.24 *per cent*, Pune: 0.51 *per cent*, Kolhapur: 0.98 *per cent* and Thane: 1.03 *per cent*. Every district is below 1.1 *per cent* collection. This eliminates any argument of district-specific difficulty and points to a State-wide failure to operationalise community contribution mechanisms.

Further, SWSM instructed (July 2024) all the IAs that final payment should not be made to contractors before recovering community contribution from the villagers. This instruction resulted in non-handing over of physically completed works as payments to contractors were pending. As a result, as on February 2025, out of 9,542 physically completed WSS in the State, 3,787 WSS were not handed over to GPs. In the selected districts, 1,467[32]such physically completed schemes were not handed over to GPs.

The negligible level of mobilisation across all districts indicates deficiencies in community engagement mechanisms and undermines the sustainability and ownership objectives envisaged under the Mission.

In the Exit Conference (December 2025) Government stated that proposal to waive off condition of community contribution was submitted (January 2024) to WSSD and finalisation of the schemes would be expedited after approval of the proposal.

## 6.3 Development of skilled human resources for maintenance of schemes

To service continuous requirement of O&M of the schemes, JJM guidelines stipulated to identify and develop capacity building of village level skilled

[32] Ahilyanagar-253, Thane-138, Jalgaon-164, Solapur-340, Pune-155, Kolhapur-417.

human resource (termed as barefoot technician) such as masons, plumbers, electricians, pump operators. SWSM started (September 2023) Nal Jal Mitra Scheme to identify and train human resources in GPs. However, audit observed that nominations to identify Nal Jal Mitra from each district were called for in October 2024 only and the further process of identifying and training was yet to start in the State.

In the Exit Conference (December 2025) Government stated that till September 2025, pre-screening of 74,157 candidates was done and after completing the screening of all the candidates, training would be initiated.

Thus, due to delay in the process of identification/ screening of candidates, and training of barefoot technicians, villages under the JJM were not ready to provide service for the continuous requirement of O&M upon completion of the WSS.

## 6.4 Solar power-based pumping systems

JJM guidelines emphasized to explore conjunctive use of solar power-based pumping system to reduce the recurring energy cost of WSS.

Audit observed that there were 8,995 solar based WSS in the State. Out of this 1,730 WSS were in the six selected districts. Status of installation of solar system in these WSS in six selected districts is shown in **Table 19**.

**Table 19: Details of solar power-based WSS**

| Name of the district | Number of solar power-based WSS | | | Number of WSS in which solar panels installed | | | Number of WSS in which solar panels yet to be installed |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | ZP | MJP | Total | ZP | MJP | Total | |
| Ahilyanagar | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| Jalgaon | 75 | 1 | 76 | 75 | 1 | 76 | 0 |
| Kolhapur | 455 | 8 | 463 | 31 | 0 | 31 | 432 |
| Pune | 598 | 20 | 618 | 142 | 0 | 142 | 476 |
| Solapur | 24 | 0 | 24 | 17 | 0 | 17 | 7 |
| Thane | 549 | 0 | 549 | 161 | 0 | 161 | 388 |
| **Total** | **1701** | **29** | **1730** | **426** | **1** | **427** | **1303** |

*Source: Information furnished by department*

Audit observed that estimates of schemes of three[33] villages under two selected districts incorporated the installation of solar power-based pumping systems and an expenditure of ₹ 3.29 crore was incurred on construction of other components of these three schemes. However, work of installing solar panels was not executed due to non-availability of land.

EE, ZP, Kolhapur and Pune accepted that solar panels could not be installed due to non-availability of required land and in case of Barve village land was made available later.

[33] Barve and Bhadgaon (district Kolhapur) and Kodit Khurd (district Pune).

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that the proposal of solarization of WSS submitted to WSSD for further necessary action and option to avail external funding for the same is also under consideration.

## 6.5 Artificial recharge system for groundwater based schemes

Long-term sustainable planning of drinking water sources and schemes ensure safe drinking water availability for full design period and even during distress period. JJM guidelines stipulated that estimate of WSS based on groundwater sources must include borewell recharge structures.

IMIS data shows that there are 51,177 groundwater base sources in the State and in the six selected districts there were 8,913 groundwater base sources WSS. Out of 24 selected villages, 13 villages were having WSS based groundwater sources. Audit observed that in none of the villages borewell recharge structure was proposed.

SWSM stated (December 2024) that it is the primary responsibility of GSDA to ensure and execute recharge structures in groundwater sources.

Commissioner, GSDA, Pune stated that execution of source sustainability works is being carried out by ZPs.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated the source sustainability measures are not proposed in WSS where ground water availability is sufficient.

Reply is not acceptable because JJM guidelines (Para 11.2) provides that source sustainability is one of the conditions for deciding the functionality of tap connections. Hence, source sustainability measures were to be taken for all WSS including water stressed villages to ensure WSS function throughout its full design period. In the village action plans (VAPs) of 13 villages it was mentioned that there was no existing recharge structure. This shows that the VAPs were not taken into consideration for planning under the scheme and IAs did not have information about the scheme as recharge structures are meant for source sustainability which aid groundwater recharge and hence, ensures future water security.

## 6.6 Monitoring

Monitoring and evaluation are essential for ensuring efficient utilisation of programme resources so that the envisaged outputs are achieved within the planned timeframes. As government programmes are executed over long time periods and at different levels, it is imperative to have a robust and effective programme monitoring and evaluation system. Effective monitoring mechanisms will ensure functionality of tap connections, *i.e.,* drinking water supply in adequate quantity of prescribed quality on regular basis.

### 6.6.1 Adoption of technological interventions and innovations under JJM

GoI suggested innovative technological interventions to be utilized during the planning and implementation of JJM keeping in view that the rural water supply sector faces several challenges in terms of terrain, availability of sufficient quality water and a host of other miscellaneous challenges. In some cases, due to the complex nature of challenges, the available technology was unable to provide a comprehensive solution, and hence innovative solutions were required.

JJM aims to utilize IT tools such as sensors, the Internet of Things (IoT), customized dashboards, Supervisory Control and Data Access (SCADA) systems, and District Metering Areas (DMA) for the regular capture and analysis of data to support management decision-making regarding rural water supply schemes. These sensors can measure various parameters, including the amount of water drawn daily from different sources, the water level in borewells for groundwater-based schemes, and the operation of pumps based on overflow sensors in storage tanks. Additionally, basic sensors can be installed to monitor water quality aspects such as pH levels, the presence of nitrates and salinity. These data can be captured at regular intervals and either stored in a data logger for manual retrieval or transmitted to a cloud server using a SIM card. Anyone can access this data through the JJM dashboard.

Audit observed that the IAs of all the selected districts did not adopt (till September 2024) the suggested interventions as shown in **Table 20**.

**Table 20: Details of Technological Intervention and its adoption**

| Suggested technological intervention | Uses of intervention | Status of adoption |
|---|---|---|
| Sensors | Monitoring water level, discharge, water quality, automatic motor operation, data logger for capturing the data, *etc*. | Not adopted |
| District Metering Area (DMA) with SCADA system | To reduce loss of water in MVS during transmission | Not adopted |
| Internet of Things (IoT) | Monitor the functionality of assets created under JJM | Not adopted. |

In none of the WSS of the selected districts, technical monitoring tools for effective monitoring were adopted.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that the installation of sensors and adoption of IoT is done in 389 MVS and in 617 MVS, installation is under progress. DMA is not adopted in Maharashtra. Now proposals are underway to avail funds from the external agencies for implementation of IoT.

Fact remained that SCADA was not adopted while sensors and IoT were partially implemented in MVS while the same were not installed in SVS.

### 6.6.2 Discrepancies in IMIS

A dedicated IMIS under JJM was designed to capture every FHTC. The JJM, IMIS included JJM dashboard that showed number of beneficiaries, progress of tap connections provided in the State/District/Village, monitoring physical and financial progress of all schemes *etc*.

Audit observed the following instances of variation in JJM and IMIS in six selected districts:

- Funds shown on JJM, IMIS did not match with utilization certificates for release of funds and expenditure in the State during the year 2019-24, as shown in **Table 21**:

**Table 21: Mismatch of JJM-IMIS and UC figures**

| Year | Funds allotted as per UCs | | Funds allotted as per JJM dashboard (Form- D1) | |
|---|---|---|---|---|
| | Centre Share | State Share | Centre Share | State Share |
| 2019-2024 | 13882.11 | 13677.15 | 13829.03 | 13406.90* |
| **Year** | **Expenditure as per UCs** | | **Expenditure as per JJM dashboard (Form- D1)** | |
| | Centre Share | State Share | Centre Share | State Share |
| 2019-2024 | 13310.64 | 13099.87 | 12477.67 | 12573.24 |

**Funds for 2019-22 not available*

The instances of discrepancies in IMIS in the selected district are detailed below:

| Implementing agencies | Discrepancies in IMIS | Reply of department |
|---|---|---|
| ZP, Thane | In Thane district, a total 1180 number of WSS were shown in IMIS under execution by ZP. However, a list of 720 schemes was provided by the ZP, reported to be under execution. | EE, ZP, Thane replied that the actual WSSs were 720, however, 1180 WSS shown on IMIS included actual Piped Water supply scheme, FHTC scheme, ZP schools and Anganwadis, entries from NRDWP scheme and some duplicate entries.<br>Reply is not convincing as the schemes of FHTC, ZP schools and Anganwadi were part of the total 720 schemes executed by ZP, Thane under JJM. |
| ZP, Ahilyanagar | In village Madhi Khurd of Kopargaon block, the IMIS shows the planned total FHTCs as 10 and FHTCs provided to the households as 17. | EE, ZP, Ahilyanagar did not reply for mismatch of data in IMIS and stated that the FHTCs were provided as per the demand of GP. |
| SWSM | IMIS dashboard showed a total of 28,38,011 (July 2024) private | In reply, SWSM stated that NJJM has allowed entry of the private |

| Implementing agencies | Discrepancies in IMIS | Reply of department |
|---|---|---|
| | connections (number of households with tap connections from own source during 2020-21 to 2023-24) as households provided tap water connections under JJM. However, these connections were not part of the planned beneficiaries of JJM. | connections in IMIS, to show the HGJ status of the village. However, in these private connections the quality and quantity of water could not be ensured as per JJM norms. |
| MJP, Sangamner | IMIS data for EE, MJP, Sangamner shows total 58 works as executed, whereas department is actually executing 55 works. | EE, MJP Sangamner replied that total work executed by Sangamner division is 55, three works were inadvertently uploaded in IMIS (October 2024). |

These instances show that the accuracy of data entered in IMIS was not ensured.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that the data in IMIS was updated at district level which was further monitored and analyzed, discrepancies were reconciled daily and resolved at SWSM level to reflect the status on IMIS. The IMIS would be updated to reflect current status at all levels.

### 6.6.3 Meetings of District Water and Sanitation Mission

The JJM guidelines provides for the constitution of DWSM, which is responsible for overall implementation of JJM at District level. DWSM is headed by the District Collector and convenes monthly meetings to consider and accord administrative approval of the in-village WSS, plan protection and preservation of village water sources, greywater management, and preventing water bodies/sources from getting polluted, *etc.*

In the selected districts, audit observed that DWSM did not adhere to the schedule for convening meetings. In five districts, the shortfall in DWSM meetings ranged from 62 *per cent* to 78 *per cent.* In Pune, though there was no shortfall in overall meetings held but there was a shortfall in meetings during the years 2019-20, 2020-21 and 2023-24. The details of DWSM meetings are shown in **Table 22**.

**Table 22: Meetings conducted by DWSM**

| Name of the District | Number of meetings due from September 2020 to March 2024 (55 Months x one per month) | Meetings convened | Shortfall/ excess | Short fall (-) / excess (+) in *per cent* |
|---|---|---|---|---|
| Ahilyanagar | 55 | 19 | 36 | (-) 65 |
| Jalgaon | 55 | 20 | 35 | (-) 64 |
| Kolhapur | 55 | 21 | 34 | (-) 62 |
| Pune | 55 | 62 | (+)7 | (+) 13 |
| Solapur | 55 | 14 | 41 | (-) 75 |
| Thane | 55 | 12 | 43 | (-) 78 |

Analysis of **Table 22** reveals:

1. Systematic non-adherence to mandated meeting schedule: As per JJM guidelines, DWSM is required to meet monthly to provide administrative approvals, oversee source sustainability, greywater management, and preventing water bodies/ sources from getting polluted. Against 55 meetings due (September 2020 to March 2024), district-wise shortfall ranged between 62 *per cent* and 78 *per cent.* This reflects systemic weakening of district-level governance mechanisms, not isolated lapses.

2. Pune district, while showing an overall excess of meetings held (62 meetings against 55 due), did not adhere consistently to the prescribed schedule, as shortfalls were observed during the years 2019-20, 2020-21 and 2023-24. This indicates irregularity in convening meetings, with meetings being clustered in certain periods and omitted in others, rather than being held in a regular and systematic manner.

3. DWSM is responsible for administrative approval of in-village WSS, planning source protection & preservation, greywater management and preventing pollution of water bodies. Due to 62 to 78 *per cent* shortfall in DWSM meetings, monitoring of the WSS could not be done and issues such as revision in the cost of the schemes, delay in execution of WSS due to non-availability of land, permission from forest department, non-coverage of habitations under JJM, water quality and recovery of community contribution *etc*., were noticed as discussed in **Paragraph 3.6, 4.1.1, 4.1.2, 4.1.3** and **6.2**.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that the DWSM would be instructed to convene regular meetings for better implementation of the scheme.

### 6.6.4 Tripartite agreement for water supply schemes works and work register

Para 3.5 of the JJM guidelines provides that a tripartite agreement for works under JJM were to be executed with the DWSM, VWSC and executing agency. The guidelines also provided that a work register by VWSC was to be maintained to record measurements and discussion points during tripartite inspections. Further, IAs should process the payments of executing agency based on these work registers.

Audit observed that in all the selected districts the agreement for the works of water supply schemes were executed between DWSM and the contractor (bi-partite) only instead of tripartite agreements as stipulated in the guidelines. Further, work register was also not maintained for any of the WSSs under JJM. As such GPs/VWSCs were not involved in the process of execution of WSS.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that instructions will be issued to IAs to follow guidelines for execution of scheme.

### 6.6.5 Unresolved complaints under grievance redressal system

JJM guidelines stipulated that community should be empowered to file grievances with respective DWSM/SWSM through a dedicated toll-free number, online portal, *etc*. SWSM started (March 2024) a grievance redressal portal "Mahajal Samadhan" but dedicated toll-free number was yet to be made operational. Timeline for resolving the grievances/complaints was one day to three days for GPs/block level and two to seven days at district level. Unresolved grievances at each level were automatically escalated to the concerned CEO, ZP or SE, MJP, who assigns the grievances to appropriate officials for further action.

In the selected districts, during the period from March 2024 to December 2024, total 46 complaints were received in the portal, of which 26 were resolved at various levels and 20 remained unresolved.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that user creation and verification process of all the officials of the IAs was not completed till December 2024. Hence, some grievances remain unattended in the system. However, those grievances have been resolved on ground and due to unavailability of all officials/users in the system, Toll Free number was not launched.

## 6.7 Roles and Responsibilities of Key Stakeholders

Implementation of JJM schemes involves rural community, GP/VWSCs, SWSM. Detailed role of each stakeholder has been designed keeping in view the bottom-up approach of planning and demand driven decentralized implementation approach.

### 6.7.1 Fulfilment of designated roles and responsibilities

All the stakeholders have crucial roles and responsibilities for the successful implementation of JJM for long-term drinking water security to rural communities, as given below: -

**Gram Panchayat/VWSC**- The main role of GP/VWSCs was to ensure preparation of VAP, motivate the community for community contribution, ensure water quality testing using FTKs, supervise construction of in-village infrastructure including source sustainability, greywater reuse, water conservation measures *etc*.

**Implementing Agencies (IAs)**-IAs were responsible to provide technical help in preparation of VAPs, supply safe drinking water in adequate quantity to the beneficiaries regularly, provide real time physical and financial progress in public domain for social monitoring, adopt the technical monitoring tools for monitoring of water supply scheme, geo-tag all the assets of water supply schemes *etc.*

**District Water and Sanitation Mission -**DWSM's were responsible to ensure preparation of VAP and approve the same, finalize DAP to provide FHTC to every household, identify barefoot mechanics and trained them for O&M, appoint ISAs and monitor their performances, handing over of completed schemes to VWSC *etc*.

**State Water and Sanitation Mission**- SWSMs was responsible to finalize State Action Plan, assessment of land for the schemes, financial planning and timely utilization of funds, coordination among various departments and agencies *etc*.

Audit observed deficiencies in discharge of roles and responsibilities by VWSC, DWSMs, IAs and SWSM as detailed in **Table 23**.

**Table 23: Details of roles of Stakeholders and status of their fulfilment**

| Stakeholder | Role in planning as per JJM Guidelines | Whether fulfilled | Results seen in Audit |
|---|---|---|---|
| VWSC | Ensure preparation of VAP | Partially | VWSCs prepared VAP without considering resolutions/information from GPs and covering all the essential parameters. ***(Paragraph 2.1.1)*** |
| | Periodic testing of water using FTKs and through laboratories and disseminating the same among community | Partially | Instances of poor water quality monitoring through FTK kits were found in three selected villages. There were significant shortfalls in testing of water sources in five selected districts. ***(Paragraph 5.1.2)*** |
| DWSM | Finalize a District Action Plan | Partially | None of the DWSM of the selected districts prepared DAP as envisaged in the JJM guidelines by including essential parameters. ***(Paragraph 2.1.2*** |
| | Identify skilled human resources (barefoot mechanics) in area like masonry, plumbing, fitting *etc.* | No | DWSMs failed to identify the required personnel (barefoot mechanics). Nominations to identify Nal Jal Mitra from each district were called in October 2024 but further process of identifying and training was yet to start in the State. ***(Paragraph 6.3)*** |
| | Convene monthly meetings to consider and accord administrative approval of the schemes, plan protection and preservation of village water sources | Partially | There was shortfall in conducting DWSM meetings ranging from 62 *per cent* to 78 *per cent* in five of the selected six IAs. ***(Paragraph 6.6.3)*** |
| Implementing Agencies (IAs) | Provide real time physical and financial progress in public domain for social monitoring. | Partially | Instances of incorrect, inflated and unauthentic data uploaded on IMIS was noticed. ***(Paragraph 6.6.2)*** |

| Stakeholder | Role in planning as per JJM Guidelines | Whether fulfilled | Results seen in Audit |
|---|---|---|---|
| | To leverage the IT tools like sensors, IoT, customized dashboards, *etc*. for regular capturing and analysis of data for management decision making regarding rural water supply schemes | No | None of the IAs adopted the technical monitoring tools for successful monitoring the water supply scheme. ***(Paragraph 6.6.1)*** |
| | To bring transparency and for monitoring, JJM requires States to geo-tag all the assets of water supply schemes. | No | Audit observed that water sources of the schemes were geo-tagged two or three times thereby inflating the achievement of geo-tagging. ***(Paragraph 4.5)*** |
| SWSM | Finalization of State Action Plan | No | SWSM did not prepare SAP for the State (***Paragraph 2.1.3)*** |
| | Decide action on unauthorized/ unmetered/ unaccounted connections to stop continued loss of water/ revenue | No | SWSM did not plan metering of tap connections under JJM. Moreover, it issued directions not to include the provisions of meter in the estimates of the schemes. (***Paragraph 4.2)*** |
| | Assessment of land for the schemes | No | SWSM did not assess land required for the scheme resulting in pending completion of many schemes for want of land. ***(Paragraph 4.1.3)*** |

### 6.7.2 Appointment of inadequate/inefficient implement support agency

JJM guidelines mentioned non-governmental organizations/village organizations/ women self-help groups/ community-based organizations/trusts/ foundations as implementation support agency (ISA) and prescribed that these should be involved in the implementation of the scheme. Guidelines further stipulated that ISAs have critical role as partners in mobilizing and engaging the communities to plan, implement and manage in-village water supply infrastructure.

Audit observed that 202 ISAs were appointed in the State in 2021-22 in 10780 villages out of 40323 villages in the state. However, the number of ISAs reduced to 174 in 2022-23 and 153 in 2023-24, covering 7708 villages as 49 ISAs were discontinued because of non-performance.

In six selected districts, 47 ISAs[34] were appointed initially but 16 ISAs[35] were discontinued in four districts because of non-performance. During 2020-21 to 2023-24, an expenditure of ₹ 191.31 lakh was incurred on these ISAs in the selected districts. SWSM stated (December 2024) that the ISAs were

[34] Ahilyanagar-05+02=07, Thane-06, Jalgaon-05+01=06, Solapur-09, Pune-10, Kolhapur-09.

[35] Ahilyanagar-02, Thane-06, Jalgaon-06, Solapur-02.

discontinued due to non/unsatisfactory performance. DWSMs were asked to cover the left-out villages by appointing village organisations.

In the Exit Conference (December 2025), Government stated that State has issued a letter to DWSMs to appoint Gram Sangh as an ISA to carry out social activities under Jal Jeevan Mission.

Appointment of inefficient/inadequate ISAs resulted in deficiencies in preparation of VAPs, non-recovery of community contribution, *etc.,* as discussed in **Paragraph 2.1.1** and **6.2**.

## Conclusion

No Operation & Maintenance policy was prepared or was in place in the State which would adversely impact the upkeep of created infrastructure and operation of schemes. Against total due community contribution of ₹ 2043.79 crore, amount of ₹ 21.72 crore *i.e.,* only one *per cent* was collected. The negligible level of mobilisation across all districts indicates deficiencies in community engagement mechanisms and undermines the sustainability and ownership objectives envisaged under JJM. Identification and development of skilled human resources for effective maintenance of the WSS was yet to start in the State. In the selected districts, 1730 WSS undertaken had solar based pumping systems and it was found that in only 25 *per cent* of WSS installation was completed. There was lack of artificial recharge system for groundwater-based schemes.

JJM-IMIS data was not reliable and accurate, Meetings of District Water and Sanitation Mission not conducted regularly. IT tools such as sensors, the Internet of Things (IoT), customized dashboards, SCADA systems, and District Metering Areas (DMA) for monitoring of water infrastructure were either not adopted or partly implemented. Tripartite agreement for water supply schemes involving GP, implementing agency and contractor was not done thereby GPs/VWSCs were not involved in the process of execution of WSS. ISAs were not appointed for all the villages and those appointed were found inefficient.

### Recommendations

- *Government may ensure formulation and implementation of O&M policy at the earliest and formulate effective mechanism to collect the community contribution for efficient operation and maintenance of WSS.*
- *Government may devise mechanism for development of skilled human resources for effective maintenance.*
- *Government may ensure water security for ultimate stage and artificial recharge system for all the groundwater-based schemes.*
- *Government may ensure the integrity of information on JJM-IMIS.*

- *To ensure effective monitoring of WSS, Government may consider taking regular meetings of District Water and Sanitation Mission, tripartite agreement involving GP, mechanism like IT tools such as sensors, the Internet of Things (IoT), customized dashboards, SCADA systems, and District Metering Areas (DMA) may be adopted.*



Nagpur **(DATTAPRASAD SHIRSAT)**
The 29 June 2026 **Accountant General (Audit-II)**
**Maharashtra, Nagpur**

Countersigned



New Delhi **(K. SANJAY MURTHY)**
The 30 June 2026 **Comptroller and Auditor General of India**

# APPENDICES

## Appendix I

***(Reference: paragraph 1.8; Page 6)***

**List of districts, blocks, villages, gram panchayat/village water sanitation committee selected for the performance audit**

| Sl. No. | Name of the District | Name of the block | Name of the Village | Name of the Gram Panchayat/ Village Water Sanitation Committee | Number of beneficiaries selected for survey |
|---|---|---|---|---|---|
| Top performer (achievement in providing FHTC 60 *per cent* and above) | | | | | |
| **1** | **Jalgaon** | 1. Bodwad | 1. Palaskhede Kh. | 1. Verkhede Kh. | 20 |
| | | | 2. Salshingi | 2. Salshingi | 20 |
| | | 2. Dharangaon | 3. Chinchpure Bk. | 3. Chinchpure Bk. | 20 |
| | | | 4. Fulpat | 4. Fulpat | 20 |
| **2** | **Kolhapur** | 3. Hatkanangale | 5. Chokak | 5. Chokak | 20 |
| | | | 6. Moje Nilewadi | 6. Moje Nilewadi | 20 |
| | | 4. Kagal | 7. Arjuni | 7. Arjuni | 20 |
| | | | 8. Kembali | 8. Kembali | 20 |
| Mid performer (achievement in providing FHTC between 30-60 *per cent*) | | | | | |
| **3** | **Solapur** | 5. South Solapur | 9. Hattarsang | 9. Hattarsang | 20 |
| | | | 10. Achegaon | 10. Achegaon | 20 |
| | | 6. Sangola | 11. Diksal | 11. Diksal | 20 |
| | | | 12. Anakdhal | 12. Anakdhal | 20 |
| **4** | **Ahilyanagar (formerly Ahmednagar)** | 7. Nevasa | 13. Punatgaon | 13. Punatgaon | 20 |
| | | | 14. ShingveTukai | 14. ShingveTukai | 20 |
| | | 8. Kopargaon | 15. Talegaon Male | 15. Talegaon Male | 20 |
| | | | 16. Madhi Kh. | 16. Madhi Kh. | 20 |
| Less performer (achievement in providing FHTC less than 30 *per cent*) | | | | | |
| **5** | **Thane** | 9. Shahapur | 17. Vehloli Bk. | 17. Vehloli Bk. | 20 |
| | | | 18. Kukambhe | 18. Birwadi | 20 |
| | | 10. Bhiwandi | 19. Dohale | 19. Dohale | 20 |
| | | | 20. Pise | 20. Pise | 20 |
| **6** | **Pune** | 11. Bhor | 21. Sarole | 21. Sarole | 20 |
| | | | 22. Savardare | 22. Savardare | 20 |
| | | 12. Maval | 23. Induri | 23. Induri | 20 |
| | | | 24. Sangawade | 24. Sangawade | 20 |

## Appendix II

***(Reference: paragraph 2.1.1; Page 10)***

**Deficiency in preparation of Village Action Plan**

| Sl. No. | Name of the village and block | Name of the district | Deficiency in Village Action Plan |
|---|---|---|---|
| 1 | ShingveTukai, Nevasa block | Ahilyanagar | GP Resolution not passed. The VWSC either partially or not constituted. Current population, household and FHTCs are not shown. history of water supply and details of identification of washing /bathing block not shown. Information as per point 28 of VAP such as water source /land identified, handing of land, annual O&M charges and community share *etc*., were not incorporated. Resource/ source mapping was not done. |
| 2 | Punatgaon, Nevasa block | Ahilyanagar | |
| 3 | ChinchpureBudruk, Dharngaon block | Jalgaon | |
| 4 | Fulpat, Dharngaon block | Jalgaon | |
| 5 | Palaskhede Khurd, Bodwad block | Jalgaon | |
| 6 | Salshingi, Bodwad block | Jalgaon | |
| 7 | Madhi Khurd, Kopargaon block | Ahilyanagar | GP's resolution was not attached to VAP. Current population, household and FHTCs were not shown, history of water supply, details of identification of washing /bathing block not shown. Information as per point 28 of VAP such as water source /land identified, handing of land, annual O&M charges and community share *etc*., were not incorporated. Resource/ source mapping was not done. |
| 8 | Talegaon Male, Kopargaon block | Ahilyanagar | |
| 9 | Hattarsang, South Solapur block | Solapur | |
| 10 | Achegaon, South Solapur block | Solapur | |
| 11 | Chokak, Hathkananagle block | Kolhapur | |
| 12 | Savardare, Bhor block | Pune | |
| 13 | Diksal, Sangola block | Solapur | GP Resolution not passed. VWSC not constituted. Current population, household and FHTCs not shown. The history of water supply not shown. Details of identification of washing /bathing block not shown. Information as per point 28 of VAP such as water source /land identified, when the land will be handed over, annual O&M charges and community share *etc.,* were not incorporated. Resource/ source mapping was not done. |
| 14 | Ankadhal, Sangola block | Solapur | |
| 15 | Sangwade, Mawal block | Pune | |
| 16 | Sarola, Bhor block | Pune | GP Resolution passed but not attached. VWSC was not constituted. Current population, household and FHTCs were not shown. The history of water supply was not shown. Details of identification of washing /bathing block not shown. Information as per point 28 of VAP such as water source /land identified, when the land will be handed over, annual O&M charges and community share *etc.,* were not incorporated. Resource/ source mapping was not done. |
| 17 | Kembali, Kagal block | Kolhapur | GP Resolution not passed. Current population, household and FHTCs not |

| Sl. No. | Name of the village and block | Name of the district | Deficiency in Village Action Plan |
|---|---|---|---|
| 18 | Arjuni, Kagal block | Kolhapur | shown. The history of water supply was not shown. Details of identification of washing /bathing block not shown. Information as per point 28 of VAP such as water source /land identified, when the land will be handed over, annual O&M charges and community share *etc.,* were not incorporated. Resource/ source mapping was not done. |
| 19 | Nilewadi, Hathkananagle block | Kolhapur | |
| 20 | Induri, Mawal block | Pune | |
| 21 | Velholi Bk, Shahapur block | Thane | Details regarding GP Resolution was not provided. Details of convergence not incorporated. |
| 22 | Kukambhe, Shahapur block | Thane | |
| 23 | Dohale, Bhivandi block | Thane | Details regarding GP Resolution was not provided. Details of convergence not incorporated. |
| 24 | Pise, Bhivandi block | Thane | |

# Appendix III

*(Reference: paragraph 3.3; Page 21)*

## Details of remittance of interest earned on unspent balance of Centre and State Share

| Year | Interest earned on unspent balance (in ₹) | Due date of remittance | Date of remittance | Delay (in number of days) |
|---|---|---|---|---|
| **Centre share of JJM fund** | | | | |
| 2020-21 | 188,39,562 | 15.10.2021 | 02.11.2021 | 18 |
| 2021-22 | 12,69,25,848 | 08.04.2022 | 19.04.2022 | 11 |
| 2022-23 | 10,08,63,175 | 07.04.2023 | 02.07.2024 | 452 |
| | 27,56,850 | 05.04.2023 | 07.07.2023 | 91 |
| | 28,13,96,664 | 05.04.2023 | 18.05.2023 | 41 |
| 2023-24 | 56,92,24,221 | 05.04.2024 | 30.04.2024 | 25 |
| **Total** | **110,00,06,320** | | | |
| **State share of JJM fund** | | | | |
| 2020-21 | 1,88,39,562 | 15.10.2021 | 23.08.2023 | 677 |
| 2021-22 | 12,69,25,848 | 08.04.2022 | 23.08.2023 | 502 |
| 2022-23 | 10,08,63,176 | 07.04.2023 | 04.07.2024 | 454 |
| | 27,56,849 | 07.04.2023 | 23.08.2023 | 138 |
| | 28,13,96,664 | 07.04.2023 | 23.08.2023 | 138 |
| 2023-24 | 56,92,24,220 | 05.04.2024 | 01.05.2024 | 26 |
| **Total** | **110,00,06,319** | | | |

# Appendix IV

***(Reference: paragraph 4.1; Page 30)***

**Progress of FHTC in the selected six districts**

| Year | Number of FHTC required as AAP | Number of Household tap connections provided | Number of Household tap connections from private/own sources | Achievement in providing FHTC (in *per cent*) | Total Household tap connections including private/ own sources | Achievement-Tap Connection including private/own sources (in *per cent*) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **1** | **2** | **3** | **4** | **5 (3/2x100)** | **6 (3+4)** | **7 (6/2x100)** |
| **Ahilyanagar** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 95791 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 204453 | 82448 | 152447 | 40.33 | 234895 | 114.89 |
| 2021-22 | 90522 | 17184 | 90153 | 18.98 | 107337 | 118.58 |
| 2022-23 | 143552 | 10085 | 13981 | 7.03 | 24066 | 16.76 |
| 2023-24 | 124999 | 111228 | 3150 | 88.98 | 114378 | 91.50 |
| **Total** | **563526** | **316736** | **259731** | **56.21** | **576467** | **102.30** |
| **Jalgaon** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 10478 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 251215 | 179330 | 98883 | 71.39 | 278213 | 110.75 |
| 2021-22 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | - |
| 2022-23 | 309 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| 2023-24 | 10648 | 9806 | 0 | 92.09 | 9806 | 92.09 |
| **Total** | **262172** | **199614** | **98883** | **76.14** | **298497** | **113.86** |
| **Kolhapur** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 52356 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 64082 | 129194 | 2210 | 201.61 | 131404 | 205.06 |
| 2021-22 | 102026 | 18275 | 15157 | 17.91 | 33432 | 32.77 |
| 2022-23 | 85924 | 42053 | 22093 | 48.94 | 64146 | 74.65 |
| 2023-24 | 91278 | 38362 | 46903 | 42.03 | 85265 | 93.41 |
| **Total** | **343310** | **280240** | **86363** | **81.63** | **366603** | **106.78** |
| **Pune** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 40087 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 181099 | 39559 | 181008 | 21.84 | 220567 | 121.79 |
| 2021-22 | 187603 | 5912 | 136192 | 3.15 | 142104 | 75.75 |
| 2022-23 | 141691 | 13019 | 29094 | 9.19 | 42113 | 29.72 |
| 2023-24 | 250942 | 48332 | 21857 | 19.26 | 70189 | 27.97 |
| **Total** | **761335** | **146909** | **368151** | **19.30** | **515060** | **67.65** |

| Year | Number of FHTC required as AAP | Number of Household tap connections provided | Number of Household tap connections from private/own sources | Achievement in providing FHTC (in *per cent*) | Total Household tap connections including private/ own sources | Achievement-Tap Connection including private/own sources (in *per cent*) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **Solapur** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 1858 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 163683 | 97229 | 85371 | 59.40 | 182600 | 111.56 |
| 2021-22 | 102360 | 38091 | 37723 | 37.21 | 75814 | 74.07 |
| 2022-23 | 44691 | 17321 | 25403 | 38.76 | 42724 | 95.60 |
| 2023-24 | 72622 | 29216 | 38945 | 40.23 | 68161 | 93.86 |
| **Total** | **383356** | **183715** | **187442** | **47.92** | **371157** | **96.82** |
| **Thane** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 8450 | - | - | - | - |
| 2020-21 | 144537 | 30897 | 26190 | 21.38 | 57087 | 39.50 |
| 2021-22 | 92795 | 8819 | 1981 | 9.50 | 10800 | 11.64 |
| 2022-23 | 47090 | 3984 | 4613 | 8.46 | 8597 | 18.26 |
| 2023-24 | 116406 | 22849 | 9868 | 19.63 | 32717 | 28.11 |
| **Total** | **400828** | **74999** | **42652** | **18.71** | **117651** | **29.35** |

*Source: Information provided by the department*   *Note: No target was fixed in 2019-20*

***Abstract***

| Name of the district | Number of FHTC required as AAP | Number of Household tap connections provided | Number of Household tap connection from private/own sources | Achievement in providing FHTC (*in per cent*) | Total Household tap connection including private/ own sources | Achievement-Tap connection including private/own sources (*in per cent*) |
|---|---|---|---|---|---|---|
| **1** | **2** | **3** | **4** | **5 (3/2 x 100)** | **6 (3+4)** | **7 (6/2 x 100)** |
| Ahilyanagar | 563526 | 316736 | 259731 | 56.21 | 576467 | 102.30 |
| Jalgaon | 262172 | 199614 | 98883 | 76.14 | 298497 | 113.86 |
| Kolhapur | 343310 | 280240 | 86363 | 81.63 | 366603 | 106.78 |
| Pune | 761335 | 146909 | 368151 | 19.30 | 515060 | 67.65 |
| Sholapur | 383356 | 183715 | 187442 | 47.92 | 371157 | 96.82 |
| Thane | 400828 | 74999 | 42652 | 18.71 | 117651 | 29.35 |
| **Total** | **2714527** | **1202213** | **1043222** | **44.29** | **2245435** | **82.72** |

## Appendix V

***(Reference: paragraph 4.1.3; Page 34)***

**Delay in execution of WSS due to land issues**

**(₹ in crore)**

| Sl. No. | Name of WSS | Tendered Cost of Work (Rs in crore) | Work order date | Stipulated completion date | Cost of work done | Delay in months (As of December 2025) | Reason for delay |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | Lasurne Single Village Scheme (SVS) in Indapur block of Pune district/ | 10.17 | November 2021 | November 2023 | 8.00 | 26 | The landowners of the existing balancing tank opposed the work due to which the site of the balancing tank was changed later on. Extension has been given up to 31.12.2025. |
| 2 | Kadamwakwasti SVS, Pune | 80.37 | August 2022 | February 2025 | 48.00 | 10 | Land for construction of ESR and WTP was to be made available by Maharashtra Krishna Khore Development Corporation (MKKDC) at a nominal cost. However, later (July 2024), the Corporation intimated that the land would be made available at a lease rent of ₹ 0.65 crore per year. |
| 3 | Tilekarwadi SVS in Pune district | 18.14 | February 2023 | June 2025 | 13.60 | 6 | The land made available was not sufficient for construction of storage tank and WTP. IA proposed to modify the capacity of tank by increasing its depth for |

| Sl. No. | Name of WSS | Tendered Cost of Work (Rs in crore) | Work order date | Stipulated completion date | Cost of work done | Delay in months (As of December 2025) | Reason for delay |
|---|---|---|---|---|---|---|---|
| | | | | | | | which revised estimate was submitted. IA did not ensure availability of sufficient land resulting in delay and cost escalation. |
| 4 | Vadhoda MVS in Jalgaon district | 13.68 | November 2022 | May 2024 | 7.11 | 19 | The work of headwork, jack well, WTP and ESR was pending due to delay in handing over the required land by GP. |
| 5 | Retrofitting scheme in Mouza Chikhalthana No. 2, block Karmala in Solapur district | 0.54 | December 2022 | December 2023 | 0.24 | 24 | The work was stopped due to dispute over site of well as the villagers complained about the work. Later, it was decided to increase the depth of the existing well. |
| 6 | Vadhu Khurd SVS in Pune district | 4.40 | November 2022 | September 2023 | 3.78 | 27 | Due to non-availability of land for storage tank. |
| 7 | Retrofitting to SVS at Nigave Khurd in Karveer block of Kolhapur district | 4.11 | February 2023 | February 2024 | 3.49 | 23 | Work was delayed due to non-finalisation of land for WTP as the land earmarked for WTP was adjacent to roadside and in case of widening of road, the land for WTP would become insufficient. |

# Appendix VI

***(Reference: paragraph 4.3; Page 36)***

## Year-wise mismatch of FHTCs data planned and provided

| Year | Information furnished by SWSM | | Information furnished by District | | Difference/ Mismatch | |
|---|---|---|---|---|---|---|
| | Number of FHTC required as per AAP | House Connection Provided | Number of FHTC required as per AAP | House Connection Provided | Number of FHTC required as per AAP | House Connection Provided |
| 1 | 2 | 3 | 4 | 5 | 6=2-4 | 7=3-5 |
| **Ahilyanagar** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 95791 | 0 | 0 | - | 95791 |
| 2020-21 | 204453 | 82448 | 0 | 0 | 204453 | 82448 |
| 2021-22 | 90522 | 17184 | 0 | 0 | 90522 | 17184 |
| 2022-23 | 143552 | 10085 | 0 | 0 | 143552 | 10085 |
| 2023-24 | 124999 | 111228 | 255548 | 126264 | -130549 | -15036 |
| **Total** | **563526** | **316736** | **255548** | **126264** | **307978** | **190472** |
| **Jalgaon** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 10478 | 10478 | 10478 | -10478 | 0 |
| 2020-21 | 251215 | 179330 | 278213 | 278213 | -26998 | -98883 |
| 2021-22 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 | 0 |
| 2022-23 | 309 | 0 | 0 | 0 | 309 | 0 |
| 2023-24 | 10648 | 9806 | 9806 | 9806 | 842 | 0 |
| **Total** | **262172** | **199614** | **298497** | **298497** | **-36325** | **-98883** |
| **Kolhapur** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 52356 | 653242 | 356639 | -653242 | -304283 |
| 2020-21 | 64082 | 129194 | 296603 | 131404 | -232521 | -2210 |
| 2021-22 | 102026 | 18275 | 165199 | 29860 | -63173 | -11585 |
| 2022-23 | 85924 | 42053 | 135339 | 34281 | -49415 | 7772 |
| 2023-24 | 91278 | 38362 | 101058 | 84893 | -9780 | -46531 |
| **Total** | **343310** | **280240** | **1351441** | **637077** | **-1008131** | **-356837** |
| **Pune** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 40087 | 91956 | 0 | -91956 | 40087 |
| 2020-21 | 181099 | 39559 | 0 | 76436 | 181099 | -36877 |
| 2021-22 | 187603 | 5912 | 108414 | 90132 | 79189 | -84220 |
| 2022-23 | 141691 | 13019 | 340925 | 261249 | -199234 | -248230 |
| 2023-24 | 250942 | 48332 | 0 | 0 | 250942 | 48332 |
| **Total** | **761335** | **146909** | **541295** | **427817** | **220040** | **-280908** |
| **Solapur** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 1858 | - | 2359 | - | -501 |
| 2020-21 | 163683 | 97229 | 181274 | 182600 | -17591 | -85371 |
| 2021-22 | 102360 | 38091 | 75551 | 75814 | 26809 | -37723 |
| 2022-23 | 44691 | 17321 | 44547 | 42724 | 144 | -25403 |
| 2023-24 | 72622 | 29216 | 75447 | 68161 | -2825 | -38945 |
| **Total** | **383356** | **183715** | **376819** | **371658** | **6537** | **-187943** |
| **Thane** | | | | | | |
| 2019-20 | - | 8450 | 0 | 0 | - | 8450 |
| 2020-21 | 144537 | 30897 | 0 | 0 | 144537 | 30897 |
| 2021-22 | 92795 | 8819 | 0 | 0 | 92795 | 8819 |
| 2022-23 | 47090 | 3984 | 0 | 0 | 47090 | 3984 |
| 2023-24 | 116406 | 22849 | 71521 | 2356 | 44885 | 20493 |
| **Total** | **400828** | **74999** | **71521** | **2356** | **329307** | **72643** |

*Note: No target was fixed in 2019-20*

# Appendix VII

***(Reference: paragraph 4.8.1; Page 44)***

**Details of irregularities in taking Insurance Policy.**

| Sl. No. | Agreement Number | Name of the work | Name of the contractor | Work order date | Estimated Cost (₹ in crore) | Period of completion | Date up to which the work should have been completed | Remarks/Observations/ Irregularities noticed |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| **1** | B-1/25/2022-23 | Singnapur Pipeline Water Supply Tal. Kopargaon, Dist-Ahilyanagar | M/s Jayanti Super Constructions Pvt. Ltd. | 06/10/2022 | 30.30 | 18 months & 3 months trial run | 05/06/2024 | Norms of Co – Insurance basis (GIF- 60% and insurance company-40%) not followed.<br>Insurance covered period was from 25/01/2023 to 05/07/2024, however the scheme is still under progress and insurance policy has not been renewed, resulting in putting the work at risk. |
| 2 | B-37/2022-23 | Retrofitting Akole & 32 Villages RWSS, Tal-Akole, Dist-Ahilyanagar | M/s S T M Infra Hitech Pvt. Ltd. | 31/10/2022 | 42.34 | 18 months & 3 months trial run | 30/07/2024 | Norms of Co – Insurance basis (GIF- 60% and insurance company -40%) not followed.<br>Insurance covered period was from 28/02/2023 to 27/02/2024, however the scheme is still under progress and insurance policy has not been renewed, resulting in putting the work at risk. |
| 3 | B-30/2022-23 | Retrofitting Nimon & 4 Villages RWSS, Tal- Sangamner, Dist- Ahilyanagar | M/s Water Staywordship Organization J. V Baramati | 10/10/2022 | 9.74 | 18 months & 3 months trial run | 09/07/2024 | Insurance covered period was from 13/10/2022 to 12/07/2024, however the scheme is still under progress and insurance policy has not been renewed, resulting in putting the work at risk. |
| 4 | B-27/2022-23 | Retrofitting Talegaon Dighi RWSS, Tal-Sangamner, Dist-Ahilyanagar | M/s Laxmi Civil Engineering Services Pvt. Ltd. | 13/10/2022 | 71.39 | 18 months & 3 months trial run | 12/07/2024 | Norms of Co – Insurance basis (GIF- 60 *per cent* and insurance company -40 *per cent*) not followed.<br>Insurance covered period was from 22/11/2022 to 21/11/2023, however the scheme is still under progress and insurance policy has not been renewed, resulting in putting the work at risk. |
| 5 | B-17/2022-23 | Retrofitting Ghulewadi RWSS, Tal-Sangamner, Dist-Ahilyanagar | M/s Laxmi Civil Engineering Services Pvt. Ltd. | 28/09/2022 | 72.03 | 18 months & 3 months trial run | 27/06/2024 | Norms of Co – Insurance basis (GIF- 60 *per cent* and insurance company -40 *per cent*) not followed. |

| Sl. No. | Agreement Number | Name of the work | Name of the contractor | Work order date | Estimated Cost (₹ in crore) | Period of completion | Date up to which the work should have been completed | Remarks/Observations/ Irregularities noticed |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| MJP Ahilyanagar | | | | | | | | |
| 6 | B-1/08/2022-23 | Bhagwangad Parisar & 46 Villages RWSS, Tal. Pathardi, Dist- Ahilyanagar | M/s Vijay Constructions | 29/09/2022 | 168.50 | 18 months & 3 months trial run including monsoon | 28/06/2024 | Norms of Co – Insurance basis (GIF- 60 *per cent* and insurance company -40 *per cent*) not followed. Insurance covered period was from 01/12/2022 to 28/06/2024, however the scheme is still under progress and insurance policy has not been renewed, resulting in putting the work at risk. |
| 7 | B-1/2022-23 | Retrofitting Loni Kd & Bk RRWSS, Tal-Rahata, Dist-Ahilyanagar | M/s P.L Adke | 15/11/2022 | 53.48 | 18 months & 3 months trial run including monsoon | 14/08/2024 | Norms of Co – Insurance basis (GIF- 60% and insurance company -40%) not followed.<br>Insurance covered period was from 27/01/2023 to 14/08/2024, however the scheme is still under progress and insurance policy has not been renewed, resulting in putting the work at risk. |

# Appendix-VIII

*(Reference: paragraph 4.8.2; Page 45)*

## Short receipt of ₹ 0.55 crore on account of additional performance security and security deposit

| Sl. No. | Name of Work | Name of Contractors | Bid/Estimated Cost (Amount in ₹) | Rate of percentage for tender below 10 *per cent* | Initial Security Deposit i.e, two *per cent* of Estimated cost to be taken as BG (Amount in ₹) (A) | Additional Performance Security to be taken as BG (Amount in ₹) (B) | Total Security Deposit to be taken (Amount in ₹) (A+B) | Bank Guarantee/DD for amount submitted by the Contractor (Amount in ₹) | Less amount of Bank Guarantee / DD submitted by the contractor (Amount in ₹) |
|---|---|---|---|---|---|---|---|---|---|
| 1 | Jategaon PWS, Block-Jamkhed | Shri Arun Laxman Jagtap | 10957598 | 18.16 *per cent* below | @2 *per cent* = 219152 | @12 *per cent* = 1314912 | 1534064 | 437000 | 1097064 |
| 2 | Retrofitting to Vadghul, Shrigonda, PWS, Block-Shrigonda | Shri Govind Jaisingh Jagtap | 28853449 | 17.10 *per cent* below | @2 *per cent* = 577069 | @10 *per cent* = 2885345 | 3462414 | 1154200 | 2308214 |
| 3 | Retrofitting to Koregaon PWS, Block- Karjat | Shivraj Enterprises | 36281112 | 18.50 *per cent* below | @2 *per cent* = 725622 | @12 *per cent* = 4353733 | 5079355 | 2994346 | 2085009 |
| | **Total** | | | | | | **10075833** | **4585546** | **5490287** |

## Glossary of abbreviations

| Abbreviations | Full form |
|---|---|
| APS | Additional Performance Security |
| AAP | Annual Action Plan |
| ASA | Audited Statement of Accounts |
| BMC | Brihanmumbai Municipal Corporation |
| CSS | Central Sponsored Scheme |
| CEO | Chief Executive Officer |
| DAP | District Action Plan |
| DMA | District Metering Areas |
| DWSM | District Water and Sanitation Mission |
| EC | Electro-Chlorinators |
| ESR | Elevated Service Reservoir |
| EE | Executive Engineer |
| FTK | Field Testing Kit |
| FHTC | Functional Household Tap Connection |
| GoI | Government of India |
| GoM | Government of Maharashtra |
| GR | Government Resolution |
| GP | Gram Panchayat |
| GSDA | Ground Water Surveys & Development Agency |
| HGJ | Har Ghar Jal |
| IAs | Implementing Agencies |
| ISAs | Implementing Support Agencies |
| IMIS | Integrated Management Information System |
| IoT | Internet of Things |
| JJM | Jal Jeevan Mission |
| lpcd | Liter per capita per day |
| MIDC | Maharashtra Industrial Development Corporation |
| MJP | Maharashtra Jeevan Pradhikaran |
| MVS | Multi Village Scheme |
| NABL | National Accreditation Board for Testing and Calibration Laboratories |
| NRDWP | National Rural Drinking Water Programme |

| Abbreviations | Full form |
|---|---|
| O&M | Operation and Maintenance |
| PRIs | Panchayati Raj Institutions |
| PFMS | Public Finance Management System |
| RDPD | Rural Development and Panchayat Raj Department |
| RWSD | Rural Water Supply Department |
| SNA | Single Nodal Account |
| SVS | Single Village Scheme |
| SAP | State Action Plan |
| SLSC | State Level Scheme Sanctioning Committee |
| SWSM | State Water and Sanitation Mission |
| SCADA | Supervisory Control and Data Access |
| SBM | Swachh Bharat Mission |
| TS | Technical Sanction |
| BLS | Base Line Survey |
| UC | Utilization Certificate |
| VAP | Village Action Plans |
| VWSC | Village Water and Sanitation Committee |
| WQMIS | Water Quality Management Information System |
| WQMS | Water Quality Monitoring and Surveillance |
| WSSD | Water Supply and Sanitation Department |
| WSS | Water Supply Schemes |
| WTP | Water Treatment Plan |
| WO | Work Oder |
| ZP | Zilla Parishad |

https://cag.gov.in/ag/nagpur/en